વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની

અન્તિમ જ્ઞાનવાણી

તેમના

સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત સહ.

ॐ

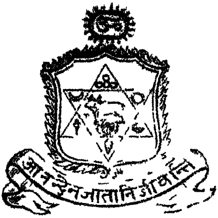
आनन्देनजातानिजीवन्ति

પ્રસિદ્ધ કર્તા:

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસના

પુત્રો.

વિદેહમુક્ત

શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની

અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

(પ્રથમ આવૃત્તિ નાની પુસ્તિકા ના રા. રા. માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરિયા એમ. એ. એલ. એલ. બી. તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ)

તથા

સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત સહ.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસના

પુત્રો.

ગીતિ.

મુદ્રા લેખ હમારો.

"आनन्देन जानानि जीवन्ति"

હૃદયમાં જો ધારો,

દ્વંદ્વો કદી ઉપાધિ કરે નાહીં.

દ્વિતીય આવૃત્તી પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૪. સને ૧૯૧૭.

(જિજ્ઞાસુ અધિકારી મુમુક્ષુ જનોને વિ. શ્રીલલ્લુભાઈના સ્મરણાર્થ ભેટ.)

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું.

મેસર્સ પેસ્તનજી છોટુલાલની કંપની.

પાદશાહ આયર્ન માર્ટ

કરનાક બંદર, મુંબઈ નં. ૨.

આ પુસ્તકનું મરાઠી ભાષાંતર કીમત રૂ. ૧॥.

મળવાનું ઠેકાણું.

રા. રા. આબાજી રામચંદ્ર સાવંત,

"શ્રી રામતત્વ–પ્રકાશ" છાપખાનાના માલિક.

બેલગામ.

S. M. Ry.

પ્રસ્તાવના.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસજી બેલગામથી સુરતમાં સીટી મેજીસ્ટ્રેટ તરીકે બદલાઇ આવી, તા. ૧૫ જુલાઇ સને ૧૯૦૩ ને દિવસે ચાર્જ લીધો. કેટલાક સ્નેહીઓનાં તથા સતસંગી મંડળનાં આગ્રહથી સુરતમાં પણ એમણે પ્રાતઃકાળમાં કથા કરવાનો આરંભ કર્યો. શ્રી યોગ વશિષ્ઠની કથા ચાલતી હતી. શ્રોતામંડળમાં રા. રા. માણેકલાલ ચુનિલાલ સુતરિઆ એમ. એ. એલ. એલ. બી. પણ નિત્ય આવતા હતા, અને પિતાશ્રીને મુખેથી વિવેચનરૂપે જે વાણી નીકળતી, તે નોંધી લેતા. પિતાશ્રીના વિદેહમુકત થયા બાદ આ નોંધ એમણે "બોધામૃત" નામના પુસ્તકન આકારમાં કેટલાક ગૃહસ્થોનાં આગ્રહથી છપાવી હતી. એ પુસ્તકની ૫૦૦ નકલો ઘણા થોડા સમયમાં ખપી જવાથી, અને માંગણી દિનપરદિન વિશેષ થતી હોવાથી, તેમજ આ પુસ્તક સંબંધી સર્વ હકો એમણે અમને સોંપી દેવાથી, આ દ્વિતીય આવૃત્તી છપાવી અમે પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ. આ પુસ્તકમાં પિતાશ્રીની છેવટની વાણીછે, અને વેદાન્તશાસ્ત્રના લાંબા વખતના અભ્યાસથી અને નિદિધ્યાસનથી, જે જ્ઞાન એમના અંતરમાં ઉતરેલું, તે સ્પષ્ટ રીતે પોતે દર્શાવ્યું છે. એઓ વિદેહમુકત થયા તોપણ એમનો બોધતો એમની વાણીમાં અમરજ રહ્યો છે. આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તી જેઓએ વાંચી છે, તેમને એ એટલું તો પ્રિય થઇ પડ્યું છે કે, કેટલાક તો નિત્ય એમાંનો એકેક વિષય પૂજામાં વાંચે છે. સંસાર સમુદ્રમાં આવી પડતી અનેક ઉપાધિઓને દૂર કરી, શાન્તિ આપવા સારૂ આ પુસ્તક ઘણુંજ ઉપયોગી છે, માટે પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે એમની છેવટની પ્રસાદીરૂપે, આ ગ્રંથ મુમુક્ષુ જનોને કાંઇપણ મૂલ્ય લીધા સિવાય ભેટ આપવાનો અમે વિચાર રાખી, આ દ્વિતીય આવૃત્તી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકીએ છીએ. આ આવૃત્તીમાં એમની વાણીમાં કાંઇપણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

આ પુસ્તકનું મરાઠી ભાષાંતર રા. પરશરામ ભાલચંદ્ર ગુર્જરે કર્યું છે, અને તે બેલગામમાં શ્રીરામતત્વ-પ્રકાશ છાપખાનાના માલિક રા. રા. આબાજી રામચંદ્ર સાવંતે પોતાને ખર્ચે છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે, માટે આ સ્થળે એ બન્ને ગૃહસ્થોનો અમે અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. એ પુસ્તકનું મૂલ્ય એમણે રૂ૦ ૧।।। રાખ્યું છે. પિતાશ્રીના ગુજરાતી જીવન ચરિત્રમાં આવેલા સર્વ ફોટોગ્રાફો પણ આ પુસ્તકમાં છે, અને એમનું "ત્રોટક ચરિત્ર" પણ આપ્યું છે. અન્ય કોઈપણ ભાષામાં આ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી મુમુક્ષુજનોના હિતાર્થ પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ ગૃહસ્થ ઇચ્છા દર્શાવશે, તો તેમને ઘણી ખુશીથી અમારા તરફથી પરવાનગી આપવામાં આવશે.

અન્તોપ હીલ, માટુંગા.
તા. ૧૭મી આગષ્ટ સને ૧૯૧૭.

પ્રસિદ્ધકર્તા.

વિષયાનુક્રમ.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઇ ગોવર્ધનદાસ.

પ્રાગટ્ય. **વય ૫૬ વર્ષ.** **અન્તર્ધાન.**

સં. ૧૯૦૪. ફાગણ સુદિ ૫. સં. ૧૯૬૦. કાર્તિક વદિ ૪.

તા. ૧૨મી માર્ચ સને ૧૮૪૮. તા. ૯મી નવેંબર સને ૧૯૦૩.

વિદેહમુકત શ્રીલલ્લુભાઈનું સંક્ષિપ્ત જીવનવૃત્તાન્ત.

વિ. શ્રીલલ્લુભાઇના પિતાનું નામ ગોવર્ધનદાસ હતું. એઓ પ્રખ્યાત આત્મારામ ભૂખણની પેઢીમાં મુનીમ હતા. વૈકુંઠવાસી ગોવર્ધનદાસજીના જ્યેષ્ટ પુત્ર પરમાનંદદાસ હતા; એમનો જન્મ સંવત ૧૮૮૮ના વૈશાખ સુદિ ૧૪ એ થયો હતો. એઓ ૧૧ વર્ષના થયા ત્યાંસુધી ગોવર્ધનદાસજીને બીજી કાંઇ સન્તતી થઇ નહિ, તેથી તદ્દન આશા મૂકી બેઠા હતા, એવામાં કોઈ અગ્નિહોત્રી મહાત્મા પુરૂષે આશીર્વાદ આપ્યો કે, "હજુ તને બીજા બે પુત્રો થશે, અને તેઓ દૈવી સંપત્તિવાળા, મહાજ્ઞાની, અને કુળનો ઉદ્ધાર કરનારા નિવડશે." ઇશ્વિર કૃપાથી મહાત્માની વાણી ફળી. સંવત ૧૯૦૦ ના ભાદરવા સુદિ ૧૨ને દિવસે, બીજા પુત્ર ગુલાબદાસજીનો જન્મ થયો. ત્યારબાદ ચાર વર્ષ પછી સંવત ૧૯૦૪ના ફાગણુ સુદિ ૫ ને તા. ૧૨મી માર્ચ સને ૧૮૪૮ને દિવસે, કનિષ્ટ પુત્ર શ્રીલલ્લુભાઇનો જન્મ થયો. આ પ્રમાણે ત્રણુ પુત્ર રત્નોને જન્મ આપી, વૈ ગોવર્ધનદાસજી સંવત ૧૯૧૮ના મહા વદિ ૯ને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયા.

શ્રીલલ્લુભાઇની ઉમ્મર તે સમયે ફક્ત ૧૪ વર્ષની હતી. કનિષ્ટ પુત્ર પર સ્વાભાવિક રીતે પિતાની પ્રીતિ વિશેષ હોય છે, તેથી શ્રીલલ્લુભાઈ પૂર્ણ-લાલન પાલનમાં ઉછર્યાં હતા, અને સર્વ રીતનો વૈભવ બાલ્યાવસ્થાથીજ તેમણે અનુભવ્યો હતો. પિતાના ગુજરી જવાથી એમની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થઇ ગયો, પણુ ધૈર્ય રાખી, વડિલ બન્ધુની આજ્ઞામાં રહી, સુરત હાઇસ્કુલમાં વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કરી, સને ૧૮૬૩માં ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરે, પ્રથમ પ્રયત્ને મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. થોડો વખત એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં અભ્યાસ કર્યાં બાદ, વડિલ બન્ધુને કોઇપણુ રીતે સાહાયભૂત થઇ

પડવું એવા હેતુથી, એમની આજ્ઞાથી અભ્યાસ કરવો મુકી દઈ, સુરત આવી હાઇસ્કુલમાં આસીસ્ટન્ટ માસ્તરની રૂ. ૨૫) ની નોકરી લીધી. ત્યાંથી રૂ. ૩૫) ના પગારથી હરીપુરા બ્રાંચ સ્કુલમાં હેડ માસ્તર નિમાયા. આ સમયે એમની ઉમ્મર ફક્ત ૧૬ વર્ષની હતી, અને એમના વર્ગમાં પોતાનાથી મોટી ઉમ્મરના છોકરાંઓ હતાં તે છતાં, તેમનાપર કાબુ રાખી ઘણીજ ઉત્તમ રીતે શિક્ષણ આપતા. તે સમયે એમના હાથ નીચે શીખેલા કેટલાક શિષ્યો હજુ હયાત છે, અને તેઓ એમની તે વખતની શિક્ષણ પદ્ધતિ વિષે ઘણો ઉંચો મત દર્શાવે છે. પોતે ઘણાજ સ્વતંત્ર સ્વભાવના હોવાથી ઇન્સપેક્ટર મી. કર્ટીસ સાથે એમને મતફેર થવા લાગ્યો, અને છેવટે નોકરીનું રાજીનામુ આપી મીશન સ્કુલમાં દાખલ થયા. ત્યારબાદ થોડો વખત સરકારી નોકરીમાં રહ્યા, અને પછી રૂ. ૭૦) ના પગારે સુરત મ્યુનિંસિપાલિટીમાં આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીની જગા લીધી. આ ઓદ્ધા ઉપર એઓ આસરે સવા ચાર વર્ષ રહ્યા. આ સમયે પોતે ખાનગી રીતે "ગુજરાત મિત્ર" પત્રના આસીસ્ટન્ટ એડીટરનું કામ કરતા હતા, અને હોપ સાહેબની વિરૂદ્ધ ઘણા સખ્ત લખાણો કર્યાં. ઉમ્મર નાની હોવા છતાં એમના લખાણો પુખ્ત અને અનુભવિક થતાં. અંગ્રેજી જ્ઞાન એમનુ ઘણાજ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું, અને તેથી સૌ કોઇ અચંબો પામતાં. હોપ સાહેબ એમની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં, એમના જ્ઞાન વિષે એમને ઘણોજ સારો મત હતો, અને તેથી સોલ્ટ કલેક્ટર મી. પ્રીચર્ડને પોતાના હેડ કલાર્ક તરીકે એમને લેવા વિષે ભલામણ કરી. ફક્ત ૨૪ વર્ષની ઉમ્મરે રૂ. ૧૫૦) ના પગારથી એઓ પ્રીચર્ડ સાહેબના હેડકલાર્ક નિમાયા. પોતાના કામથી એમણે પ્રીચર્ડ સાહેબને એટલો સંતોષ આપ્યો કે, એઓ કમીશનર ના ઓદ્ધા ઉપર ગયા ત્યાંપણ પરસનલ આસીસ્ટન્ટ તરીકે એમનેજ નિમી પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો. આ જગાનો પગાર રૂ. ૩૫૦) હતો, અને દર વર્ષે રૂ. ૩૫) નો વધારો થઇ, રૂ. ૬૦૦) સુધી વધ્યો. ત્યારબાદ એમને વડોદરા રાજ્યની અને અંગ્રેજ સરકારની સરહદ પર આવેલી દારૂની દુકાનો સંબંધી બંદોબસ્ત કરવાને કમીશનર સાહેબની ભલામણથી સરકારે સ્પેસ્યલ ડ્યુટિપર સને ૧૮૮૭માં નિમ્યા. એમના કામથી સરકારને અત્યન્ત સંતોષ મળ્યો. એ કામ પુરૂં થતાં, સરકારે એમને મુલકી ખાતામાં ડેપ્યુટી કલેક્ટરની લાઇનમાં મૂકયા. પ્રથમ રૂ. ૬૦૦) માં

નિમાયા, તે વધી છેવટે રૂા ૮૦૦) થયા. ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે પોતે શોલાપુર, નાશિક, ખાનદેશ, અને બેલગામમાં નોકરી કરી. સર્વ જગાએ એમના કામ વિષે ઉપરી અમલદારો ઘણો ઉંચો મત દર્શાવતાં, અને દેશી અમલદારોમાં એઓ હોંશીઆરમાંના એક ગણાતા હતા.

આ પ્રમાણે સરકારી નોકરીમાં પોતાની હોંશીઆરી અને કલમના જોરથી આટલા આગળ વધ્યા. પોતાના બન્ને વડિલ બન્ધુઓની સાથે પણ હમેશાં પ્રીતિ રાખી સંપથી રહેતા. કોઇપણ રીતે એમની આમન્યા તોડતા નહિ. પોતાનામાં સ્વાર્થબુદ્ધિતો બિલકુલ હતીજ નહિ. સંપ જાળવી રાખવાનો પોતે દરેક પ્રકારે પ્રયત્ન કરતા, અને તે છેવટ સુધી નિર્વિઘ્નપણે જાળવી રાખ્યો. પોતાની તેમજ પોતાના બન્ધુની સન્તતિમાં પણ જરાએ ભિન્નભાવ રાખતા નહિ. એમનામાં સાદાઇ, નમ્રતાપણું, પ્રમાણિકપણું, દિનતા, વગેરે અનેક ગુણો વાસ કરતાં. વ્યવહાર કાર્યમાં પોતે સર્વ વાતે કુશળ હોઇ, બનતાં સુધી કુટુંબના કોઇપણ સ્ત્રી પુરૂષોને ન્યુનતા આવવા દેતા નહિ.

શ્રીલલ્લુભાઇએ વ્યવહાર અને નોકરીમાં કીર્તિ સંપાદન કરી પોતાનું આયુષ્ય પૂરૂં કર્યું નહિ, પરંતુ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી દેહનું સાર્થક કરવા રૂપી જે પરમ પુરૂષાર્થ, તેપણ સાધ્ય કરવાનો એઓ સર્વ કાર્યની સાથે પ્રયત્ન કરતા. આ વિષયમાં પ્રથમ બોધ એમને કૈલાસવાસી હરજી વન વિશ્રામ જોશી તરફથી મળ્યો, અને તેઓજ એમના પ્રથમ ગુરૂ હતા એમ કહીએ તોપણ ચાલે. તે સમયે મુંબઇમાં થીઓસોફીકલ સોસાયટી (Theosophical Society) કર્નલ ઑલકોટ અને મેડમ બ્લેવેટસ્કી તરફથી પ્રથમજ સ્થાપવામાં આવી હતી, અને અધ્યાત્મ વિષય સંબંધી ભાષણો પણ થતાં. તેમાંના કેટલાક સાંભળવાથી વિ. શ્રીલલ્લુભાઇની શ્રદ્ધા અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર ઉપર બેઠી. તે પૂર્વે, ધર્મ સંબંધી એમના વિચારો કોઇપણ માર્ગમા વળ્યાં નહોતાં. દિવસે દિવસે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો એમને એટલો શોખ લાગ્યો કે, વ્યાસ મહારાજ (કૈ. હરજીવન જોશીને અમે કહેતાં) પાસે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરી, વેદાન્ત શાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચવા લાગ્યા. પોતે ઉત્તમ અધિકારી હોવાથી વેદાન્તના સીદ્ધાંતો એમના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં ચોંટવા માંડયાં, અને થોડા વર્ષોમાં તેનું મનન પણ પૂર્ણ રીતે થઇ, નિદિધ્યા-

સન પણ થવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે પોતાની વૃત્તિ શાન્ત થઈ, આત્મપ્રકાશ વધવા લાગ્યો. આ સમયે એમના વચલા બન્ધુ શ્રીગુલાબદાસજીને પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો શોખ લાગેલો, અને બન્ને જણા પત્રદ્વારા તથા રૂબરૂમાં જ્ઞાન ચર્ચા કરી આનન્દ પામતાં. એમના વડિલ બન્ધુ શ્રીપરમાનંદદાસજીનું લક્ષ ભક્તિ માર્ગપર વિશેષ હતું. એ માર્ગના ખરા રહસ્યનું વિવેચન પણ કોઇ કોઇ સમયે શ્રીલલ્લુભાઈ એમની આગળ કરતા. વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઇ આ પ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાનાનન્દ, નોકરી કરતા છતાં ભોગવતા હતા. છેવટ બેલગામમાં એઓ હજુર ડેપ્યુટી કલેક્ટરના ઓદ્ધા ઉપર લગભગ સાત વર્ષ રહ્યા, તે દરમ્યાન મુમુક્ષુ જનોનાં હિતાર્થે પોતે વેદાન્ત શાસ્ત્રની કથા પણ કરતા. નોકરીનો છેવટનો સમય પોતાના વતનમાં ગાળવો એવા હેતુથી એમણે પોતાની બદલી સુરત કરાવી. ત્યાં આવ્યા બાદ પણ પોતે નિયમ પ્રમાણે શ્રીયોગવશિષ્ટની કથા વાંચતા. તે સમયનું એમને મુખેથી થતું વિવેચન આ પુસ્તકમાં "અન્તિમ જ્ઞાનવાણી" રૂપે આપવામાં આવ્યું છે. આ એમનો છેવટનો બોધ કેવળ પ્રસાદિરૂપજ છે, અને તે દરેકને અવશ્ય મનન કરવા યોગ્ય છે. કેવળ અવધૂતની ફક્કડ વાણીજ છે.

પિતાશ્રી સુરતમાં કથા કરતા હતા તે વખતે એક ચમત્કાર બનેલો, જે વિષે મને રા. માણેકલાલ સુતરિઆએ પાછળથી, એમનો દેહ પડયા બાદ હકીકત કહેલી, તે નીચે આપુંછું. એક દિવસે સહવારના એવું બન્યું કે કોઇ એક પુરૂષ સન્યાસીના વેષમાં અમારાં ઘર આગળ પધાર્યાં, અને ઉપર જવા લાગ્યા; સિપાઇએ તેમને અટકાવ્યા, અને કહ્યું કે, "પોતે હાલમાં બીજે માળે કથા કરેછે, તે પૂરી થઇ રહ્યાં બાદ મુલાકાત લેશે." સન્યાસી મહારાજ તો બહાર ઉભા રહ્યા, એટલામાં સિપાઇ આઘો પાછો થયો એટલે પોતે એકદમ ઉપર ચઢી, બીજે માળે કથા થતી હતી ત્યાં દાદર ઉપર ઉભા રહી, દાદરનાં કઠેરામાંથી જોવા લાગ્યા. પિતાશ્રીએ એમની તરફ જોયું, અને ચારે આંખો મળી. સન્યાસી મહારાજ બોલ્યા "લલ્લુભાઇ એ કથા કરતા હૈ" અને નીચે ઉતરી પડયા. થોડો વખત, કલાકમાં કથાનો બાકી રહ્યો હતો, તેટલો કથા કરી, પછી પુસ્તક બંધ કરી, પોતે કહ્યું કે "હવે આવતી કાલથી કથા નહિ કરવામાં આવે." બીજે દિવસથી પોતાની પ્રકૃતિ બગડી. આ ચમત્કાર એક ઇશ્વરીજ એમના અન્ત સમયની સૂચનારૂપે હોય એમ ભાસેછે.

આવોજ બીજો ચમત્કાર હું (ચંદુલાલ) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે બનેલો. પિતાશ્રીના દેહાન્ત પછી આસરે વર્ષેક દિવસે હું ઓફીસમાંથી આવી વરન્ડામાં ખુરશી ઉપર બેઠો હતો, એટલામાં એક સન્યાસી આવી બીજી ખુરસી ઉપર બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય બેઠા. હું જમવા ઉઠયો, અને એમને ભોજન લેવા વિનંતી કરી; પોતે મારી સાથે આવી પાટલા પર બેઠા. ભોજન લેતી વખત ફકત એટલુંજ પૂછયું કે "માતાજી કયાં છે?" મેં ઉત્તર આપ્યો કે "મુંબઇ." આટલું બોલી ભોજન લઇ હાથ ધોઇ બહાર ચાલી આવ્યા, અને મેં બહાર આવી એમની તપાસ કીધી તો મળે નહિ. એટલા વખતમાં કયાં ચાલી ગયા તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. ફરીથી મને એમના દર્શન પણ થયાં નથી.

ફકત સુરતમાં આ પ્રમાણે ત્રણ મહિના રહ્યા એટલામાં પિતાશ્રીની પ્રકૃતિ બગડવા લાગી, તેથી તા. ૪થી ઓકટોબર સને ૧૯૦૩થી પોતે ૧૮ દિવસની રજા લઇ ઘેર રહ્યા. આ બિમારીમાંથી સારા ન થતાં, દેહની સમાપ્તિનો સમય નજીક આવ્યો છે એવું લાગવાથી, પોતે તા. ૧૨મી ઓકટોબરની સહવારમા અન્ધારામાં, આગલી રાતનો મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હોય તેમ, મૂછ વગેરે મુડાવી મનથીજ વિદ્વાત્ સન્યાસ ધારણ કર્યો. ત્યારથી એમના વર્તનમાં દેખીતોજ ફરક થવા માંડયો. સર્વ માયિક પદાર્થોપરથી તો એમનું ચિત્ત પ્રથમથીજ ઉઠી ગયું હતું, તેથી હમેશાં બ્રહ્માનન્દમાં પોતે નિમગ્ન રહેતા. બેલગામમાં હતા ત્યારે એમને ગુરુ માની સન્યાસ ધારણ કરેલા સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનન્દજી એમની સેવામાં આ મંદવાડમાં રાત દિવસ તત્પર રહેતા હતા. ખરેખરો શિષ્યભાવ બતાવી, એક કુટુંબી કરતા પણ અધિક સેવા એઓ કરતા. બિમારી દિનપરદિન વધતી જતી હોવાથી, સર્વના આગ્રહથી એમને મુંબઇ લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં ફકત આઠ દિવસ રહી પૂર્ણ આનન્દમાં સોમવાર તા ૯ મી નવેંબર સને ૧૯૦૩ (કાર્તિક વદિ ૫*) ની સહવારના બરોબર ૨-૪૧ મીનીટે ૫૬ વર્ષની ઉમ્મરે, ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓનો (હાલમાં ફકત એકજ પુત્રી છે) પરિવાર પોતા પાછળ મૂકી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કરી, સ્વસ્વરૂપમાં મળી, વિદેહમુક્તિને પામ્યા.

---

* શ્રાદ્ધ તિથિ કાર્તિક વદિ ૪ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે રાત્રીએ દેહાન્ત થયો. અંગ્રેજી તારીખ રાત્રીનાં બાર વાગે બદલાય છે માટે બીજા દિવસની સોમવાર તા૦ ૯ લખવામાં આવી છે.

શ્રીલલ્લુભાઇના જેષ્ટ બન્ધુ પરમાનંદદાસ મુંબઇ (માટુંગામાં) ૬૯ વર્ષની પાકી ઉમ્મરે, સંવત ૧૯૫૭ના આશો વદિ ૬ ને, તા. ૧લી નવેંબર સને ૧૯૦૧ ને દિવસે, વૈકુંઠવાસી થયા. વચલા બન્ધુ શ્રી ગુલાબદાસજી પણ એક વર્ષ બાદ, મુંબઇ (માટુંગામાંજ), ૫૮ વર્ષની ઉમ્મરે, સંવત ૧૯૫૮ના આસો વદિ ૧ તા ૧૮ ઓકટોબર સને ૧૯૦૨ને દિવસે, પ્રાતઃકાળમાં મોટો પરિવાર મૂકી પંચત્વને પામ્યા.

ત્રણે બન્ધુઓએ આ પ્રમાણે વર્ષ વર્ષને અન્તરે, જે ક્રમે જનમ્યા તેજ ક્રમથી, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો, અને તે વળી મુંબઇમાંજ.

શ્રીલલ્લુભાઇના આ જીવન ઉપરથી વાંચકવૃન્દને માલમ પડયું હશે કે, આ મહાન પુરુષનો જન્મ મહાત્માના આશીર્વાદથી થયો. આખું જીવન એક મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે ગાળ્યું, અને છેવટ પણ મહાત્મા પુરુષને યોગ્ય રીતે દેહનો ત્યાગ કર્યો. ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ, એ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં ચારે પુરુષાર્થ એક જન્મમાંજ એમણે સિદ્ધ કીધાં. કેટલાક પોતાનું આખું આયુષ્ય એકજ પુરુષાર્થ સાધવામાં ગાળેછે, જ્યારે શ્રીલલ્લુભાઇ જેવા કોઇ વિરલાજ નરરત્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ચારે પુરુષાર્થ સાધ્ય કરેછે. ચારે આશ્રમો એમણે યથાર્થ રીતે પાળ્યાં. બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું, ગૃહસ્થાશ્રમ પણ એક ઉત્તમ પુરુષને યોગ્ય એવો ભોગવ્યો, કોઇ પણ કાર્ય તેમાં બાકી રહ્યું નથી. છેલ્લાં સાત વર્ષ બેલગામમાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળ્યો, અને છેવટ સન્યસ્ત પણ લીધું. એમણે તો પોતાની જીવનલીલા અપૂર્વ રીતે કરી, પોતાને સ્વધામે સંપૂર્ણ કીર્તિ સહિત સિધાવ્યા.

શ્રીલલ્લુભાઇના જીવનવૃત્તાન્તનું **"મુક્તસ્વરૂપ લલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની જગતલીલા"** નામનુ એક મોટું પુસ્તક સાત ફોટોગ્રાફો સહિત છપાઇ સંવત ૧૯૬૧, સને ૧૯૦૫માં બહાર પડયું છે, અને એ પુસ્તક ફકત મિત્ર અને આપ્ત મંડળમાં ખાનગી રીતે, એમના સ્મરણાર્થ ભેટ દાખલ વહેંચવામાં આવ્યું છે. તેની સર્વ નકલો (૫૦૦) ખપી ગઇછે, અને બીજી આવૃત્તી છપાવવાનો વિચાર ચાલેછે, તેથી અહીંઆ જીવનવૃતાન્ત સંબંધી વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી.

માતુશ્રી દેવકોરબા.

અન્તર્ધાન

શ્રાવણ વદિ અગીઆરસ સંવત ૧૯૬૯,
ગુરુવાર, તારીખ ૨૮ મી આગષ્ટ સને ૧૯૧૩.
વય ૬૪ વર્ષ.

પિતાશ્રીના પંચત્વ પામ્યા બાદ માતુશ્રી **દેવકોરબા ૧૧ વર્ષ** પછી માટુંગામાં સને ૧૯૧૩ ની તા૦ ૨૮મી આગષ્ટને ગુરુવારે સંવત ૧૯૬૯ નાં શ્રાવણ વદિ અગિઆરસને દિને પ્રાતઃકાળમાં ૫–૩૦ વાગે ૬૪ વર્ષની ઉમ્મરે દેવલોક પામ્યા. એમનો "ફોટોગ્રાફ" આ સાથે આપવામાં આવ્યો છે. એઓએ શુદ્ધ પતિવ્રત પાળી, પોતાનો સંસાર ઘણીજ ઉત્તમ રીતે પૂર્ણ કર્યો. "શ્રાદ્ધાન્જલિ" રૂપે એઓના મરણ સમયે સ્વાભાવિક નીકળેલાં ઉદ્‌ગારો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે.

શ્રાદ્ધાન્જલિ.

માત ગઇ તું પ્રભુને વાસ, ફુલવાડી મૂકીને,
શ્રાવણ વદ અગિઆરસ દિન, ગુરુવાર સાંધીને. ટેક.
સંવત ઓગણીસેં અગણોત્તેર વર્ષ, પ્રયાણ કેરૂં નિરમીયું,
ચોસેઠ વર્ષમાં આવ્યો અન્ત, ચક્ર કાળ ફરી વળ્યું. માત૦ ૧.
દયા કેરૂં કેન્દ્ર સ્થાન, માતા તારૂં તો હતું,
સરળ શો તુજનો સ્વભાવ, પ્રપંચ કાંઇ નવ દીસ્યું. માત૦ ૨.
પુત્ર પેરે કરતી તું પ્રીત, પ્રકાશાનન્દ ઉપરે,
તે તો ગુણ તારાં હજુ ગાય, ઉપકારો નવ વિસરે. માત૦ ૩.
હમો રાત્રી બે વાગ્યાં સુધી, ભજનો કરતાં હતાં,
કહે તું "જાઓ આવતી હશે, તમોને નિંદરા." માત૦ ૪
દુઃખ પોતાને થાએ અતિ, બીજાપર દયા લાવે,
ઉઠી જોઇએ સવારે તો માત, સ્વર્ગ માર્ગ સંચરે. માત૦ ૫.
પ્રકાશાનન્દને હમે સહુ, પડી ગયાં વીલાં,
સોહાવે ન અમોને કાંઇ, માતા સીધાવી ગયાં. માત૦ ૬.
શા શા ગાવું ગુણ તારાં માત, ઉપકારો નવ વિસરૂં,
શુન્ય ભવન થયું મને માત, મારૂં કોઇ નવ રહ્યું. માત૦ ૭.
એવું ભાસ્યું મને તો માડી, તુજનાં જવા થકી,
હવે શ્રાદ્ધાન્જલિ માત લે, અર્પું તને પ્રેમથી. માત૦ ૮.
અમે સિંહનાં થઇને બાળ, રૂદન નવ કરીએ,
અમે પોંચવા પ્રભુપદ માત, પ્રયત્નો આદ્રિએ. માત૦ ૯.
પૂર્ણ શાન્તિ અમારૂં જે ઠામ, તને ત્યાં મળીશું,
થોડાં દિવસનો વિયોગ તે, સુખેથી સહન કરશું. માત૦ ૧૦.

પિતાશ્રી પોતાના જ્ઞાનરૂપી ભંડારનો વારસો સ્વામી શ્રીપ્રકાશાનન્દજીને આપી ગયા છે. એઓ પોતાનો અભ્યાસ દિનપરદિન વધારતા જાયછે, એક અવધૂતની પઠેમ ઠેક ઠેકાણે વિચરે છે, અને ઘણો ખરો પોતાનો વાસ શ્મશાનમાં રાખે છે. એઓની સ્થિતિ પોતાના સ્વરૂપમાં પૂર્ણ થએલી છે, અથવા થવા સુધી પોહોંચી છે, એમ કહેવામાં કાંઇ અડચણ જેવું નથી. કેવળ પરમહંસ દશા પોતે ભોગવેછે, અને ઘણાંઓ એમના સમાગમનો લાભ લે છે. કાઠિઆવાડમાં **"ગોદડીવાળા સ્વામી"** તરીકે પોતે ઓળખાય છે. એમના સંબંધી સ્વાભાવિક ઉદ્‌ગારો નીકળેલાં તે નીચે આપ્યાં છે.

પ્રકાશાનન્દ ધન્ય તમને, જીવન સફળ કર્યું આપે.
પિતાનું રાખ્યું નામ તમે, શિષ્યપણુ દાખવ્યું ખરૂં આપે.
ન્હેડી સાત તારી આપે, ખરો સન્યાસ લીધો આપે.
નહિ કોઇ સ્વામી દીસે અમને, અવનિપર હાલ સમય કેથે.
બરોબરી તેમની કરે એવા, આપ તો પરમહંસ બન્યા.
જીવનમુકિત સુખ લો છો, બીજાંને સદ્‌બુદ્ધિ દો છો.
ગુરુની સેવા ભાવે કીધી, થયા ઋણમુક્ત તમે સ્વામી.
આશિષો પામ્યા પૂર્ણ તમે, અભયપદ પામ્યા પ્રભુ તમે.

અન્તોપ હીલ, માટુંગા,
તા૦ ૧ સપટેંબર સને ૧૯૧૭.

લા૦ **પ્રસિદ્ધકર્તા.**

સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનન્દજી.

ગૃહત્યાગ-સન્યાસગ્રહણ, વૈશાખ શુદિ ૫.

સંવત ૧૯૫૩—સને ૧૮૯૭.

ગરબી.

"એવું બતાવે કોઇ આજ, મને કોઈ એવું બતાવે.
જેથી આવે અભેદનું રાજ, મને કોઇ એવું બતાવે." ટેક. *

શ્રીયુત્ લલ્લુભાઈની, વાણી પિયુષ સમાન,
સુખદ અને આનન્દમય, એ તો આપે અભેદનું જ્ઞાન. મને૦ ૧.

ઇચ્છાભિલાષી વાણી એ, મસ્ત બનાવી દે,
આનન્દ ચખાડી પ્રેમનો, બ્રહ્માનન્દે ડુબાવી દે. મને૦ ૨.

સ્વાભાવિક નોંધાઇ ગઇ. અવધુત વાણીએ,
પુસ્તકનું રૂપ પામતા, થઇ જ્ઞાન પ્રસાદીએ. મને૦ ૩.

ધર્મશાસ્ત્રમાં જયાં જુઓ, અનુભવ એકનો એક,
અનુભવો હોયે ભિન્ન ના, એતો સમજની ન્યુનાધિક. મને૦ ૪.

આત્મસ્વરૂપ જેણે પ્રીછયું, જાણ્યું સર્વ જે કાંઈ,
શાસ્ત્ર પ્રમાણુની જરૂર ના, તેવા જ્ઞાની પુરુષને કાંઈ. મને૦ ૫.

એવા પુરુષની વાણી આ, અનુભવમાં ભરપૂર,
તે તો સમજી જે શકે, જેણે પીધો રસ ચકચૂર. મને૦ ૬.

સાધન સંપન્ન મુમુક્ષુ જે, જીરવી શકશે બોધ,
અન્ય જનોની ગતિ નહિ, પહોંચે એ કોટી સન્નીધ. મને૦ ૭.

દૂધ સિંહણનું ના ઠરે, સુવર્ણ પાત્ર સિવાય,
અધિકારી ઉત્તમ હશે, તે તો જીરવી શકશે બોધ. મને૦ ૮.

બીજાંઓ અંજાઇ જશો, ખમી ન શકશો તેજ,
સમજી અળગા તો થજો, મારી નમ્ર વિનંતી એજ. મને૦ ૯.

નામ રૂપ મિથ્યા હતાં, ગયાં દેહની સાથ,
વાણી અમર રહી ગઇ, શ્રી લલ્લુભાઇની આજ. મને૦ ૧૦.

કીર્તિ સુવાસ પ્રસરી રહયો, તેનો આ જગમાંહ્ય,
સુગન્ધ લ્યો મુમુક્ષુ જનો, લેવા આનન્દ અપરંપાર. મને૦ ૧૧.

શ્રાદ્ધ યોગ્ય કરીએ અમો, ત્રિપુત્ર એમના આજ,
વાણીરૂપી દાન આ, દઇએ બોધ થવાને કાજ. મને૦ ૧૨.

સંકોચાતાં કોઇ ના, ગ્રહણુ કરવા દાન,
નિરાભિમાની થઈ જવું, કરવા જ્ઞાનામૃતનું પાન. મને૦ ૧૩.

---

* દે. મણિલાલ નથુભાઇ કૃત "અભેદોર્મિમાની" આ ટેક છે.

"It is a fire that kindling its first embers in the narrow nook of a private bosom, caught from a wandering shark out of another private heart, glares and enlarges until it warms and beams upon multitudes of men and women, upon universal heart of all, and so lights up the whole World and all nature with its generous flames"—**Emerson.**

"કોઇ એક વ્યકિતના હૃદયમાંથી ઉડતા તણખા ને યોગે કોઈ અન્ય હૃદયમાં પ્રકટ થએલો એ એવો અગ્નિ છે કે, જે અધિકા અધિક પ્રદીપ્ત થતે થતે, વૃધ્ધિ પામતે પામતે, અનન્ત પુરુષો અને અનન્ત સ્ત્રીઓને પ્રકાશ અને આનન્દ ઉપજાવે છે, સર્વના હૃદયને પ્રકાશિત અને આનન્દિત કરેછે, ને એમ સમગ્ર વિશ્વ, બ્રહ્માન્ડમાં અને પોતાના ઉદાર પ્રકાશમાં ઉતારી લે છે,"—એમર્સન.

"રાખો સમાલી આપના, દિમાકો ડોળને;
હમે તો બદન ચીરીને, શરીરે ખાક સારી છે.
પરવા હમે કરતા નથી, કરશો હમારી કોઇના;
એ બેરહમ દિલ્લદારને, પરવા સદા અમારી છે.
દીઠી મઝા જે મેં સદા, બેદર્દ તે શું જાણે ગમ;
ગમખ્વારને ગમથી જુઓ, લાગી ખરી દિલદારી છે.
આવો આ ઇશ્ક બાજીમાં, જો હોય અક્કલ ખોઇ પૂર.
પી લો સનમ મણીનૂરથી, સારી જહાં ઉજારી છે."

મણીલાલકૃત અભેદોર્મિ.

વિદેહમુક્ત શ્રીલલ્લુભાઈ ગોવર્ધનદાસની

અન્તિમ જ્ઞાનવાણી.

તા. ४-८-१९०३.

१. વૈરાગ્ય.

मोक्षस्य हेतुः प्रथमो निगद्यते वैराग्यमत्यन्तमनित्यवस्तु च।

અર્થ—સઘળી અનિત્ય વસ્તુઓમાં વૈરાગ્ય એ મોક્ષનું પહેલું કારણ કહેવામાં આવે છે.

વિવેકચૂડામણિ.

ભગવાં પહેરીને જંગલમાં ગયા એટલે વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નથી, પણ વિચારયુક્ત વૈરાગ્યની જરૂર છે. નહિતો એક પૈસાનો ગેરૂ લાવી ભગવા વસ્ત્ર પહેરી શકાય છે, તેથી કંઇ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો એમ નિશ્ચય થાય નહિ. ઘણા બાવા વેરાગીમાંથી વિચારયુક્ત વૈરાગ્ય પામેલાં થોડાંજ જડી આવે છે. એવો વૈરાગ્ય પામવાને પ્રથમ તો વિષયોપર દોષદ્રષ્ટિ થવી જરૂરની છે. વિષયને વિષવત્ તજવા જોઇએ. માણસ રાતદિવસ આ જગત્‌ના વિષયોમાં મચ્યો રહે છે, પણ વિષયો તેને છોડીને જરૂર જતાં રહેવાનાં છે. ભર્તૃહરિ કવિનું પણ કહેવું એમજ છે કે, વિષયોને માણસ જાતે સમજીને છોડતો નથી, પણ વિષયો આખરે તેને છોડી જાય છે. આવી રીતે માણુસ જગત્‌માં અને જગત્‌ના વિષયોમાં વધારે વધારે ગું-ચવાઇને સંસાર સમુદ્રમાં ગુંગળાતો વહ્યો જાય છે. આ દેહ પુત્રાદિ ઉપર વધારે વધારે મમતા કરતો જાય છે, તેથી વૈરાગ્યથી દૂર ને દૂર રહે છે. જે દેહને પોતાનો કરીને માને છે, તે દેહ અનેક વ્યાધિઓથી પકડાઇ જાય છે, વખતો વખત બદલાતો રહે છે, પોતાના પોષણને માટે આપણને ફીકરમાં

નાંખે છે, અને એના જેવા અનેક દેહો થઈ ગએલાં ભાસે છે, અને થવાના છે એમ ભુલાવામાં નાંખે છે. સ્વપ્નમાં અનેક બીજાં દેહો ખડા થાય છે, અને આ દેહ હમણાની નજરે જોતાં પણ નાનપણમાં હતો તે યુવાવસ્થામાં નથી; પરમાણુઓ બદલાઇ ગએલાં છે, છતાં કલ્પનાથી તેવીજ આકૃતિનો દેખાય છે. એવા દુઃખદાઈ દેહને માટે માણસ કેવા કેવા શ્રમ વેઠે છે, અને એવા દેહના ઉપભોગને માટે ચક્ષુઆદિ ઇંદ્રિઓ દ્વારા વિષયોમાં મનને જોડી દે છે. પુત્ર વગેરે બીજી વસ્તુઓ સુખદાઇ ભાસે છે, પરંતુ તે પણ વિવેક, વિચારે, વૈરાગ્યની દ્રષ્ટિથી જોતાં મોટે ભાગે દુઃખદાઇ છે, અને છોડીને ચાલી જનારી છે, અને તે વેળા વિશેષ દુઃખ આપનારી છે. પુત્ર, સ્ત્રીઆદિ, કેવી રીતે દુઃખદાઈ છે, તે પંચદશીમાં ઠીક વર્ણવેલું છે. જે આદિમાં નહિ, અન્તમાં નહિ, છતાં મધ્યમાં ભાસે છે, એવાં સંસાર, દેહ, પુત્રઆદિ, વિષયોની ભ્રાંતિ, અને તેમાં મનનું જોડાવવું થાય છે એવી કલ્પના, ઘણા વખતના દેહાધ્યાસથી ભાસે છે, અને તે સ્થિર થઇ બેઠી હોય એમ લાગે છે. વિષયોપર દોષદ્રષ્ટિ ઉપરાંત અહંભાવનો અને અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, તથા આર્જવ અથવા સરળતા અને નમ્રપણુ રાખવું, એ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો ઉપાય છે. મૃત્યુ સર્વ કોઇને આવતું ભાસે છે. મૃત્યુનો ડર કોને રહેતો નથી? કઈ વખતે તે આવશે તે ખબર નથી. મોટાં દેવાંશિઓને પણ મૃત્યુએ છોડયાં નથી. જો કોઇને કહીએ કે તારૂં મોત આઠ દિવસ પછી છે, અથવા તને આઠ દિવસ પછી ફાંસી દેવાના છે, તો તેને આ સંસાર કડવો ઝેર જેવો લાગે છે. તેને ખાવું, પીવું, ગમતું નથી; તેને રાગ રાગણી નકામા છે; મેળા તમાશા તેને સુખ આપતાં નથી; તેને સુંદર બાગ તે પણ આગ જેવો લાગે છે; વૈરાગ્યપર તેનું ચિત્ત જાય છે, અને સાત દિવસમાં શ્રીમદ્‌ભાગવત સાંભળી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરીક્ષિત રાજાનુ દ્રષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં મોજુદ છે. મનનો સ્વભાવ એવો છે, કે જેનું તે ચિન્તન કરે તેમાં તે ગુંથાઇ જાય. જડનું, દેહ વગેરેનું ચિન્તન કરે તેથી જડ, અને મંદ બુદ્ધિનો થઇ જાય. એકાદશસ્કંદમાં કીટભ્રમરી ન્યાય કહ્યો છે, તે એવીજ રીતે છે. કીડો ભ્રમરીની ઝંખનામા ભ્રમરી થઇ જાય છે. એવાં પણ દાખલા જોવામાં આવે છે, કે આખું રામાયણ સાંભળે તોપણ રાવણના દશ માથાની ખબર પડે નહિ, અને આત્મજ્ઞાનની વાતો સાંભળે છતાં દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યમાં સમજે નહિ.

તો તેને પ્રતિબંધો સિવાય બીજું કોણ રોકતું હશે? વૈરાગ્ય અને ત્યાર પછી જ્ઞાન થવામાં અટકાવ નાખનારાં ત્રણ પ્રતિબંધો છે: ભૂત, વર્તમાન, અને ભાવી. ભૂત પ્રતિબંધ એટલે થઇ ગએલી વાતોનું સ્મરણ, વિષય વગેરેનું ચિન્તન, મનનું અસ્થિરપણું, કથા ચાલતી હોય ત્યારે ઉંઘ આવે અથવા બીજા વિચારો આવે, અને શ્રવણમાં ચિત્ત રહે નહિ. વર્તમાન પ્રતિબંધ એટલે હમણાની અડચણો—જેવી કે કુતર્ક, દુરાગ્રહ વગેરે; જે કહે તેનાથી ઊંધા ઊંધા વહેમ આવે; શ્રદ્ધા થાય નહિ, અહંભાવ વધતો જાય; હું કહું છું તે ખરૂં, અને બીજા સમજે છે તે ખોટું. એમ કલ્પના થાય; અને ભાવી પ્રતિબંધ એટલે બુદ્ધિમાં દેહાધ્યાસને લીધે નિશ્ચય કરવાની શક્તિ ખુલે નહિ; અને ત્રોટકાચાર્યની પેઠે અમુક વખત પછી એકદમ જ્ઞાન થનારૂં હોય. એ પ્રતિબંધો દૂર કરી અહંભાવ કાઢી નાંખી, વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ત્રીજું સાધન સત્સંગ, સચ્છાસ્ત્ર વગેરે છે. ગુરુની સંગતિથી શ્રવણ થતાં થતાં વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી જ્ઞાન ખીલે છે. એક વખત શિષ્યોને અભિમાન થયું કે, અમે હોંશિઆર છીએ; અને ત્રોટકાચાર્ય તો કંઇ સમજતો નથી. ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્ય તે જાણી ગયા, એટલે તેમણે ત્રોટકાચાર્યને ત્રોટક છંદ રચનારો વિદ્વાન બનાવી દીધો. જેનું નામ તે દિવસથી ત્રોટકાચાર્ય પડ્યું; આથી બીજા શિષ્યો શરમાઇ ગયાં. ગુરુની અંદર ઈશ્વર કરતાં પણ અધિકતા માનવી. કહ્યું છે કે "ગોવિંદસેં ગુરુ બડા જીને ગોવિંદ દિયા બતાય." શ્રીપંચદશીમાં લખ્યું છે તેવા ગુરુ જોઇએ, નહિ કે પોતે અસમર્થ હોઈ બીજાને અફળાવે. ગુરુમાં અથવા મૂર્તિમાં ભાવના ફળે છે. જેવી ભાવના તેવું ફળ થાય છે. મુસલમાન મૂર્તિને ભાંગી નાંખે અથવા ગાળ દે, તેને મૂર્તિ નુકશાન કરતી નથી. કેમકે તેની ભાવના પૂજ્ય ભાવે નથી, પણ પથ્થર સમજીને છે; પણ જે મૂર્તિને પૂજ્યભાવે દેવ સમજે છે, અને પછી તેની પૂજા અથવા નિંદા કરે છે, તેની ભાવના તેને સારૂં અથવા માઠું ફળ આપે છે. કવિએ કહ્યું છે કે "જો ગણીએ તો દેવ છે, નહિ તો છે પાષાણ." વળી પ્રતિમા ખંડન વાદી કહે છે કે, "ચૈતન્ય પૂછે જડકું, અબ કુછ મોકું દે, તેરી બેઠાઇમેં બેઠી તેરી એક ફુટી કે દો!" ઇશ્વરને ઓળખે તે ઇશ્વરને ગાળ દેતાં નથી, અને જે ગાળ દેછે તેને ઇશ્વરની ઓળખાણ નથી. માટે કહેવત છે કે, "સતિ શાપ દે નહિ, અને શંખણીનો લાગે નહિ." વળી આપણે ગુરુનો દોષ જોવો નહિ, પણ સદા ગુણ-

ગ્રાહક થવું. દરેક વસ્તુમાં ગુણ શું છે તે લઇ લેવો, અને તેના દોષ તરફ દોષદ્રષ્ટિ માત્ર તેનાથી વિરક્ત થવાને માટેજ કરવી; તેનાપર દ્વેષ કરવાને માટે કરવી નહિ. મહાત્માના દેખાતાં દોષો અથવા શાસ્ત્રમાં દેખાતી વિપરીતતા આપણી અણસમજને લીધે લાગે છે, એમ શ્રદ્ધા રાખવી. બાકી મહાત્માઓ તો મીણ જેવાં સરળ હોય છે, જેમ વાળીએ તેમ વળે છે; સર્વ સ્થળે સમાન થઇને રહે છે. આત્માની સુજનતા એવીજ છે. સૂર્ય અથવા વૃક્ષ કંઈ ચંડાળને ઉપયોગી નથી થતાં, અને માત્ર સારાં માણસનેજ ઉપયોગી થાય છે એમ નથી. તેનામાં ભેદદષ્ટિ નથી; તે તો સઘળાને સરખાં ગણે છે, અગ્નિમાં અગ્નિ થઇને રહે છે, અને જળમાં જળ થઇને રહેછે. કહ્યું છે કે "સબસે હીલમીલ ચાલીએ નદી નાવ સંજોગ." પણ ગુરુની પ્રાપ્તિ સહેલી નથી, જોકે ગુરુ કાંઇ સંતાઇ બેઠા નથી, પણ પોતાની યેગ્યતા હોય તો મળી આવે છે, અને તેમાંથી સાર ખેંચી લે તોજ ગુરુની પ્રાપ્તિ થઈ સમજવી. પ્રાપ્ત પ્રાપ્તવ્ય થવું એજ આવશ્યક છે. ઝવેરીને ત્યાં હીરા મોતી લેવા ગામડિઓ જતો નથી; તેને તો કોડીયાંની દુકાને કોડીયાં સારાં લાગે છે. તેમ જગતનો પ્રાણી સદ્ગુરુની ઝવેરાતની કદર કેમ કરી શકે? હંસ હોય તેજ મોતીનો ચારો ચરી શકે. પુરાણ વગેરે વાંચીને તેમાંથી પણ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ થઇ શકે છે. ઈંદ્ર, વિષ્ણુ, વગેરે પણ હતાં, અને હવે ક્યાં છે? તેમને પણ કેવાં કેવાં પ્રપંચો અને દુઃખો વેઠવાં પડેલાં? તે જોઇને વૈરાગ્ય બુદ્ધિ કરવી. જુઓ કે શ્રીશંકરાચાર્ય, યાજ્ઞવલક્ય જેવાં પણ નિવૃત્તિથી બેશી શક્યાં નથી, ત્યારે વિચાર કરો કે ઇચ્છિત સ્થળ ક્યું છે? તે શોધી તે દિશા તરફ જવું; પછી રસ્તામાં રસળવું નહિ. કાશીના કુતરાએ ભાઈબંધો જોડે રસ્તામાં અટકી ફસાવું નહિ, અને બાળક વાણોતરે રસ્તામાં મદારીનો ખેલ જોવા ઊભા રહેવું નહિ, પણ સીધે રસ્તે ચાલી ટોચપર નજર રાખી સાંજ વહેલા મોડા પહોંચવું. "અંતર મંદિરનો ચોક" વાંચી ઉચ્ચ સ્થીતિપર દૃષ્ટિ રાખવી, પણ મુંબઇ જવું હોય તો અમદાવાદ તરફનું એનજીન (Engine) નહિ ગોઠવવું; નહિતો જેમ ઉતાવળે આગગાડી ચાલે તેમ આઘો આઘો જાય, અને મુંબઈ તો આવે નહિ. તેમજ જગતમાં જેમ ઉતાવળે વધ્યો જાય, તેમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ આઘી આઘી જાય, ત્યારે સુખની સ્થિતિ કઇ છે તે ખોળી કહાડવી. દરેક માણસને એકેક પાયરી વધવાનું મન થાય છે, પણ આખરે લોભનો થોભ નથી. ગરીબ જાણે કે

શ્રીમંત સુખી હશે, પણ શ્રીમંત નિશાસો મૂકી કહે છે કે, હું ગરીબ હોતતો સારૂં. કેટલાક લોકને મારે નિરાશ કરવા પડે છે; કેટલાકનું અપમાન કરવું પડે છે; કેટલાકની ફીકર રાખવી પડે છે. લોકો કહેશે કે અંગ્રેજ સરકાર સુખી હશે, પણ તેમ નથી. જો એક રાજ્યમાં એક શબ્દ પણ રાજા કે દીવાન બોલે, તો તેપરથી અંગ્રેજ સરકારને ઉથલપાથલના વિચાર કરવા પડે છે. તેને પણ ટંટા ફીસાદ, બળવા વગેરેની રોજ ફીકર રહે છે. "બડેકું બડી ફીકર, ગ્રહે ચંદ્ર ઓર સૂર." કદાપી એમ માનીએ કે સ્વર્ગલોકમાંને અને ગોલોકમાં સુખ છે, તો તે સ્થિતિ પણ પૂર્ણ સુખની નથી. અખંડ નિવૃત્તિ અથવા મોક્ષ એજ ખરૂં સુખ છે, અને તે વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનથી મળે છે. એક શિષ્ય બધું શીખી આવ્યો પણ એવી એક વસ્તુ નહિ શીખી આવ્યો, કે જે જાણેથી બધું જણાય. મન તે વસ્તુને સારી રીતે ઓળખે છે, અને તેથીજ મન કોઇપણ જગાએ સ્થિર થઇ બેસતું નથી. મન જાણે છે કે મારૂં ઠેકાણું જ્યાં જીવ મને બઝાડે છે, તેનાથી પણ વધારે સારી જગાએ છે, તેથી બીજી જગાઓમાં થોડીવાર ભટકી આખરે નિરાશ થાય છે, અને મૂળ જગાએ જયારે પહોંચે છે, ત્યારેજ તે સમુદ્રની વચ્ચેના કાગડાની પેઠે પછી ફરીથી આસપાસ ભટકતું નથી, પણ નૌકાપર આવી બેસે છે. એ ઠેકાણું તે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે, કે જે મનને લીન થવાની જગા છે.

તા. ૫-૮-૧૯૦૩.

૨. શબ્દભ્રમ.

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ—ધીર એવા બ્રાહ્મણે તેનેજ જાણી બુદ્ધિને તેમાંજ સ્થિર કરવી, બહૂ શબ્દો ઉપર ધ્યાન લગાડવું નહિ, એ તો વાણીનો એટલો વ્યર્થ વ્યય કરવા જેવું છે.

વાણીથી આ સંસારનો વ્યવહાર ચાલી રહયો છે. જેટલાં શબ્દ બોલીએ છીએ તે સર્વે વાતાવરણમાં પ્રસરતાં વહ્યા જાય છે. જેમ નદીના

પાણીમાં ઘાસના તણુખલાં અથવા માછલાં વહ્યાં જાય છે, તેમ મનુષ્યો આ સંસાર સમુદ્રમાં ડુબકી ખાતાં ખેંચાયાં જાય છે. ખરૂં જોતાં માત્ર સોનું મૂળ વસ્તુ હોય, પણ તેને જમીનમાંથી ખોદી કહાડીએ, ત્યારે તે રાખ માટી વગેરે બીજા પદાર્થો સાથે મળેલું હોય છે, તેમાંથી અંદરના સોનાનું ખરૂં ભાન કરી લેવું. રાખ માટી તો ઉપરનાં આવરણો છે, એમ સમજવું જરૂરનું છે. તે મૂજબ જીવને અજ્ઞાનરૂપી રાખ વળગેલી ભાસે છે, તે દૂર થાય તો જીવપણું મટી પરમાત્માપણું સિદ્ધ થાય; કેમકે જગત્‌માં જે મોહ અથવા ભ્રાંતિ ભાસી રહી છે, તે નામરૂપની છે. માત્ર જે વસ્તુ દેખીએ છીએ તે તમામ માટી સિવાય બીજાની નથી. છતાં, ઘડો, ચોપડી, માણસ, પશુ વગેરે નામ માત્ર વ્યવહાર ચલાવવાને માટે આપવાં પડે છે. તેવીજ રીતે સ્વરૂપ સિવાય, એટલે માત્ર સ્વયંપ્રકાશ અધિષ્ઠાન સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. તોપણ ભાસનારાં જીવરૂપ આપણે, ભાસતી વસ્તુઓમાં વ્યવહારને માટે જુદાં જુદાં નામરૂપ આપીએ છીએ, એમ ન કરીએ તો ખુરસીપર માણસ બેસે, ત્યારે ખુરસી અને માણસ એવાં નામો ન આપ્યાં હોય, તો માટી ઉપર માટી બેસે છે એમ કહેવું પડે, કે જેનો અર્થ સમજાય નહિ. ખુરસી જોઇએ ત્યારે માટી લાવ એમ કહીએ, તો કોઇ ખુરસી આપે નહિ. નામરૂપ જુદાં રહેતાં પણ સમજવું જોઇએ, કે, ખુરસી, ઘડો, કે માણસ, માટીમાંથી છે, અને આખરે માટી છે. છતાં માટી પોતે પણ પરમાત્માની અપેક્ષાથી મોહરૂપ છે. માત્ર વામદેવ અને જડભરત એમ કહી શકે કે, સુખપાળ પર બેઠેલો રાજા પોતે પોતાના ઉપર બેઠો છે, કેમકે તેમણે પોતાની સ્થિતિ એવી બનાવી છે. તેમનો નિશ્ચય છે કે જગત્ ભ્રાંતિથી ભાસે છે. મોહ અથવા ભ્રાંતિ એટલે ખરી વસ્તુ જાણવા છતાં તે ખોટે રૂપે માનવી. જેમકે હોય દોરી અને દેખાય સર્પ. પણ ખરૂં જોતાં તે સર્પ હોય પણ નહિ, અને કરંડ પણ નહિ. તેમ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને જાણવા છતાં, નામરૂપ વાળું જગત્ ખરૂં માનવું એ મોહ છે, અને એવી ભ્રાંતિમાં પડવું એ પ્રમાદ છે. જયાંસુધી "હુંપણું" ઉઠે નહિ, ત્યાંસુધી નામરૂપ તથા વાંણીવિલાસ બને નહિ. ભિન્ન ભિન્ન નામો આપવાની જરૂર "હુંપણું" ઊઠયા પછી છે. હું મને એક નામે જાણું ત્યારે, બીજાંઓનાં જુદાં જુદાં નામો ઓળખવાને માટે આપવા પડે, પણ તે બીજાંઓ જડ કે ચેતન સઘળાં પોતાને તો હુંપણેજ જાણે છે, અને વ્યવહાર

કરે છે. તમે તમારે માટે કહેશો કે "હું જાઉં છું," અને "હુંપણા" સાથે વ્યવહાર ખડો થાય છે, તેથી જેનો ઉપયોગ તેનેજ નામ આપીએ છીએ. રેતીનું કામ પડે છે, તેથી તેનું નામ રેતી આપ્યું, પણ જુદાં જુદાં કણોનું નામ આપતાં નથી. કેમકે તેની ઓળખાણ કરવાની જરૂર નથી. બિલાડીના આખા વર્ગને આપણે બિલાડી કહીએ છીએ, પણ માત્ર પાળેલી હોય, તેને નામ આપીએ છીએ. મનુષ્યપણાપર જુદાં જુદાં નામો અપાય છે, અને એ નામો "હુંપણાં" પર આપવાં પડે છે, પણ "હુંપણું" તો અખંડ છે, તેમાં સ્ફુરી આવતું "હુંપણું" અખંડ છતાં પરિચ્છિન્ન અથવા જુદું ભાસે છે. એવો પ્રગટ અને અપ્રગટનો ભેદ માયાનું આવરણ ઉત્પન્ન કરે છે. એક કાગળપર ચારણી ઢાંકીએ, તો દરેક છિદ્રમાંથી કાગળ દેખાય છે, છતાં દરેક છિદ્રવાળો ભાગ પોતાને બીજાં છિદ્રવાળા ભાગોથી જુદો માને છે, એ જુદાપણું ચારણીના આવરણથી ભાસે છે, બાકી કાગળ તો સલંગ એકજ છે. તેજ મૂજબ પરમાત્માપર માયાનું આવરણ ચારણી-રૂપે હોવાથી અંતઃકરણરૂપી છિદ્રોમાં જુદું જુદું "હુંપણું" સ્ફુરે છે, પણ એ છિદ્રો પુરાઈ જાય, અથવા નિદ્રામાં "હુંપણું" સ્ફુરે નહિ, તો તે વખતે નામ રૂપ ખડાં થતાં નથી. કેમકે નિદ્રામાં ચારણી તો છે. પણ છિદ્રો ઢંકાયલાં છે. એટલેકે માયા છે, પણ અંતઃકરણ અથવા મન નથી, તેથી ભેદ જણાતો નથી. માયાનો અર્થ "જે નથી તે" એવો થાય છે. એટલેકે માયા અભાવ અથવા અજ્ઞાનરૂપે છે. અને જેમ અંધારૂં એ વસ્તુ નથી, પણ પ્રકાશનો અભાવ છે, તેમ માયા એ વસ્તુ નથી, પણ સ્વયંપ્રકાશનો અભાવ છે. અભાવ સદા ભાવને આધારે રહેછે; માટે ભાવ તથા અભાવ બન્નેને દૂર કરી તે જેને આધારે રહેલાં છે, તે અધિષ્ઠાનને અનુભવવો. દીવો આવે ત્યારે અંધારૂં જતું રહે છે, એમ કહીએ છીએ, પણ દીવો આવ્યો ત્યારે અંધારાનું અનાદિપણું જણાયું: બાકી અભાવરૂપ અંધારૂં વર્તમાન કાળમાં છેજ નહિ. અંધારૂં હતું એમ આપણે કહીએ છીએ. અંધારૂં ભાવરૂપે છેજ નહિ, એતો પ્રકાશનો અભાવ છે. આપણે આંખ મીંચીએ તો વસ્તુ જણાય નહિ એ ખરૂં, પણ તેથી કંઈ આપણી જોવાની દ્રષ્ટિ અથવા જોવાની શક્તિ જતી રહેતી નથી; પાછી આંખ ઉઘાડીએ ત્યારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ. તે મૂજબ અંતઃકરણ ખુલે ત્યારે તેમાં ઘણા વખતથી પડેલા સંસ્કારો સ્ફુરી આવે છે. જેમકે ખેતરમાં બી

નાંખીએ તેમાં કેટલાકનાં અંકુર નીકળી આવે, અને કેટલાકનાં અંદર પડી રહે. તે મૂજબ અજ્ઞાન કહેવા માત્ર છે, તેની કાંઈ સ્થિતિ નથી. વર્તમાન કાળમાં અજ્ઞાન દેખાતું નથી. કોઇ કહેશે કે "મેં કાશી જોયું નથી," એ તેનું અજ્ઞાન વૃત્તિજ્ઞાનની અપેક્ષાથી કહી શકાય છે, બાકી કોઈ અજ્ઞાની છેજ નહિ. "કાશી" એવું નામ આપ્યું, ત્યારથીજ કાશીનું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. જીવરૂપે પોતાને માને છે, તેથી તેને કાશીનું અપરોક્ષ જ્ઞાન નથી. માટે "અજ્ઞાન હતું" એમ કહીએ છીએ, તે જ્ઞાન થયાં પછીજ કહી શકાય છે. પરમાત્માની અલૌકિક શક્તિથીજ માત્ર અંદર તથા બહાર અજ્ઞાન ભાસે છે, અને જ્ઞાન થતાં તે કોણ જાણે કયાં નાશી જાય છે. જેવી રીતે દીવો હોય ત્યાં અંધારૂં શોધ્યું પણ જડતું નથી તેમ. માટે ખાસ પ્રથક્કરણ કરવાની જરૂર છે, અને તે વિચાર વગર બની શકે નહિ. હંસ જેમ દૂધમાંથી પાણી જુદું પાડે છે, અર્થશાસ્ત્રી જેમ વસ્તુમાંથી ઝેર વગેરે જુદાં પાડે છે, તેમ આપણે, જે દેહ, ઇંદ્રિયો, મન, પ્રાણાદિ સાથે, અંતઃકરણમાં આભાસ જોડાયલો છે, તેને જુદો પાડી જડ ચૈતન્યનો ભેદ સમજવો જોઇએ, તથા બહારના નામરૂપને, તથા અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયને, જુદા પાડવાં એ વિવેક તથા વિચારનું કામ છે. આપણે દરરોજ અનુભવથી એમ કહીએ છીએ કે ફલાણો સારો છે, ફલાણો નરસો છે, પણ એક અનુભવ જે સદા બની રહ્યો છે, તેનો વિચાર કરતાં નથી. એકવાર કહીએ છીએ કે "હું માંદો છું," અને બીજીવાર કહીએ છીએ કે "મારૂં માથું દુખે છે." જ્યારે "હું માંદો છું" એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું એકજ છું એમ સમજાય છે. જ્યારે "મારૂં માથું દુખે છે" એમ કહીએ છીએ, ત્યારે હું અને માથું જુદાં છે, અને માથું મારૂં છે એમ સમજીએ છીએ, આવી રીતે એકજ વાતમાં, એકજ અને જુદા એવાં બે વિરોધી અનુભવો થાય છે. એ બેમાંથી એકજ એકી વખતે હોઇ શકે, અને તેથી સિદ્ધાંતમાં પણ સત્યસ્વરૂપ સિવાય બીજું છેજ નહિ, એમ બુદ્ધિ નિશ્ચય કરે છે. સંસાર સમુદ્રમાં ડુબેલાએ સાધન રાખવાની જરૂર છે. જેમ નદીને તળીએ મોતી કહાડવા અથવા પૂલ બાંધવા કોઇ માણસ ઊતરે છે, તો તે પણ ઉપરથી એક દોરીનું સાધન રાખે છે. તે મૂજબ સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાને સ્વરૂપનું સાધન સદા રાખવું જોઇએ, અને તે સાધનરૂપી દોરીઓ તે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, વગેરેનો વિચાર છે. તેજ બોધ છે, તેજ પુરાણ,

વેદ વગેરે છે. આવી રીતે જે વાણી બહાર પ્રસરી રહી છે, અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેજ વાણી પાછી ઠેકાણે લાવી, સ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે છે. વાણીના ઉચ્ચાર પશુ પક્ષી પણ કરે છે, આગગાડી પણ બોલે છે. "પોલું તે બોલ્યું" એમ કહેવત છે. પણ અર્થવાળી વાણી તો મનુષ્ય યોનિમાંજ છે, અને મનુષ્ય વધારે ભેદ કરી શકે છે. પશુઓ એટલો બધો ભેદ કરતાં નથી; તેઓ માત્ર કેટલાકને પોતાનાથી જુદાં જાણે છે, પણ પોતાને અનુકૂળ વસ્તુ પોતે શોધી લે છે. મનુષ્યની માફક મિશ્રણ ભેદ વગેરે લંબાવતા નથી. નાનાં બાળકને ભેદ હોતો નથી, તેમ જંગલી લોકોને પણ ઝાઝાં નામો હોતાં નથી. પણ શબ્દબ્રમની ખુબી એવી છે, કે જેમ જેમ નામરૂપ વધતાં જાય, અને ભેદ વધતો જાય, તેમ તેમ બુદ્ધિ ખીલી એમ આપણે કહીએ છીએ, અને એજ ખીલેલી બુદ્ધિ પાછી વિચાર દ્વારા નિશ્ચય કરાવી, સ્વયંપ્રકાશવાળે ઠેકાણે આપણને લાવે છે. ક, ખ, વગેરે વર્ણમાં પણ સ્વર બધામાં વ્યાપેલો છે, અને તેને વ્યાકરણવાળા સ્ફોટધ્વનિ કહે છે. એ સ્વરમાં ભેદ નથી. એ ધ્વનિ તો એકજ છે, પણ તે પ્રગટ અપ્રગટ ભાસે છે. એમ્ એ ધ્વનિ તો એક રસ છે, પણ જેમ નદીમાં કાંકરી નાંખીએ, અને તેના કુંડાળા વધ્યાં જાય છે, તેમ શબ્દ પણ વાતાવરણમાં ફેલાય છે. મરજાદ પાળવી, નઠારાં શબ્દ કહાડનારાં પાસે ઉભા રહેવું નહિ, શૌચ પાળવો. ચોખ્ખાં કપડાં પહેરવાં. દલપતરામ કવિ કહે છે કે "ચોખ્ખાં પહેરો ચીર." એમ સર્વ પ્રકારે શૌચ પાળવો. નાહી ધોઈ સંધ્યા વગેરે કરવાં, અને સત્સંગમાં રહેવું, કે જેથી સારા સ્વરનાં તથા સારા શબ્દનાં કુંડાળાં આપણા સંબંધમાં આવે, અને ગુરુ કૃપાથી "તુંજ સર્વ છે," એવી વાણી આપણે લાભ આપે, અને "અહંબ્રહ્મ" વગેરે મંત્રો તથા મહાવાકયોનો બોધ તથા મહિમા જાણવામાં આવે

તા. ૬-૮-૧૯૦૩.

૩. આત્મપ્રતીતિ.

अस्ति स्वयमित्यस्मिन्नर्थे कस्याऽस्ति संशयः पुंसः।
तत्रापि संशयश्चेत्संशयिता यः स एव भवसि त्वम्॥

स्वात्मनिरूपणम्

અર્થ—"હું છું" એ પ્રતીતિને વિષે કીયા પુરૂષને સંશય હોય? છતાં તેને વિષે જો સંશય હોય, તો જે સંશય કરનાર છે તેજ તું છે એમ સિદ્ધ છે.

આત્મશક્તિ કેટલી બધી છે, અને કેવી જબરી છે, તેનો વિચાર નહિ કરતાં જીવપણું માની લેનારાં માણુસો પોતાને તુચ્છ માને છે, અતિ દુર્લભ મનુષ્ય દેહ નકામો કાઢે છે, અને વિષય ભોગની ઇચ્છા રાખી તેમાં મશગૂલ રહેછે. વિષય સુખથી મળતી શાન્તિ ક્ષણિક હોવાથી, તે ખરી શાન્તિ નથીજ. તરસ છીપતી નથી, તૃષ્ણા દિનપરદિન વધે છે, પરંતુ આત્મશાન્તિ એ નિરંતર શાન્તિ છે, તેને પીછાનતાં નથી, એ માયાનું પરિબળ છે. એ સઘળું દુઃખ નિર્બળતામાં નથી, પણ મિશ્રિતપણામાં છે. દેહ વગેરે સાથે પોતાને મળેલો માને છે, તેથી પોતે જીવરૂપ થઈ, "હુંપણાને" પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી ચૈતન્યનો આરસો સદા તેવોને તેવો અસંગ રહે છે. આરસા આગળ થઇને જનારી વસ્તુઓ આરસામાં દેખાય છે, પણ તેથી કંઇ આરસામાં ફેરફાર થતો નથી: આરસો તો તેવોને તેવો રહે છે. તેમ ચૈતન્યમાં જગતની છબી પડે તેટલી ઘડી દેખાય, પણ ચૈતન્યનો આરસો પાછો તેવોને તેવોજ નિર્મળ રહે છે. આકાશ ચૈતન્યની અપેક્ષાથી જોતાં જડ છે, અને એવા આકાશમાંથી જે વરસાદ વરસે છે, તે વચમાંની હવાને તથા જમીનને ભીની કરે છે, પણ આકાશ પોતે જાતે કાંઇ ભીનું થતું નથી, આકાશ અવિકારી તથા અસંગ રહે છે. વાયુમાં ગમે એવી ગન્ધ આવે, પણ વાયુ પાછો તેવો ને તેવો રહે છે. સમુદ્રમાં હજારો તોફાનો થતાં દેખાય છે, પણ સમુદ્ર પાછો તેવોને તેવો ગંભીર અને શાન્ત નજરે આવે છે. પરમાત્મા જે છેક સૂક્ષ્મ છે, તે અસંગ અને અવિકારી છે, તેથી તે

તેવાને તેવા રહે એમાં નવાઇ નથી. ભલે એ પરમાત્મામાં અસંખ્ય જગતા પ્રતીત થાય. ઇંદ્રિયોનો વ્યવહાર જે ભાસ કરાવે છે, તે કેવી રીતે થાય છે? પ્રથમ તો આંખ ઉઘાડીએ એટલે બહારની વસ્તુઓ આંખની કીકીમાં ભાસે છે, અને તેની છબી ત્યાંથી ઉઠી મન પર પડે છે, તેનું પછી આપણને જ્ઞાન થાય છે, કે આ ફલાણી વસ્તુ છે. એજ પ્રમાણે કાને અવાજ આવે છે, જીભ રસ ચાખે છે, નાક સુંઘે છે, અને ચામડી સ્પર્શ અનુભવે છે. વળી રૂપાળું, કદરૂપું, મધુર, કઠોર, મીઠું, કડવું, સુગંધીદાર, ગંધાતું, ઊનું, અને ટાઢું, એ સઘળું ઇંદ્રિયોદ્વારા મન જાણી શકે છે. એ સઘળી છાપો અને છબીઓ ભલે પડે, પણ અંતર્જ્ઞાન એટલે જાણવાપણું તો અવિકારી કાયમજ રહે છે. સોનું કાદવમાં નાંખ્યું હોય, તો તેથી તે કાંઇ બગડી જતું નથી; પાછું ધોયું કે તે સાફ થાય છે. તેમ આત્મા કંઇ દેહ સાથે મળેથી બગડી જતો નથી; બલકે સોનાપર કાદવ લાગ્યોજ નથી, એટલેકે આત્મા, દેહ વગેરે સાથે મળ્યોજ નથી. દૂધમાં સાકર એકરૂપ જે પ્રમાણે થઇ જાય, તે પ્રમાણે સોનામાં કાદવ એકરૂપ થઇ શકે નહિ, તેમ આત્મા ઉપર તો દેહ વગેરે લાગેલોજ નથી. ફક્ત "હુંપણું" ઉઠવાથી, આત્મા દેહ જોડે મળેલો દેખાય છે, બાકી તો જળમાં કમળ જેમ અસંગ રહે છે, તેમ આત્મા દેહથી અસંગ છે, અને તે પણ દેહને ખરો માનનારાને સમજાવવા કહેવું પડે છે, બાકી દેહ નથી, માત્ર ભાસે છે, અને જીવપણું છે ત્યાંસુધી ભાસશેજ. આત્મા, હમણા ભાસતા આ દેહ સાથે મળેલો હોય, તો નિદ્રા, સ્વપ્ન, વગેરેમાં આનો આ દેહ શું કામ કરે છે? એકનો એક આત્મા જુદી જુદી સ્થિતિમાં જુદાં જુદાં દેહોને જોય છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે "મારો આત્મા." જો આત્માને દેહ સાથે મિશ્રિત માનીએ તો એવું બોલીએ નહિ; એ બોલીજ ખોટી છે. કેમકે મિશ્રિત તો નહિ, પણ હું આત્મસ્વરૂપજ છું, અને આત્મા કંઈ મારાથી જુદી વસ્તુ નથી. મેં પોતે કીધું એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, "હુંપણું" વધારે નક્કી સમજાય. તે પ્રમાણે આત્મા એકજ છે, પણ દેહપણું જુદું બતાવી તેને ત્યાગવાનું છે. દેહ નથી, અને જગત્ નથી, એમ કહેવું એ પણ સંકલ્પ છે, અને મનમાં સંકલ્પ તો ઊઠવા દેવો જોઇએ નહિ; સહજ જેમ થાય તેમ થવા દેવાનું છે, આગ્રહ કરવાનો નથી. કેમકે આપણે મરદ છીએ, તેમાં "હું મરદજ છું," અને "સ્ત્રી નથી," એમ ગોખવાની અથવા આગ્રહ કરવાની કાંઇ જરૂર

નથી. કુદરતી રીતે પુરુષપણાનો નિશ્ચય છે, એમાં કાંઇ સ્ત્રીના લૂગડાં પહેરેથી સ્ત્રીપણું થઈ જવાતું નથી. તેથી આત્મા સિવાય બીજું કંઇ નથી, એવો નિશ્ચય થવો જોઇએ, અને તેનું નિઃશંકપણું થયું, પછી તેનું વિસ્મરણ થવાનું નથી; માત્ર જેમ બાળકની સરળ ચેષ્ટા થાય છે, તેમ ત્રણે સ્થિતિ બની રહે છે. વૃત્તિ અવૃત્તિ કાંઇ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિનો સંકલ્પ ઊઠતોજ નથી બાળકનો પગ હલાવવો હોય ત્યારે હાલે છે, આંખ જ્યાં પડે છે ત્યાં તે જુવે છે, જે પડયું હોય તે ખાય છે, અને નાના પ્રકારની તેને ઇચ્છા થતી નથી. ફલાણો જ્ઞાની છે, અને ફલાણો અજ્ઞાની છે, ફલાણો સારો છે, અને ફલાણો લુચ્ચો છે, હું બંધનવાન છું, અથવા હું મુકત છું, એવાં એવાં સંકલ્પ-વિકલ્પો તેને થતાં નથી. પરંતુ આ જગત્માં માત્ર કેટલાક ધુતારાઓ જે સગાંસ્નેહીરૂપે આપણા સંબંધી બનેલાં છે, તેજ આપણને નાનપણથી મોટાં થઇએ તેમ તેમ સુધારવાને બહાને બગાડે છે. જેમ જેમ ભેદબુદ્ધિ વધે, અને કૂડ કપટ શીખે, તેમ તેમ હોંશિયાર થયો કહી ચડાવે છે, અને નવી નવી કલ્પનાઓ ઊભી કરાવે છે, જેથી ખોટી વાત પણ ખરી તરિકે ઠસી જાય છે. ત્રણ ધુતારાએ મળીને બ્રાહ્મણના બકરાને કૂતરો ઠેરવ્યો, એ પણ મનનો ધર્મ; બાકી બકરો કાંઇ કૂતરો બન્યો નહિ. ત્રણ જણા ત્રણ ચકલે ઉભા રહ્યા, કે જે રસ્તે થઈ બ્રાહ્મણ જવાનો હતો. પહેલો ધુતારો બોલ્યોઃ “મહારાજ આ તમારી ખાંધપર શું લઇ જાવો છો?” બ્રાહ્મણ કહે “એ બકરો છે.” ધુતારો બોલ્યોઃ “બ્રાહ્મણ જૂઠું બોલે એ નવાઇની વાત છે? એક ગુન્હો છુપાવવાને બીજો ગુન્હો જૂઠું બોલી ન કરો. કૂતરાને અડકવું, અને ખાંધપર બેસાડી લઇ જવું, એ બ્રાહ્મણને છાજે નહિ. કૂતરો છે તેને બકરો કહેતાં લજવાતા નથી?” જરા વહેમાયલો બ્રાહ્મણ આગળ ચાલ્યો, એટલે બીજો ધુતારો અને છેવટે ત્રીજો મળ્યો, ત્યારે તો તેના કપટથી બ્રાહ્મણની ધીરજ રહી નહિ, અને પૂરે પૂરો વહેમાઇને બકરાને ત્યાંજ નાંખી દઇ દોડયો તે પાછળ જોવા પણ ઊભો રહ્યો નહિ, અને ધુતારાં બકરો લઇ જઇ ઉપયોગમાં લાવી રાજી થયાં. એતો વાત છે, પણ મન બીજાનાં ભમાવવાથી વહેમાય છે, એના ઘણા દાખલા મળી આવશે. માટે ગજવામાંનો રૂપિઓ તો તેનો તેજ છે, તેને ખરો ખોટો કહેનારાં સલાહકારોથી મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ ઊઠે છે, તેથી રૂપિઆને કાંઇ અસર થતી નથી. તેમ આ જગત્ ખોટું છે, એવો

એક રૂપિઓ આપણા ખીસામાં નાંખીએ, અને સદ્ગુરુરૂપી નાણાવટી એમ કહે કેઃ "ભાઇ! જે રૂપિઓ તેં ખીસામાં નાંખ્યો છે, તે તું ખરો ધારીને લાવેલો છે, પણ તે તો ખોટો છે." મનરૂપી ખીસામાંનો રૂપિઓ ખોટો છે, માત્ર ઇંદ્રજાલિક કલ્પિત છે, એમ સાંભળતા, નાણાવટી ઉપર વિશ્વાસ હોય તો એ રૂપિઓ ખીસામાં ભલે પડી રહે, નહિ છતાં છે એમ ભાસ્યાં કરે, તોપણ તેને હવે ખોટો માનવામાં આવે છે. એજ રૂપિઓ એકવાર ખરો મનાતો હતો, અને હવે ખોટો મનાય છે, માટે પેઠેલો વહેમ-સડો નીકળવો એજ જરૂરનું છે. એક જણ વાડ પાછળ પીસાબ કરવા બેઠો હશે, બિચારો ગામડીઓ હતો, તેણે વાડમાંથી સરડો જતો દીઠો, અને પછી તે પાછો દેખાયો નહિ, તેથી પોતાના અપદ્વાર વાટે પેટમાં ભરાઇ ગયાંનો વહેમ પેઠો, અને પેટમાં ગુંચળા વળવા માંડયાં, પણ સરડો નીકળે નહિઃ આખરે એક ચતૂર વૈદ્યે ઓકારીનું ઓસડ આપી તેના દેખતાં ઓકારી કરેલા વાસણમાંથી એક મુવેલો સરડો કહાડી દેખાડયો, ત્યારથી તેનો વહેમ ગયો, અને પેટમાં ગુંચળા વળતાં નરમ પડયાં. આવી વાતો માત્ર દ્રષ્ટાંતરૂપે છે, પરંતુ માણસને વહેમ ખાઇ જતાં વાર લાગતી નથી, અને તેની અસર નબળા મનપર દિનપરદિન વધી સત્ય જેવી દ્રઢ ભાસે છે. પેલા ખોટા માનેલા રૂપિઆને ખરો મનાવવાને વળી કોઇ ધુતારાઓ પ્રયત્ન કરે, તો મન ચળવિચળ થાય, પણ, ખરા નાણાવટીપરનો વિશ્વાસ, અને પોતાની પરિક્ષા એકઠાં મળે, તો બીજા ધુતારાઓનું કાંઇ ચાલે નહિ, અને પછી ખોટો રૂપિઓ ગજવામાં પડયો ભાસે, છતાં પોતાને વાપરવાનું મન થાય નહિ, કેમકે તેની અસત્યતા-ઊપયોગ રહિતતા, અને અસંભવતાની ખાત્રી થઇ ચુકી છે. તેમ આ જગત્‌ને ખોટું માનવાને માટે દ્રષ્ટા દ્રશ્ય, કાર્ય-કારણ, વગેરે અનેક યુક્તિઓ તથા ગુરુની અને પોતાની પરિક્ષા બસ છે. ખોટું અને ખરૂં, એ વિવેક થયા પછી બન્નેને છોડી દેવાનાં છે, અને આગ્રહ રાખવાનો નથી. જુઓ કે હઠયોગ એ કાંઇ જીવનમુક્તિ નથી; એ પણ એક જાતનો આગ્રહ છે, તેમાં પણ પ્રયત્ન કરવો પડે છે. આંખ મીંચી રાખવી છે, અથવા મોઢેથી બોલવું નથી, એમ સંકલ્પ રહે છે, અને ભૂલ થશે એવી કાળજી રહે છે, માટે સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ ન કરવો, એ જીવનમુક્તિ છે. માત્ર એક યંત્રની માફક ચાલવું જોઇએ, કેમકે યંત્ર જે કરે છે તેમાં તેને સારૂં કર્યું કે માઠું કર્યું એમ લાગતું નથી; એતો ચક્કર ચક્કર

ફર્યા કરે છે; પછી તેમાં કોઇની આંગળી આવે તો કપાઈ પણ જાય, અથવા કાંઇ સારૂં કામ કરવા મૂકયું હોય, તો તે કરી પણ આપે. સુતર તૂટી જાય, તોપણ રેંટિઓ તો ફર્યાં કરે. સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ કરીએ, કે ફલાણું તો મેં પાપનું કામ કર્યું, તો અગલા કામની સત્યતા ઠરે; પણ પાપ-પુણ્ય કાંઈ વાસ્તવિક જોતાં છેજ નહિ. લોઢાની અને સોનાની બેડી બન્ને ભારવાળી અને હરકત કરનારી છે. પાપ અને પુણ્ય બન્ને જન્મ આપનારાં છે. આકાશમાં ચિત્ર કહાડીએ, તે સારૂં નીકળ્યું કે નરસું નીકળ્યું, તે જોવાનું શું કામ છે? મૂળ જેનું નથી, તેને શાખા કયાંથી? જે મૂળે નથી, તેમાં સારૂં નરસું શું? સંકલ્પ કરીએ ત્યારે તો કર્તા અને પરીક્ષક બે જુદાં ઠરે છે, અને બેપણું તો છેજ નહિ. ત્રિગુણાતીત સ્થિતિ પીછાનવાની છે, માટે થઇ ગયું અથવા થનાર છે, તેનો શોક કરવો નહિ. આંખનો ધર્મ છે કે બધું જોવું, પણ ધારી ધારીને જોય તો બંધન થાય છે, માત્ર જોવામાં દોષ નથી. કાન સાંભળે તેની ફીકર નહિ, પણ મનમાં ચણચણાટ થાય કે મને ગાળ દીધી, અથવા મારા વખાણ કીધાં તો તેનું બંધન છે. જીભ, નાક, અથવા ચામડી, પોતાનાં કાર્ય સહજ કરે તેની ફીકર નથી, પણ તેમાં રાગદ્વેષ માને તેથી બંધન છે. ઈંદ્રિયદ્વારા જે આવે તેને મન પ્રકાશે તેની ફીકર નહિ, પણ સારા નરસાનો વિભાગ કરે, તેમાં બંધન છે. અપરોક્ષાનુભૂતિમાં કહયું છે કે: "દેહ તથા આત્માને જુદાં પાડીએ તે વિવેક, વ્યવહારમાં એટલે સાધન દશામાં બતાવવાનો છે." **"न पापं न पूण्यं न च सुख दुःखं चिदानंदरुपं शिवोहं शिवोहम्"** એ જાણવાને માટે બેપણું-પાપપૂણ્ય, સુખદુ:ખનો વિવેક કરવાનો છે. ચિદાનંદરૂપ અથવા આનન્દસ્વરૂપ કહેવું, એ પણ અજ્ઞાન છે, કારણ કે, એ પણ મૂકાબલે કહી શકાય, અને બે વગર મૂકાબલો થાય નહિ. માટે સત્ય ભાસતા સંસારમાં બોલવાનું, ખાવાનું-પીવાનું, વગેરે શારીરિક ક્રિયા ભલે રહે, પરંતુ મનનો સ્વતંત્ર વ્યાપાર છોડી દેવાય તો બંધન નથી, પણ મુકિત છે. આપણામાં અમૂલ્ય વસ્તુ એવી કઇ છે, અને તેની શકિત કેવી અગાધ છે, તે જુઓ! આંખ ઉઘાડીએ કે આખી રંમણિય સૃષ્ટિ નજરે પડે છે, તેનો વિચાર કરો. એક મિનીટમાં એ કોણ બનાવે છે? આંખ મીંચીદો તો જબરા સૂર્યનાં કિરણો પણ અંદર પેશી શકતાં નથી! વાણી કેવું અદ્દભૂત કામ કરી આપે છે? એવી શી કળા છે કે એક બીજાનું કહેલું સમજી

શકાય છે? જીભ ગંધનું, ગોળનું, સાકરનું, જુદું જુદું ગળપણુ કેવી ચતુરાઈથી પારખી કહાડે છે! દરેક ઇંદ્રિયની તથા મનની એવી અદ્‌ભૂત શકિત છે, અને તે સઘળી શક્તિઓનો ખજાનો માણુસમાં ભરેલો છે, તે છતાં માણુસ તેનો વિચાર કરતો નથી, અને પોતાને તુચ્છ ગણે છે, લોભમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને જીવપણાને તથા જડતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ખરૂં જોતાં આપણે સિદ્ધજ છીએ, કારણ કે આપણાથી સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. બીજી સિદ્ધિ શું મેળવવાની છે? આપણે સૂપડાં બાંધીને ઊડીએ અથવા અધ્ધર ચાલીએ તેથી કાંઇ વધારે શક્તિ આવી? એમ તો પક્ષીઓ જોઇએ તેટલું ઊડે છે, તેથી કાંઇ તે આપણા કરતાં વધારે શક્તિ-વાળાં ગણાશે? માટે સ્વરૂપનો પ્રમાદ કદી કરવો નહિ. સ્વરૂપને ઓળખીને સ્વરૂપમાં એકરસ થઇ રહેવું. રોજ જેનો ઉપયોગ થાય છે, એવા ચૈતન્ય ને ભૂલવું નહિ "હું મને ઓળખતો નથી" એમ કહેવું એ આત્મ હત્યારાનું કામ છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેવું એ ભૂલ છે. કુતર્કિઓ કહેશે કે તમને આંખ છે એમ તમે શાપરથી માનો છો? તમારી આંખ બહાર કહાડી તમે તેને કદી જોઇ છે? આંખ બહાર કહાડીને જોવા-નું બનતું નથી, પણ હું જાણું છું કે મને આંખ છે, કેમકે આંખ નહિ હોય તો હું દેખત કેવી રીતે! આંખને કાંઇ કહાડીને જોવાની કે બીજાને બતાવ-વાની જરૂર નથી. તેજ પ્રમાણે ચૈતન્યનો ચમત્કાર હાજરા હજૂર સર્વત્ર છે. દરેક ઠેકાણે, દરેક કામમાં, દરેક ક્ષણે, પ્રકાશી રહ્યો છે. તે જુદો હોય તો જુદો કહાડીને બતાવીએ કેની! માત્ર અનુભવથી જોઈ લેવાનું છે.

તા. ૭-૮-૧૯૦૩.

૪. મનનું લક્ષણ.

यत्सत्सदसतोर्मध्यं यन्मध्यं चित्स्वजाड्ययोः ।
तन्मनः प्रोच्यते राम द्वयोर्दोलायिताकृति ॥

योगवासिष्टम्.

અર્થ—સત્ અને અસત્‌નું મધ્ય, ચૈતન્ય અને જડનું મધ્ય, તેજ હે રામ! મન કહેવાય છે, જે ઉભયની વચ્ચે હીંદોળા ખાધાં કરે છે.

મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારૂં છે, અને "હું સુખી છું, દુઃખી છું," એમ માની બેસે છે, માટે મનુષ્યનું કર્તવ્ય એ છે કે, મનમાં સંકલ્પજ ઊઠવા દેવો નહિ, કેમકે, સઘળો શ્રમ સંકલ્પમાંજ છે. જે વાત સહજ બને છે, તેમાં કાંઇ શ્રમ પહોંચતો નથી. આપણે ઊંઘી જઇએ છીએ, તેમાં કાંઇ મહેનત પડતી નથી. ક્રિયા ત્રણ જાતની છે: કાયિક, વાચિક, અને માનસિક. તેમાં મનની જે સ્વતંત્ર ક્રિયા તે માનસિક અથવા સંકલ્પ કહેવાય છે; તેવી ક્રિયા કરવી નહિ. કાયિક અને વાચિક ક્રિયા મન વગર થતી નથી એ વાત ખરી, પણ તેમાં મન કાંઇ સ્વતંત્રપણે કામ કરતું નથી, તેથી તે ક્રિયા શારીરિક ગણવી, અને તે ભલે થાય તેનો હર્ષ–શોક માનવો નહિ. જે દેહ થયોજ નથી તેનું અભિમાન, અને તેની સાથેના વર્ણાશ્રમ વગેરેનું અભિમાન, એ પણ "હું પણા" સાથે મનનું કાર્ય ખડું થએલું છે, અને જ્યાંસુધી અંતઃકરણનું અંધારૂં દૂર થયું નથી, ત્યાંસુધી સાધન દશામાં એ સઘળું સત્ય છે. અંતઃકરણનું અંધારૂં કાંઇ ચંદ્રમાના તેજથી, કે દીવા અથવા અગ્નિના તેજથી, કે બારે સૂર્યના પ્રકાશથી, મટે એમ નથી. એતો માત્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મા અસંગ છે, નિર્વિકારી છે. જેમ આકાશમાં ધૂળકોટ વખતો વખત થાય, વળી ઘણો વખત રહે, અને તે ધૂળ, ઝાડને, પર્વતને અને જમીન વગેરેને લાગે, પરંતુ આકાશ તો પાછું તેવુંને તેવુંજ નિર્મળ છે; આકાશને તેની અસર કદી પણ લાગીજ નથી. એજ પ્રમાણે જળમાં કમળ રહે છે, પણ જળને કમળનો સ્પર્શ નથી; જળ વધે છે તો કમળ પણ ઊપર આવે છે. બૌદ્ધ અને સાંખ્યમતવાળાઓ એમ કહે છે કે જીવ અનેક છે, એ વાત એવી રીતે સમજવાની છે કે, જળ તેનું તે છે, અને તેનો સ્પર્શ કમળોને કદી નથી. કમળો તો જળમાં ખીલેલાં ઉપર ઉપર ભાસે છે, અને તેમને સિદ્ધ કરનારૂં જળ એક રસ છે. એકજ કમળના જુદાં જુદાં પાંદડાં પાણીની સપાટીપર જુદાં દેખાય, અને દાંડીઓ તથા મૂળ જળમાં હોવાથી આવરણને લીધે ન દેખાય, તેમ છતાં જુદા ભાસતાં પાંદડાં એકજ કમળનાં છે, એટલુંજ નહિ પણ કમળ આખું એકજ છે. જુઓકે આ દેહ પથારીમાં પડયો રહે છે, અને એમાંનું મન વિસ્તાર પામીને સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચે છે. સ્વપ્નમાં આખું જગત્ ખડું થાયછે, પણ આખા જગતનો ભાર પથારીમાં પડેલા દેહને જરા પણ જણાતો નથી, અને એ સ્વપ્નનું જગત્ ખડું કરવા સૂતેલા દેહને જરા

પણ પરિશ્રમ પડયો નથી, તેમ તેને ગાર માટી લાવી ઘર બાંધવા પડયાં નથી. એક ઘડીના સ્વપ્નમાં છોકરાંના છોકરાં થાય એટલો કાળ થએલો ભાસે છે. વખતે પોતાનું મરણ થએલું પણ પોતે જુવે છે; અથવા સુરતમાં સૂતેલો મુંબઇમાં બીજા સાથે વાતો કરતાં પોતાને જુવે છે, છતાં જાગે છે તો મુંબઇ અથવા મુંબઈના માણસો કોઇ નજરે પડતાં નથી; તેમજ મુંબઇનાં માણસો સ્વપ્નમાં મળ્યાની ખાત્રી આપતાં નથી, તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું નથી કે, મન ભટકતું ભટકતું મુંબઇ ગયું હોય. આ ઉપરથી સ્વપ્નનું ખોટાપણું, સ્વપ્ન જોનાર સ્વપ્ન નરનું ખોટાપણું, તથા સ્વપ્નમાં જણાતી બીજી સર્વ વસ્તુનું ખોટાપણું સિદ્ધ થાય છે. પથારીમાં પડેલા દેહને તો ખબર પણ નથી, કે સ્વપ્ન કયાં થયું છે? તેજ મૂંજબ આ જગત્‌ને જીવ જોય છે. જગત્ અને જીવ કયાં છે તેની પરમાત્માને ખટક પણ નથી. તે તો માત્ર ચૈતન્યમાં ભલે દેખાયાં કરે. દીવો ઘરની વસ્તુઓને ભલે પ્રકાશે, તેમાં દેખાતી વસ્તુઓ ખરી છે કે ખોટી છે તેની દીવાને શી દરકાર છે? તેવીજ રીતે પરમાત્માને વિષે જગત્ દેખાય છે ખરૂં, પણ જગત્‌ના નરો તથા જગત્‌ને જોનારો જીવભાવ એ ખોટી વસ્તુઓ ભાસે છે. એ જગત્, આ દેહ અને જીવ, એ સર્વેની સૃષ્ટિ તથા હીલચાલ ઉપર ચૈતન્યનો પ્રકાશ છે, પરંતુ ચૈતન્યને તે વસ્તુઓ છે કે નહિ તેની દરકાર પણ નથી. વળી સ્વપ્નની અંદર જેટલા જીવ ઉત્પન્ન થાયછે, તે સર્વે પથારીમાં પડેલા પુરુષના એકજ મનમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે સર્વે "અહમ્ અહમ્" કરતાં પોત-પોતાને જુદાં માને છે, અને એક બીજા જોડે વખત આવે ત્યારે લઢે પણ છે, પણ તે એમ નથી જાણતાં કે તે સર્વે એકજ મનુષ્યના મનનાં પ્રતિબિંબ છે. તે એકી વખતે ઉત્પન્ન થયાં છે, અને એકી વખતે લય થવાનાં, તે એક બીજાને જુદાં જુદાં માને છે, એ તેની મોટી ભૂલ છે, અને લઢે છે એ વળી વિશેષ ભૂલ છે. એ રીતે હજારો માણસ, જો હજારો સ્વપ્નની સૃષ્ટિ, હજારો રાત્રીમાં ખોટી રચી શકે, એવી મનુષ્યના મનની શક્તિ છે, તો પરમાત્મામાં આવું જગત્ રચાય એમાં શી નવાઇ છે? આ જગત્‌નું વ્યવહારમાં સાચાપણું, અને તત્વમાં ખોટાપણું સિદ્ધ કરવું ઘણું સહેલું છે. સર્વ બાજુએ કાચનાં કટકાઓથી જડેલા ઓરડામાં ઊભો રહેલો એક પુરુષ, બધા કાચમાં પોતાની છબીઓ દેખે છે, તે સઘળી છબીઓ એકજ પુરુષની છે. બલકે એટલા બધાં માણસો છે એમ કહેવાશે નહિ,

પણ માણસ તો એકનો એકજ છે. એ મૂજબ આ સંસારમાં એવી રચના છે કે, આપણા વડે જગત્‌ની સઘળી વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. આપણા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. જે છે તે આપણાજ પ્રતિબિંબો છે. ફેર એટલોજ છે કે, કાચના ઓરડામાં સઘળી છબીઓ સરખી પડે છે. આ જગત્‌માં આપણને સિદ્ધ કરવાને માટે બીજી તમામ વસ્તુઓ આપણાથી તદન જુદી નિરનિરાળી ભાસે છે. સરખી ભાસે તો એકપણું સિદ્ધ થાય નહિ. એ ખૂબી આપણા વાતાવરણરૂપી માત્ર ભાસતા ઇશ્વરી કાચની છે. "હું વાઘ નથી," એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વાઘ ભાસે છે, બાકી વાઘ પણ મારી છબી છે. "હું સ્ત્રી નથી," એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે સ્ત્રી ભાસે છે. "હું વૃક્ષ, પાષાણ, કે દેહ નથી," એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે વૃક્ષ, પાષાણ, અને દેહ ભાસે છે. સૂતેલા પુરૂષના મનમાં અહંકાર નથી, પણ સ્વપ્નના જીવોમાં અહંભાવ છે. જગત્‌માં જીવભાવ, ઇશ્વરભાવ, અને ચૈતન્યભાવ, એવી ત્રણ સ્થિતિ માનવી, એ જીવની કલ્પના છે, બાકી ચૈતન્ય સિવાય બીજું કાંઇ છેજ નહિ. જીવ કલ્પના કરે છે, કે મારા જેવા જીવો બધા જગત્‌માં ઉત્પન્ન થયાં છે. ઈશ્વિર જગત્‌ને રચે છે. આ જીવ, ઇશ્વર, તથા જગત્, માયાએ કરી રચાયું છે, અને ચૈતન્ય, જીવ, ઇશ્વર, અને જગત્‌ને સ્ફુર્તિ આપે છે, પણ એ સઘળું મનની માત્ર કલ્પના છે. બાકી ચૈતન્ય તો જયાં છે ત્યાંજ છે, તેમાં જગત્‌ની પ્રવૃત્તિ માત્ર ભ્રાંતિ છે. દોરીમાં જેમ સર્પની ભ્રાંતિ થાય તેમ. દોરીને જ્યાંસુધી સર્પ માનીએ ત્યાંસુધી ભય રહે છે, પણ જયારે દોરી સિદ્ધ થાય ત્યારે ભય નાશ પામે છે. ભ્રાંતિકાળે અથવા જ્ઞાનકાળે કોઇપણ સમયે દોરી અને સર્પ બન્ને એકી વખતે એકજ સ્થળે સિદ્ધ થતાં નથી, તેમજ જગત્ અને ચૈતન્ય એકી વખતે બન્ને સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી મુખ્ય સમાનાધિકરણ્ય લાગુ પડતો નથી. બાધ સમાનાધિકરણ્ય લાગુ પાડી જોઇએ તો જણાશે, કે તે લાગુ પડવો જોઇએ. બાધ સમાનાધિકરણ્ય એટલે, એકને મૂકીને બીજું તે સ્થળે બેસી શકે. જે સ્થળમાં દીવોછે, તે દીવો ખસે, અને તેની જગો ઉપર બીજું આવે, ત્યારે તે બીજું તે જગાએ દાખલ થાય. એક જગો ઉપર એકી વખતે બે વસ્તુ રહી શકે નહિ, તેથી ભ્રાંતિકાળમાં જે જગા ઉપર ચૈતન્યને બદલે જગત્ ભાસે છે, તેનો બાધ થાય ત્યારેજ જ્ઞાનકાળમાં પાછું ચૈતન્ય સિદ્ધ થાય, અને "**सर्वं खल्विदं ब्रह्म**" એમ કહેવાય. ખરૂં જોતાં જડને તો અસ્તિત્વ છેજ નહિ. જડ પોતાને પોતે

પ્રમાણભૂત કરી શકતું નથી; ચૈતન્યથીજ પ્રમાણભૂત થાય છે. એક ચોપડી બીજી ચોપડીને ઓળખી શકતી નથી, પણ દીવો તમામ ચોપડીઓને અને તમામ વસ્તુઓને સિદ્ધ કરી આપે છે, તેથી ચૈતન્ય વગર જડ વસ્તુને પ્રકાશ છેજ નહિ. દીવા વગર જેમ ઘરની સઘળી વસ્તુઓ અંધારામાં એકરૂપ છે, અને સૂર્ય વગર જગત્‌ની સઘળી વસ્તુઓ જેમ અંધારામાં એકરૂપ છે, તેમ, ચૈતન્ય વગર બ્રહ્માંડોમાં કોઇપણ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી-અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, અને શક્તિહીન છે. જેને શકિત નથી, તે વસ્તુ છેજ નહિ એમ માનવું જોઇએ. કારણકે, પુરુષપણું હોય નહિ, તો તે પુરુષ શાનો? જેનામાં બાળવાની શકિત નથી, તે અગ્નિ શાનો? જેનો ઝેરી દાંત કહાડી લીધો, તે સર્પ શાનો? અને જે જગત્‌નું મિથ્યાપણું જાણ્યું, તે જગત્ શાનું? ઉપનિષદ્‌માં ચૈતન્યના શકિત વિના, ઇંદ્રિ, અગ્નિ, કે વાયુ, એક તણખલા સામે પણ પોતાની સ્વાભાવિક શકિત અજમાવવામાં નિષ્ફળ થયાનું લખેલું છે. એક પાંદડું પણ મૂળશકિત વિના હાલી શકે એમ નથી. માટે ચૈતન્ય સિવાય બીજું કાંઇ છેજ નહિ, અથવા છે તો ચૈતન્ય વગરનું શકિતહીન—નહિ જેવું છે. જીવતા મનુષ્યમાં અને મુડદામાં ફેર છે. તેમ વળી જડની શકિત જો કાંઇ જણાય તો તે ભાડુતી છે.—ચૈતન્ય પાસેથી ચોરી આણેલી છે. લોહચુંબકના બળથી લોખંડ ચાલે છે. સૂર્યના તેજે ચંદ્ર તેજ વાળો થઇ ફરે છે. શેઠીઆઓનાં નોકર શેઠને પૈસે કડા સાંકળા સારો પોશાક પહેરે છે. એવા ભાડુતી પોશાક પહેરનારને શેઠ કહાડી મૂકે ત્યારે પાછા અસલ સ્થિતિમાં નહિ જેવા થઇ પડે છે. તેમજ લગન પ્રસંગે ભાડુતી દાગીનાથી સાંબેલા શણગારે છે, તેથી કાંઇ તે શ્રીમંત કહેવાતા નથી; પાડોશી તો એનું અસલરૂપ જાણે છે; અને દાગીના ભાડુતી છે, એમ પણ સમજે છે. તેમ જડની સત્તા જુદી નથી; ચૈતન્યવડેજ તેનું ભાડુતી-રૂપ સિદ્ધ થાય છે. માટે ચૈતન્યમાં જડ અને ચૈતન્ય એવાં વિભાગ માનવા એ પણ મનની કલ્પના છે. કારણ કે, ચૈતન્ય તો બનીજ રહેલું છે, પણ તેમાં જડની અપેક્ષા આવી, તેથી ચૈતન્ય એવું જુદું નામ આપવું પડયું. કારણ કે, નામ માત્ર નિષેધરૂપ છે; વિધિરૂપ નથી. "આત્મા-રામ" એવું નામ આપવાથી, મગનભટ, નારૂશંકર, મોહનલાલ, વગેરે બીજાં નહિ, એમ સિદ્ધ થાયછે. બાકી "આત્મારામ" એવા નામમાં બીજો કશો વિધિ છે નહિ. માત્ર બીજી વસ્તુઓથી અલગ પાડી ઓળખવાને માટે

નામ આપવામાં આવે છે. બાકી વેદ પણ જેને "**नेति नेति**" કહે છે તે નિરાકાર છે, અને તેમાં આકાર ભાસે છે, તે ચૈતન્યનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. જગત્માં આકાર ભાસે છે, તે આકાશનું પ્રગટ અપ્રગટપણું છે. આકાશ તો તેનું તેજ છે, પણ વચમાં વસ્તુઓ આવવાથી એક બીજાની અપેક્ષાએ આકાર ભાસે છે. બાકી આકાશ વગર આકારની સ્થિતિ છેજ નહિ. લખેલા અક્ષરની સ્થિતિ કાગળ વગર છેજ નહિ. કાગળ એકનો એક છે, પણ જેટલા ભાગપર અક્ષરો આવ્યાં, તે અપ્રગટ થયો, અને અક્ષરો સિવાયનો ભાગ પ્રગટ રહ્યો. એ પ્રગટ અને અપ્રગટ જેના ઉપર ભાસ્યાં તે સલંગ કાગળ એકજ અખંડ છે, છતાં અક્ષરો એક બીજાંથી પોતે જુદા માને છે, તોપણુ દરેક અક્ષરને પોતાની સ્વતંત્ર સ્થિતિ નથી. પોતા પૂરતા કાગળપર એ દરેક અક્ષરનો આધાર છે. છતાં, પોતાપૂરતા કાગળ સાથે પોતાના કાગળ-પણાનું ભાન થવું, એ સાહીરૂપી માયાના બળથી ઢંકાઇ ગયું છે; માટે સ્વતંત્રપણે જોતાં તો દરેક અક્ષર કાગળજ છે, અથવા સાહીજ છે. પણ અક્ષર એતો માત્ર નામ છે. કાગળપર અક્ષરને સાહીરૂપી માયાથી "હુંપણું" ઊઠયું છે, તેથી બીજાં અક્ષરોથી પોતાને ભિન્ન અને સ્વતંત્ર સત્તાધારી માને છે. ખરૂં જોતાં અદ્વૈતજ છે. જ્યાં વિરોધી હોય, ત્યાં દ્વૈત હોય, પણ સ્વતંત્રતા વિરૂદ્ધ હોયજ નહિ. વિરોધ તો ભાસે છે. દરેક અક્ષર જુદો જુદો જણાતા છતાં કાગળરૂપે વિરોધી નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. દરેકપર આંગળી મૂકતાં તે એકજ છે, અને તે એક બતાવીએ ત્યારે બીજા પર આંગળી નથી. જે ગણાવીશું તે એકી વખતે એકજ છે. માળાના ૧૦૮ દાણામાંથી જેનાપર આંગળી પડશે, તે દાણો તે વેળા એકજ છે. દરેકપર આંગળી પડતી વખત આ "રામ", આ "રામ", અને આ પણ "રામ" એમ દરેક રામસ્વરૂપ ગણી માળા જપવામાં આવે છે. આ મણકો "રામ" અને આ બીજો મણકો "રામ" નહિ એમ કોઈ સંજ્ઞા ગોખતું નથી. માટે બેપણું છેજ નહિ. એકને અભાવે બીજું છે; અને તે પણ તે વેળા એકજ છે, તેથી એકજ અખંડ અભેદપણું સિદ્ધ થાયછે. દ્વૈત નિવૃત્ત થવા "જાણવું" એજ સાધન છે ભ્રાંતિ દૂર થાય, કે જ્ઞાન થાય છે. પણ દ્વૈત એવું તો મનમાં ઠસી ગયું છે, કે નિરંતર લાંબા અભ્યાસથી ખાવું પીવું, મોજ મઝા, એવાં તો પ્રિય થઇ બેઠાં છે, કે તે કેમ નિવૃત્ત થાય ? એ કેમ છોડાય ? એ તો નહિજ છોડાય એમ માનવું, એ પણ મનનો સંકલ્પ

માત્ર છે. મનની ખાણુ એવી છે, કે એ એક ભંડારરૂપ છે. એને ખોદીએ તો એનું તળીયું જણાય એમ નથી. જૈન સિદ્ધાંતમાં અને બીજે સ્થળે કહ્યું છે કે: "સબ બાતાં હે સહેલ, પરંતુ મન વશ કરન મુશ્કેલ." એટલે કે મન વશ કરતાં તો જન્મો હજારો અને લાખો વહી જાય, તોપણ મન વશ થાય નહિ. શ્રી મદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે: **"चंचलो हि मनः कृष्ण"** તોપણ અભ્યાસે એવું ચંચળ મન પણ વશ થાય છે, એમ પછી શ્રીકૃષ્ણ ઉત્તર આપે છે. મનની ખૂબી જુઓ કે મન કોઇ દહાડો "હું ભરાઇ ગયું" એમ કહે છે? હજારો અનુભવ લેવા છતાં ખાલીનું ખાલી છે; એજ અદ્ભૂત માયા છે. રોજ ખાધેલો ખોરાક કોડીમાં પડયો હોય, તો તે કોઠી ભરાઈ જાય, પણ પેટની કાણી કોઠી રોજ ખાલીને ખાલી. તેમ મનનો ધર્મ પણ તેવોજછે. એક સાધારણ માણસનો અનુભવ એકઠો કરીએ તો પુસ્તક ભરાય, અને એવાં હજારો માણસોનાં હજારો અનુભવની હજારો છબીઓ દરેકના મનમાં ભરેલી છે. એતો જેમ છબીવાળો નેગેટીવ (Negative) કાચપર પહેલી લીધેલી ઊંધી ઝાંખી છબી રાખી મૂકે છે, અને જ્યારે પાછી છબી પાડવી હોય, ત્યારે તે ઉપરથી પાછી તેવીજ આબેહૂબ સીધી છબી પાડી શકે છે. જેમ ફોનોગ્રાફમાં પડેલું ગાયન જ્યારે સાંભળવું હોય ત્યારે ભુંગળુ ચડાવ્યું કે, આબેહૂબ મૂળ ગવાએલું તેવુંજ સાંભળી શકાય છે, તેમ મનમાં ભરેલી છબી અતિ વિચિત્ર છે. એવી મનની શક્તિ અગાધ છે. દશ વરસપર આપણે મળેલા તે છબી આજે મનમાં ખડી થાય છે, સ્વપ્નમાં ખડી થાય છે, અને આજે તમે મળ્યા તો જાગ્રતમાં ખડી થાય છે, કે આપણે ફલાણે ઠેકાણે મળેલાં. તમને જોતાંજ, તે સ્થળ, તે વાત, તે દેખાવ, સઘળું એકદમ ખડું થાય છે. તેમજ જગતની કલ્પના ઘણાં લાંબા અભ્યાસથી ખડી થઇ બની રહેલી છે, પણ મિથ્યા છે, અને અસત્ય છે. મનનો કે જગતનો અભાવ કરવાનો નથી; તેનું મિથ્યાપણું જાણવાનું છે. અભાવ તો થાયજ નહિ, કેમકે અભાવ તો દુ:ખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ લાવીને મૂકીએ તેનાથી જે બાળક બીહે, તેની બીક દૂર કરવા તે સાપને બહાર ફેંકી આવીએ તોપણ તેની છબી તે બાળકના મનમાંથી જતી નથી. સાપનો સ્વભાવ કરડવાનો છે, એ વાતની તે બાળકને ખાતરી છે, કે રખેને પેલો સાપ પાછો આવશે અને કરડશે, એમ અભાવ તો થયો, પણ તે મનમાંથી ખસે નહિ

ત્યાંસુધી બાહ્ય અભાવ છે, અને તેથી તે દુ:ખરૂપ છે. લાકડાનો સાપ છો પડ્યો રહ્યો, તે કરડે એવો ખરો સાપ નથી, પણ લાકડુંજ છે, બલ્કે લાકડું સાપના આકારમાં સાપરૂપે ભાસે છે, પણ જાતે લાકડું છે, એમ ખાતરી થઈ, તો પછી બાળક કહેશે કે અમારે ત્યાં સાપ છેજ નહિ; એક લાકડાનો સાપ જેવો આકાર છે, તે તમારે નવાઇ જોવી હોય તો ચાલો બતાવું ! એ તો લાકડાનો સાપ છે, લો કરડાવું? એમ દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ છે: જેવોકે અગ્નિનો બાળવાનો, જળનો શીતળતા, શાંતતા, મધુરતાઆદિ, કરવાનો તેમ પરમાત્મામાં અનુભવની લહેરો સ્વભાવેજ ચાલી રહીછે. પરમાત્મા પોતે અનુભવસ્વરૂપ હોવાથી, એનો એજ સ્વભાવ છે. સ્વભાવેજ આ અનુભવો થતાં જગતૂરૂપી લ્હેરો ભાસે છે. પણ બાળક વળી લાકડાનો સાપ ખરો તો નહિ હોય એમ ભૂલાવામાં પડી જાય, તેમ જગતની ચમક ફરી ફરી ફસાવે, પણ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી તે ઓછી થઇ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. જ્ઞાનીને પણ એ ચમક થઈ આવે છે. કોઇ કાંઇ સળવળતું દીલપર નાંખે, અથવા ઉપરથી કાંઈ એકદમ પડે, તો જ્ઞાની પણ કદાપિ ચોંકે અને પ્રથમના દીર્ઘ અભ્યાસથી શારીરિક ચેષ્ટા થઈ જાય, પણ પછી વિચારથી જુદી સ્થિતિ થાય છે. આખો જન્મ અભ્યાસ રાખેથી પછી ઊઠતી નથી. જન્મથી મરણસુધી નિરંતર આત્મઅભ્યાસ અવસ્યનો છે. માટે સરળ રસ્તો છોડીને ખાડાને અથવા કાંટાને રસ્તે શું કામ જવું ? કદાપિ કાંટાને રસ્તે જતાં સુભાગ્યે બચી જઇએ, તોપણ તેથી બહાદુરી માનવાની નથી કે હું કેવો બચી ગયો ? ખાડા ખબોચીઆમાં પડવુંજ નહિ. જે ગામ જવું નહિ તેનું નામ નહિ લેવું. બાકી પાપ-પુણ્ય તથા સુખદુ:ખ તો ભ્રમમાત્ર મનનો ધર્મ છે; એ કાંઈ આત્માનો ધર્મ નથી. સાધન દશામાં ભયાનક અને રોચક વાક્યોની જરૂર છે. સુખદુ;ખ વગેરેની ભ્રાંતિ કોના જેવી છે ! જેમ આરસામાં અથવા કાચમાં ઉપર મૂકેલા લાલ ફૂલની લાલાશ છે, તે પોતાની નથી, પણ ફૂલની છે, તેમ સુખદુ:ખની ભ્રમણા મનની છે, તે આત્મારૂપી આરસામાં આત્માની હોય એમ ભાસે છે. એ મૂજબ, ભ્રાંતિથી આકાશમાં બે ચંદ્રમા, અને આકાશની નીલતા ભાસે છે. આપણે ભૂલને જાથૂકની કરવા ઉપલકીઆ સ્વભાવે આશમાની રંગ પણ કહીએ છીએ, બાકી વાદળી કે આશમાની રંગ શો ! આશમાનને રંગ કેવો ! આકાશમાં માત્ર ઘનતા રંગ આપે છે. ઘનતાને લીધે રંગ ભાસે છે; પાણીમાં પણ ઘનતાને લીધે રંગ ભાસે છે,

તેમજ ચૈતન્યની ઘનતાથી જગત્ ભાસે છે, બાકી આ એક ચમત્કાર છે; એ વાતને પાયોજ નથી. એકને વાગે છે, અને બીજો રડે છે, એ તે ભ્રમ કેવો! જેને વાગે છે તે બોલતોએ નથી! જેને નથી મારતા તે રડે! અને જેને નથી વાગી શકતું તે રડે છે, ત્યારે વાગ્યાની વાતજ ખોટી ઠરે છે. એક મારે અને બીજો રડે, એતો અંધેરી નગરી જેવું થાય. દેહને માર પડે તે દેહ તો ચામડાનો છે, અને ચામડામાં મારીએ તો તે કાંઇ બોલે છે? આત્મા તો નિર્લેપ છે, એને મારનાર કોણ? એતો **"अदाह्योऽशोष्यः"** વગેરે છે, અને બિચારૂં મન શેકટમાં બુમાબુમ કરી રડે છે. આપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સુખદુઃખની સ્થિતિ છેજ નહિ. કયાં છે? મનનો ધર્મ છે કે મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી સુખદુઃખ માની બેઠું છે. માત્ર કલ્પના છે; બાકી મન પણ કયાં છે કે સુખદુઃખ હોય?

તા૦ ૮-૮-૧૯૦૩.

૫. સુખદુઃખ.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—વેદનો વિષય ત્રણ ગુણ છે તે છે, હે અર્જુન! તું ત્રિગુણ રહિત થા, દ્વંદ્વ રહિત થા, નિત્ય સત્ત્વસ્થ થા, યોગક્ષેમ રહિત થા, આત્મવાન્ થા.

સુખદુઃખ મનને વિષે છે, આત્માને વિષે નથી. આત્મા અહંકાર રહિત છે, અને સ્વભાવે કરીને પ્રકાશે છે. જેમ સૂર્ય અહંકાર રહિત છે, અને સ્વભાવે પ્રકાશે છે, તેમ અહંકાર રહિત પ્રકાશવું—એટલે મામા માશીનું કરવું નહિ તે; સારા નરસા સઘળાને સમાન પ્રકાશવું; એવું પ્રકાશવું એ પોતાની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખતું નથી; પોતે ધારેતો કોઇના ઉપરથી પ્રકાશ લઈ લેવો એમ બનતું નથી. ઘરમાં દીવો બધાપર પ્રકાશે છે, તે ધારે કે મારે મેજને પ્રકાશવું છે, અને ખુરસીને પ્રકાશવી નથી, તો તેમ તે કરી શકે નહિ. દીવાને અને સૂર્યને તો હજી પણ બીજી વસ્તુઓની અપેક્ષાએ પરિચ્છિન્નતા છે, અને તેથી તે અહંકાર કરે. પણ પરમાત્મામાં અહંકાર સંભવતો નથી, કેમકે અહંકાર બીજાની અપેક્ષાથી છે, અને આત્મા તો એકજ છે. બીજો ભાગ પડાવનાર

નહિ હોય ત્યાંસુધી મારૂં તારૂં સંભવતું નથી. આત્મા સિવાય બીજી વસ્તુ છેજ નહિ. દ્રષ્ટારૂપે રહીએ તો તેમાં અહંકાર છે કે મેં જોયું. પણ સાક્ષીરૂપે રહેવું કે જેથી લેવા દેવા રહે નહિ. દીવો ઘરની સઘળી વસ્તુનો સાક્ષી છે. સૂર્ય જગત્‌ની વસ્તુઓનો સાક્ષી છે, તેમ આત્મા જે કાંઇ ભાસે છે તે તમામનો સાક્ષી છે. તેથી દીવાને, સૂર્યને અથવા આત્માને, સુખદુઃખ શું કામ થાય ? પક્ષકાર હારે જીતે તેમાં સાક્ષીને (જોનારને) લેવા દેવા નથી. એ આત્માનું સાક્ષીપણું સ્પષ્ટ છે. જાગ્રત અવસ્થામાં મન પ્રકટ છે, સુષુપ્તિમાં મનનો લય છે અને અહંકાર નથી, તોપણ, જાગ્રત, સુષુપ્તિ અને સ્વપ્ન, દરેક અવસ્થામાં આત્મા તો છેજ. નિદ્રામાં મન નથી, શરીર, ઇંદ્રિય, પ્રાણ અને મનનો અભાવ છે, તેની સાથે જગત્‌નો પણ અભાવ છે; સુખદુઃખનો પણ અભાવ છે; એ સર્વે અભાવનો સાક્ષી આત્મા હાજર છે. ગમે એવો રોગી હોય, તેને પણ ઊંઘ આવે એટલે તેનું દુઃખ નાશી જાય છે. મોટો રાજા હોય, અને જય મેળવી ઘણો આનંદ પામ્યો હોય, તેનું સુખ પણ ઊંઘમાં કોણ જાણે કયાં જતું રહે છે ? તેનું કારણ એજ છે કે સુખદુઃખનો ધક્કો મન સુધી પોહોંચે છે; મનની પેલી તરફ આત્મા તરફ નથી. છાપરાપર વરસાદ વરસે અને તેનું પાણી નેવા વાટે બહાર જતું રહે, તો છાપરા તળે ઘરમાં રહેલો માણસ ભીંજાવવાની બૂમ શા માટે પાડે ? વરસાદ છાપરાની અંદરની બાજુમાં પેશી શકે એમ નથી; અંદરના માણસને ભીંજવી શકે એમ નથી; છતાં તે એમ કહે કે "હું ભીંજાઊં છું" તો તેની મૂર્ખતા છે. તેવીજ રીતે સુખદુ;ખનો વરસાદ મનરૂપી છાપરા સુધી પહોંચે છે; છાપરા તળેના આત્માને ભીંજવતો નથી. વિચાર કરો તો સુખદુઃખજ ખોટાં છે. છેજ કયાં? બહારના પદાર્થમાં સુખદુઃખ નથી. કોઇ પણ પદાર્થ નિયમે કે સ્વભાવે, સુખ કે દુઃખ આપવાવાળો નથી. જેનો સુખ આપવાનો સ્વભાવ હોય તેનો સુખજ આપે, તે કદી દુઃખ આપે નહિ. કડવો પદાર્થ હોય તે અંધારે અજવાળે જ્યાં ખાય ત્યાં કડવોજ લાગે, ગળ્યો લાગે-જ નહિ. જ્યારે આપણને ભુખ લાગી હોય છે, ત્યારે ખાવાના પદાર્થો સોના જેવા લાગે છે; તે વખત ખોરાક ન મળે તો સોનાનો ગઠો પણ તેટલી ઘડી નકામા જેવો જણાય છે; પણ જ્યાં ખાઇને તૃપ્ત થયા અને પછી જો કોઇ આગ્રહ કરે અને મિષ્ટાન્ન જોરથી મૂકે, તોપણ તે લેવા ના પાડીએ છીએ, તેમ છતાં જોરથી ઇંચી ઇંચીને ખાઈએ તો ઉલટી પણ થાય

છે. આવી રીતે ૫૦ કલાક ઉપર જે વસ્તુ અતિ પ્રિય હતી, જેના વગર કેમ ચાલશે એ ચિંતા રહેતી હતી, જે, સ્ત્રી પુત્રાદિક સોના રૂપાથી અધિક વહાલી હતી, તેજ વસ્તુ, તેજ મિષ્ટાન્ન, હવે ન ગમતું થઇ પડયું. માટે વસ્તુમાં સુખદુઃખ નથી; આપણે માનીએ ત્યાંસુધી વસ્તુ સારી લાગે છે. મનની ભાવના દરેકને સારો અથવા નરસો માની લે છે. ગરીબનો છોકરો ગંદો હોય, તોપણ તેને તે અતિ વહાલો લાગે છે. શ્રીમંતને તેનો છોકરો તેટલોજ વહાલો છે. એ દરેકના મનની ભાવના ઉપર આધાર રાખે છે. શ્રીમંતના છોકરાને ગરીબના ખોળામાં મૂકો તો તે ગરીબને પોતાના છોકરાપર જેટલું હેત હોય તેટલું, શ્રીમંતના છોકરાપર ઉત્પન્ન થશે નહિ; શ્રીમંતના ખોળામાં ગરીબના છોકરાને મૂકો તો તે ગંદો ગંદો કહી આઘો કહાડશે. વસ્તુ તેની તે છે— ગંદી, કદરૂપી કે સારી, પણ જેના મનની ભાવના જેના ઉપર ચોંટી છે અને જેને પોતાનું વહાલું ગણે છે, તે તેને વહાલું લાગે છે. ગરીબનું ઝુપડું ગમે એવું ખરાબ હોય, તે કોઇના સુંદર મહેલમાં બેઠો હોય, તો ત્યાંથી પણ તેને પોતાના ઝુપડામાં જવાનું મન થાય છે. સોનાના પાંજરામાંના પોપટને તેમાંથી નિકળી જંગલમાં ભટકવાનું મન થાય છે અને મનને આત્મસ્વરૂપ છોડી જગતુમાં ભટકવાની ઇચ્છા થાય છે, છતાં મનનું વલણ ફેરવી શકાય છે. દાખલા તરિકે જુઓ કે, મોટાને તંબાકુ ખાતાં જોઇ નાના છોકરાં તંબાકુ ખાતાં અથવા બીડી પીતાં શીખે છે અને શરૂઆતમાં તેમને દુઃખ, મહેનત, તથા ઓકરી જેવું લાગે છે, તો તેપણ હોંસમાં સહન કરે છે. દેખાદેખીએ નઠારા કામમાં પણ ઉમેદ થાય છે. એમ અભ્યાસે તંબાકુ ખાવાનો મહાવરો થાય છે, અને પછી ન મળે તો ગોઠતું નથી; છતાં પણ જ્યારે તંબાકુ ખાવા છોડી દેવાનો અભ્યાસ કરે છે, ત્યારે પ્રથમ તો દુઃખરૂપ લાગે, પણ પછી ધીમે ધીમે સુખરૂપ થઇ જાય છે, અને પછી તો તંબાકુનું એક પણ પાંતરૂં ભૂલથી મોંહોમાં આવી જાય, તો તેપણ તેને અણગમો કરે છે. આ પ્રમાણે મનમાં પણ અમુક રીતે સુખદુઃખ રહેલાં નથી, તેથી મનને સુખરૂપ બનાવવાનું આપણા હાથમાંજ છે. મનને સાધ્ય કરવું, દુઃખ તરફ દ્રષ્ટિ જવાજ ન દેવી, કે જેથી કલેશ થવા પામેજ નહિ. સર્વ સ્થિતિમાં સુખ બુધ્ધિજ રાખવી. રોગમાં પણ સુખી છું એમ માનવું. ઉપલક જોતાં એમ લાગે કે, રોગમાં સુખી છું એમ કેમ મનાય! તો વિચાર કરો કે રોગમાં જે દુઃખ થાય છે તેટલીજ પ્રતિકૂળતા છે;

તેને વિસારી નાંખવાને બીજી તમામ અનુકૂળતા બસ છે; કેમકે રોગી માણસને કાંઇ કામ કરવું પડતું નથી, પથારીમાં સૂઇ રહેવાનું હોય છે, બીજા બધા તેની ચાકરી કરે છે, શીરો ખાવાનો મળે છે, અને ભયંકર રોગ હોય તો તો ખાવું પીવું તેને કાંઇપણ ગમતું નથી. ખાવાનું સારૂં સારૂં લાવે તો તે લેવા તે ના પાડે છે, તમામ ઇંદ્રિયો તેને વશ રહે છે, જીભનો સ્વાદ હોતો નથી, મધુર ગાયન સાંભળવું ગમતું નથી, અને મહા મહેનતે યોગીયો પણ ઇંદ્રિયો વશ કરી શકતા નથી, તે તમામ ઇંદ્રિયો એને વશ જેવી થઇ જાય છે. જોકે એ સ્થિતિ જ્ઞાન વિનાની હોય છે, તોપણ આવી અનુકૂળતાનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય બુધ્ધિથી એ સ્થિતિ પણ સુખરૂપ માની શકાય છે. નહિ-તો મોટો રાજા હોય કે ઇંદ્ર હોય તોપણ, તે પોતાને દુ:ખી માનવા ધારે તો તે દુ:ખીજ છે. દુ:ખ દ્રષ્ટિમાં દુ:ખજ હોય. હવે વિચાર કરો કે સુખ શું છે ? બધા સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે, માટે સુખ શામાં છે તે સમજવું જોઇએ. સાધન ખોટાં પકડે અથવા ખરાં પકડે અને તે સાધનનેજ સુખ માને તો તે પણ ઠીક છે, પરંતુ સાધન એ કાંઇ ફળ નથી. ફળનો સાધનથી જુદું અને સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થનારૂં છે. ભકિત ઉપાસનાને કેટલાક ફળ માને છે. ભકતજનને ભગવાન પૂછે કે વરદાન માગો, તો તે કહેશે કે મારે મુકિત નહિ જોઇએ; સદાકાળ તમારા ચરણ કમળની ભકિત આપો. વૈરાગી-ને પૂછીએ તો કહેશે કે સદાકાળ મારો વૈરાગ્ય કાયમ રહે. જગતના મનુષ્ય-વ્યવહારમાં મશગૂલ મનુષ્યોને પૂછીએ તો તે કહેશે કે દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં સુખ છે. સેવીંગ્સ બેંક (Savings Bank) માં રૂપીઆ એકઠા કરવા, ઘરેણાં કરવા, એમાં સુખ માને છે. દ્રવ્યનો ઉપભોગ અથવા ઉપયોગ કરવામાં તત્પર રહેતાં નથી. દ્રવ્યનો બોજો વહે છે, દુ:ખરૂપ સોના રૂપાની બેડીઓ પહેરે છે અને તેમાંજ સુખ માની લેછે. પણ સુખ જો કાંઈ પણ હોય તો તે પલટાઈ જાય એવું સુખ હોવું ન જોઇએ. સદાકાળ નીભે એવું સુખ—ખરૂં સુખ છે અને તે મનને ચંચળતાથી રહિત કરવાથી, ચિંતાથી તથા વિક્ષેપથી રહિત કરવામાં સમાયલું છે. દરેક વસ્તુ સ્વભાવે અચળ છે, તેને ચૈતન્યની સત્તા ચલાયમાન કરે છે. તેમજ મનને બહારના નિમિત્તે જે ચંચળતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેની સ્વાભાવિક માની લેવામાં છે, બાકી સ્વાભાવિકપણે તો એ સ્થિર છે. દીવાને જેમ પવન આવવાથી હાલવું પડે છે, તેમ મન પણ બહારના નિમિત્તે

ચંચળ થાયછે. કર્મનો ધક્કો મનના ઉપર આવેછે; તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તો મન અને તૃષ્ણા એક બીજાને પરસ્પર ધક્કો આપે છે, પછી પહેલ ક્યાં થઈ તે પણ પરખાતું નથી. જેમ મંદીરની બે પાસાની પૂતળી એક મધ્યબિંદુના દાંડાપર રહી, એક તરફથી હલાવીએ તો પછી બન્ને તરફ હાલ્યાંજ કરે છે. એ મંદીરની પૂતળી ઉપરથી મનની આ સ્થિતિ વિષે બોધ લેવાનો છે. ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય, ભોગની પ્રાપ્તિ થાય, તેના સંસ્કાર વડે વળી ઇચ્છા થાય, એ પ્રમાણે ચક્ર ફર્યાં કરે છે. સ્વપ્નની સ્થિતિ તપાસીએ તો તેમાં હજારો પદાર્થ દેખાય છે, પણ ખરૂં જોતાં તો તે પદાર્થો છેજ નહિ. પદાર્થ ખડા કરવાં એ મનની ભાવનાજ છે. સુખદુઃખ માનવું એ મનને નવરાનો ધંધો છે. મનનો નાટક સઘળો બની રહ્યો છે અને એ નાટક આપણે મનના દ્રષ્ટારૂપે જોવાનો અથવા તો સાક્ષીરૂપે જોવાનો છે. નાટકમાં લગ્નનો આનન્દ આવે, ઘડીમાં મરણનો વિલાપ ભજવાય, પરંતુ જોનારને તો બન્ને પ્રસંગે સરખોજ આનન્દ થાય છે. માત્ર બાળક લગ્ન પ્રસંગે હસે છે, મરણનો વિલાપ જોઇ રડે છે, કાળા કપડાં પહેરવાથી કાળો માણસ કહેવાય, પરંતુ શરીરનો રંગ તો અસલ હોય તેજ રહે છે. તેવી રીતે મનરૂપી વસ્ત્રથી જૂદો જે આત્મા તે વસ્ત્રના રંગરૂપી સુખદુઃખથી રંગાતો નથી. મનને દુઃખ થાય, તે દુઃખ આત્મા પોતાનું માને, એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. અજ્ઞાનમાં વિપરીત જ્ઞાન મળે છે, એટલે મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર અજ્ઞાન નુકસાન કરતું નથી કેમકે નિદ્રામાં પણ અજ્ઞાન તો છેજ, પણ ત્યાં આત્મા અજ્ઞાનના પડદામાં ઢંકાયલો છે, ત્યાં અજ્ઞાન એજ તેનો વિષય છે અને અજ્ઞાનનેજ ત્યાં તે પ્રકાશે છે. પોતાને પરિછિન્ન માનવું, એ વિપરીત જ્ઞાન છે અને વિપરીત-જ્ઞાન એટલે કલ્પના છે. નથી ત્યાં ઉભું કરવું, એનું નામ કલ્પના. દોરી હોય તેને સર્પ માનવો એ ભ્રાંતિ છે. શરીરસંઘાત મરણશીલ છે: આત્મા મરણશીલ નથી. મરવામાં શું દુઃખ છે ? એક ઘર છોડીને બીજા ઘરમાં જતાં અવઘડ તથા દુઃખ જણાય છે, પણ નવા ઘરમાં ગયા પછી ત્યાં ગોઠી જાય છે અને પછી ત્યાંનું સુખ એવું લાગે છે કે પાછલા સુખને યાદ પણ કરતા નથી. છોડીઓને બાપનું ઘર છોડી સાસરે જવાનું દુઃખ પ્રથમ લાગે છે, પણ સાસરામાં વળી સુખ હોય તો પછી પીયેરનું નામ પણ લેતી નથી. જે લોકો પુનર્જન્મને માને છે, તે આ જન્મમાં એવા મશગૂલ થઇ રહ્યાં છે,

કે તેમને ગયા જન્મનો દેહ યાદ પણ આવતો નથી અને આ જન્મનો દેહ છોડવો બહુ દુઃખરૂપ લાગે છે. તેણે ભવિષ્યના જન્મને માટે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે જેથી તેનો નવો જન્મ આના કરતાં ઉત્તમ થાય અને તેથી મર વાનું દુઃખ રહે નહિ. અહીં કરતાં ઉત્તમ સ્થાનકે જવાની હોંસ રહે કેમકે સર્વ તૈયારી કરી રાખી છે, એવા સારે રસ્તે ચાલનારા પુરુષને મરણનું દુઃખ કેમ હોય ? જે માણસ પોતાને સર્વત્ર બ્રહ્મરૂપ સમજી ચાલે, તેને તો મરણ છેજ કયાં ? તેના દેહાદિને મરણ હોય તો તેની તેને શી પરવા છે કે તેને દુઃખ થાય ? પાપીનેજ જીવતાં, મરણ સમયે અને મરણ પછી કષ્ટ છે. પુનર્જન્મ માનવામાં તો ઉત્તમ જન્મ પણ લેવો પડે, પણ શરીર ન આવે એવો ઉપાય કરવો જોઇએ, કેમકે માને તેને જન્મ છે. જેને જન્મની કલ્પના નથી, તેને પુનર્જન્મ છેજ નહિ. અષ્ટાવક્ર કહે છે કે:—"મુકતાભિમાની મુકત છે બંધાભિમાની બદ્ધ છે." તથા "જેવી મતિ તેવી ગતિ" એમ પણ કહેવાય છે. ભૂતની કલ્પના કરે, તેને જ્યાં જોય ત્યાં ભૂતજ દેખાય છે. "એ ભૂત આવ્યું" કહી ભડકી ઉઠે છે. માટે સારી ભાવના કરવી અથવા તો ભાવનાજ ન કરવી. આત્મા સિવાય બીજું કાંઇ છેજ નહિ એવી દ્રઢ ભાવના થવી જોઇએ અને તે થયા પછી રોમે રોમ વ્યાપી જવી જોઇએ. નસે નસ હૃદય અથવા કોઇપણ ભાગ ચીરી જૂએ તો એ ભાવના સિવાય બીજું નજરે પડેજ નહિ એવી સુદ્રઢ થવી જોઇએ. જ્ઞાનની અવધી એજ છે કે દેહાદિક વિષે અધ્યાસ છૂટે અને નિઃશંક બ્રહ્મમાં એક તાર લાગી રહે પછી બદલાય નહિ. ઘર વધે તેની સાથે આપણે વધતા ઘટતા નથી, તેમ શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ થાય તેની અસર આપણને થવી જોઇએ નહિ. સુક્ષ્મશરીરમાં અનાદિ સ્થૂલશરીર ગણવાં, કેમકે પૂતળાને અથવા મૃતકને શરીર કહેવાય નહિ. શરીરસંઘાતમાં સુખદુઃખ છે, બાકી મનુષ્યને સુખ-દુઃખ નથી અને પ્રાણીમાત્ર પણ સુખદુઃખથી રહિત છે. એક ઓરડામાં પચીશ માણસ સૂતા છેઃ આસપાસ સઘળું શાન્ત છેઃ સહુ ગાઢ નિદ્રામાં પડયા છેઃ તેમાંના એક જણને સ્વપ્નુ આવે છે કે અંગ્રેજ સરકારનું આખું લશ્કર લાખો માણસપર તોપના ગોળા ચલાવી જય મેળવી રહ્યું છે, જ્યાં ત્યાં ઉત્પાત અને પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે, પણ આ સઘળા ઉત્પાત છતાં જેને સ્વપ્નુ થયું છે, તે માણસ તો જાગી ઊઠે ત્યાંલગી નિરાંતે સૂતેલોજ છે અને તેના ઓરડામાં સઘળે ઠેકાણે શાન્તિ તેવીને તેવીજ છે. આ સ્વપ્નની દોડાદોડની

કોઇને ખબર કે અસર પણ નથી. તે જેવી પેલા માણસની કલ્પના છે, તેવાંજ આ જગતના ઉત્પાત, પ્રવૃત્તિ અને દોડાદોડ, એ પણ કલ્પના છે. જાદુના ખેલ જેવી માયા છે. જાદૂગર ઘડીમાં બગીચો બનાવી દે તોપણ તે જગા અસલ જેવીજ છે; માત્ર બગીચો થોડો વખત ભાસે છે. મૅજીક લૅન્ટર્ન (Magic lantern) માં નવા નવા દેખાવો દેખાય છે પણ તે ખરાં હોતાં નથી. કોઇ કહેશે કે અહીંતો બીજી વસ્તુઓને લીધે ભાસે પણ આત્મામાં જગત્ કેમ ભાસે છે? તો જાણવું કે ભાસ્યું તેમાં શું બગડી ગયું? લોટાનું પાણી હાલે તોપણ પાણીજ છે; હાલવું ન હાલવું એ તેનો અનુભવ છે. તેમાંના જળમાં તરંગ થાય ન થાય તોપણ એ જળજ છે, કેમકે સ્થિરતા અને ચંચળતા એ બેમાંથી કાંઇ ખરૂં નથી. એ બન્ને આભાસ છે. આરસામાં આકાશનો આભાસ પડે છે અને દોડતા પક્ષીનો પણ આભાસ પડે છે, તેથી આરસામાં કોઇ સ્થિર થયું નથી કે કોઇ અંદર ભરાઇને દોડયું નથી. તેવી રીતે ચૈતન્યમાં સઘળું આભાસજ છે. આત્માનું સ્વરૂપ અનુભવ છે, માટે ચંચળતા અચંચળતાનો અનુભવ આત્મામાં ભાસે એ તેનો સ્વભાવજ છે; એ નિવૃત્ત થાય તો આત્મા કહેવાયજ નહિ. જળ ઠંડુ ન હોય, અગ્નિ બાળે નહિ, તો તેને જળ અથવા અગ્નિ કેમ કહેવાય? માટે વિષયમાંથી અનુભવને જૂદો કરીને ઓળખવો; જાણવાપણું તો એક રસજ છે. અનુભવના આકારોમાં અને વિષયોમાં ફક્ત ભેદ છે. અનુભવ તો સત્ય છે, પ્રકટ છે અને એ અનુભવ સમાધીથીજ થાય અને વ્યવહારમાં નહિ થાય એમ નથી. કહ્યું છે કે:— **"यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः"** એટલે જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધીજ છે. ભેદનું ભાન નહિ થવું જોઇએ. ભેદ દેખાતાં પણ અભેદ ગણવો. જ્યાંસુધી બહિર્દ્રષ્ટિ ત્યાંસુધી અંતર્મુખ કરવાને પ્રથમ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, પણ પછી તો બન્ને વૃત્તિ કહાડી નાંખવી, એટલે અખંડ સુખ રહેશે અને તેજ ખરૂં સુખ છે.

તા. ૯-૮-૧૯૦૩.

૬. દ્વૈત–ભયાભાવ.

कस्माज्ञ विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय
कस्माद्धयभेष्यद् द्वितीयाद्वै भयम्भवति ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:—પ્રજાપતિએ કહ્યું: "ભય શાનાથી થાય છે?" એમ કહેતાંજ ભય જતું રહ્યું; "મને ભય શાથી થતું હતું?" એમ વિચારતાની સાથેજ ભય જતું રહ્યું; કારણકે દ્વૈતથીજ ભય થાય છે.

અખંડસ્વરૂપ આત્માને વિષે કલ્પના કેમ સંભવે? આત્માને શો સ્વાર્થ સાધવાનો છે? મનુષ્યને સ્વાર્થબુદ્ધિ હોવાથી મનુષ્ય હજારો કલ્પના કરે એ સંભવે છે. ઉપર મૂજબ શંકા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અનુભવ સ્વરૂપ છે અને અનુભવ અભેદ છે. કલ્પના શી વસ્તુ છે? માત્ર એતો જ્ઞાનનો ચમકારો છે. આત્મા શાન્ત છે છતાં ભાવના કાંઇ કાંઇ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે. સૂર્યનું તેજ આરસાપર પડી ભીંતપર ઓળો જાય છે, જેથી લોકો ભીંતપરના ઓળાને પ્રકાશ કહે છે અને મૂળ સૂર્ય પ્રકાશ-સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે; તેમજ મૂળ આત્માનો પ્રકાશ અંતઃકરણમાં અને ત્યાંથી જીવાત્માપર ઓળો પડે, જેથી જગત્ સત્ય મનાય છે અને મૂળ આત્મા ભૂલી જવાય છે. કોઇ કહેશે કે નિદ્રા અને સમાધિમાં અજ્ઞાનજ છે પણ તેમ નથી. ત્યાંપણ સામાન્ય જ્ઞાન છે; વિશેષ જ્ઞાનનો બાધ છે. ત્યાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ ભાસતાં નથી કેમકે એ સાપેક્ષિક શબ્દો છે. કોઇ આપણને પૂછે કે "ઘરમાં કોઈ છે"? આપણે એની શંકા "કોઇ છે કે નહિ" નું નિવારણ કરવા કહીએ કે—"હું છું;" આ સાપેક્ષિક વાત થઇ. "છું" એ શબ્દ વિધિમુખ નથી પણ "નથી" ની અપેક્ષાથી છે. દરેક નામ નિષેધરૂપ છે; બીજાંથી નિરાળા પડી ઓળખાવા માટે છે. "બ્રહ્મ" શબ્દ પણ નિષેધમુખ છે. દરેક શબ્દ એટલે નામરૂપ તો ભેદને દૃઢ કરે છે; કેમકે જગત્ એટલે શબ્દજાળ. જેમ ફૂલની–જાળ ગુંથી તેમાં આકારોની જાળી પાડી હોય, તેમ શબ્દજાળ ભેદ પાડી નામો-આકારો દેખાડે છે. શબ્દનો અભાવ હોય તો ભેદ છેજ નહિ.

હજારો ઘડાં, નળીઆં, કુંજા વગેરે માટીના વાસણો પડેલા છતાં મોટો વિદ્વાન હશે તો તેને પણ પૂછીશું કે: “ માટી છે ” ? તો કહેશે કે: “ ના ભાઇ માટી તો નથી.” પણ તે એમ નહિ કહે કે આ ઘડા વગેરે માટીના વાસણો માટીજ છે. એ તો કસમ ખાઇને પણ કહેશે કે ભાઇ માટી તો નથી, કારણકે ઘડા અને માટી જૂદાં છે એમ સૌની કલ્પનામાં જચી ગયું છે. ખરૂં પૂછો તો માટીમાં અનેકપણું થયુંજ નથી; ભાવના દરેકને જૂદા કહે છે; એ દરેકમાંથી માટીપણું મટયુંજ નથી; માટીપણું તો એક કાયમજ છે. સોનાનાં જૂદા જૂદા દાગીના છતાં વિદ્વાનની નજર એમ રહે છે કે: “મારા ઘરમાં આટલા તોલા સોનું છે;” તેની દ્રષ્ટિ તો સોના તરફજ છે. વળી એક ડગલું આગળ જઇએ તો પરંપરાએ સઘળુંજ માટી છે. માટીમાં બી વાવીએ તે બી તો માત્ર યંત્રરૂપ છે. તે કાંઇ ફેલાઇને વૃક્ષ થતું નથી, પણ જમીનના રસ સાથે મળીને ઝાડ થાય છે. બીતો તેવુંને તેવું રહે અથવા નાશ પામે, પણ વૃક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. એ યંત્ર પૃથ્વીના રસને પોતાના જેવા રૂપમાં લાવે છે. કાળો ઘોડા, લાલ ઘોડો યંત્રો છે. તેમને બધાંને એકજ જાતનો ઘાસ દાણો આપીએ તોપણ તેના વાળાદિ કાળાના કાળા અને લાલના લાલ થશે, કેમકે યંત્ર તેની તે વસ્તુને પોતાના જેવી બનાવી લે છે. શબ્દ એટલે શું છે ? કલ્પનાની મૂર્તિ એ શબ્દ છે. જે જે વસ્તુની ઓળખાણની જરૂર પડે તેને આપણી મરજી મૂજબ નામ આપીએ છીએ. વસ્તુ જૂદી તરિકે જાણે, પણ નામ જૂદા જૂદા લોક, જૂદાં આપે છે, તેથીજ ભાષાઓ જૂદી જૂદી હોય છે. હવે એ શબ્દની ગરજ જ્ઞાનવાનને છે મનુષ્યને છે. પશુઓ ઘણું તો હર્ષ શોકના ધ્વનિ કાઢે છે અને તેપરથી તેના મનની સ્થિતિનો ભાસ થાય છે. જેમ જેમ જૂદાપણું વધતું ભાસ્યું, તેમ તેમ સ્વાર્થબુદ્ધિ વધતી ચાલી. આતો મારૂં બીજો ખાઇ જશે, એમ ભાવના થવા લાગી, પછી કાયદા ઘડાયા. કાયદા તો આ દુનિયામાં શિક્ષા કરે, પણ પરલોકનો ભય આપવો જોઇએ, તેથી શાસ્ત્રો રચાયાં. દરેક ગુન્હાનું મૂળ જોશો તો સ્વાર્થજ છે. પશુપક્ષીમાં પણ સ્વાર્થ તો છે, પણ તેમનો સ્વાર્થ કાંઇક નિયમમાં અને હદમાં છે. તેઓ સ્વભાવની બહાર જતાં જણાતાં નથી. પશુપક્ષીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો કોઇ બોધ કરતું નથી. તે બોધતો મનુષ્યનેજ છે, કેમકે મનુષ્યની ઇચ્છાને મર્યાદા નથી. પશુપક્ષી તો પોતાની ઋતુઓમાંજ કામની તૃપ્તિ કરી લે છે.

આ પચ્ચીશ વર્ષમાં જુઓ કે કેટલી નવી શોધો થઇ કેવા કેવા ભોગાદિના વિષયોમાં વૃદ્ધિ થઇ. જે જે અક્કલની વાતો નવી નીકળી, તે તે ભોગને વધારતું આવ્યું અને તેથીજ ભોગ મળવા લાગ્યાં. સુધારો નહિ પણ એક રીતે કહીએ તો બગાડો થયો; કેમકે ભેદબુદ્ધિ સ્વાર્થબુદ્ધિમાં અને ભોગાદિકમાં વધારો એજ જાળ છે અને ભૂલભૂલામણી છે. વિષયમાં ગુંથાયલો પોતાનું ભોકતાપણું-સ્વતંત્રપણું છોડીને ભોગ્ય-પરતંત્ર—પરાધીન થઇ જાય છે. પાન ખાઈ મોઢું લાલ રાખવાની હોંસમાં ટેવ એવી તો પડી ગઇ કે પાનને આપણા વિના ચાલે પણ પાન વિના આપણે ચાલે નહિ. ત્યારે પાન સ્વતંત્ર થયું અને આપણે જે સ્વતંત્ર હતાં, તે પાનના ગુલામ—પરાધીન થયાં. પરંતુ એ આપણી કલ્પના—ભાવના છે; આપણી પાડેલી ટેવ છે. તે પાડવી નહિ અને પાડી હોય તો છોડી દેવી. દરેક ટેવ એવીજ આપણે નકામી હોરી લીધેલી છે; બાકી એવી એક પણ ચીજ નથી કે જેની આપણને ટેવ પાડવાની જરૂર હોય. પરમાત્માએ આપણને તો તદ્દન સ્વતંત્રપણાનું સુખ આપેલું છે. જુઓ કે જેની જરૂર છે તે તો મફત મળે છે અને છેકજ છૂટું મૂકી દીધું છે. હજારો ખરચતાં પણ નહિ મળે તે જ્યાં જોઇએ ત્યાં ભરપૂર છે. વાયુ વગર જરા ચાલે નહિ, તે જ્યાં જોઇએ ત્યાં અને શ્વાસોશ્વાસ જાગતા ઊંઘતા એની મેળે બની રહ્યાં છે; વાયુ લેવાની ફીકર, મહેનત કે તસ્દી પણ નથી. પાણી વગર થોડા વખત ચાલે તો તે હાથે વતી લેવાની મહેનત, બાકી જ્યાં જોઇએ ત્યાં ભરપૂર છે. નદી, નાળાં, વરસાદ વગેરે છે. અન્ન વિના નહિ ચાલે તો તે મહેનત કરી ખેડો, અથવા તો ફળફળાદિ ખાઓ. લૂગડાં—વલ્કલ શ્રીરામચંદ્રજી પહેરતાં તેવાં કૂમળાં, સુંવાળા, શરીરને રક્ષણ કરતાં પહેરો. અનાજ જળના પણ પૈસા, માટીના પણ પૈસા પડે, એ આપણી પોતાની ભૂલનું પરિણામ છે. એક ખીચડો થઇ રહીએ, તેથી બધું મોઘું થાય. મુંબઈના કાતરિઆમાં મરકી પણ થાય. જમીન કાંઇક ખુલ્લી પડેલી છે, પણ ત્યાં એકલાં રહેવું કોને ગમે ? આપણી પોતાની કૃપણતા અને વિષયાસકિત દુઃખ આપે, તેમાં પરમાત્મા શું કરે ? કોઈ વસ્તુની આવશ્યતા નથી. જેટલી આદત પાડીએ તેટલી મહેનત. વગર જરૂરની વસ્તુ મેળવવા મથીએ ત્યારે તેમાં મહેનત વિશેષ, માટે જ્ઞાનવાન મહાકર્તા મહાભોકતા છે કેમકે તે ફળની દરકાર કરતો નથી,

અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણનો ભગવદ્‌ગીતામાં એજ બોધ હતો કે: " કર્તવ્ય કર." એનુંજ નામ " કર્મયોગ. " ફળની દરકાર રાખ્યા વિના કર્મ કરવાં, જેથી સ્વાર્થનો નાશ થાય છે અને સ્વાર્થ એજ બન્ધન છે. ઘીનો ઘડો જેમ પીગળાવવો તેમ સ્વાર્થને ઝીણો કરી કાઢી નાંખવાનો છે. કર્મ, ભકિત અને જ્ઞાન, એ ત્રણ યોગ એ સ્વાર્થને પીગળાવનારાં છે; તેમાં જ્ઞાનયોગ તો એક રસજ કરી નાંખે છે. ઉદ્ધતપણું એ કાંઇ સ્વતંત્રતા નથી. સંકલ્પની દ્રઢતા ફળ આપે છે. કોઈ કામમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરી પ્રથમથીજ પગમાં કુહાડો મારવો નહિ. દ્રઢ સંકલ્પ ઠેઠ સુધી મક્કમપણે નિભાવવો. દેવીના ઉપાસકે પ્રથમ સમય પત્યા પછી વાયદો કરવો નહિ કે આઠ દહાડા વળી બીજા; કેમકે અડગનેજ ફળ મળે છે. " **संशयात्मा विनश्यति**." કોઇ બી વાવે અને કાઢી કાઢીને જોયાં કરે કે કેટલું ઊગ્યું ? ઉગ્યું કે નહિ ? એવી રીતે તો બી અંકુર લેજ નહિ અને લીધું હોય તો તે પણ તૂટી જાય. આ દેહ પરમેશ્વરનું કાર્ય કરવાનેજ સરજેલો છે, એમ જાણવું. એક રોમ પણ નકામું નથી, કેમકે આપણે પણ વિરાટસ્વરૂપના એકાદા (કોઇએક) અવયવરૂપે છીએ. જુઓ કે એક હાથ કોઇને મારવા જાય, તો બીજા અવયવો બેસી રહેતાં નથી, તે પણ સહાય કરે છે. હાથ મારતો જાય, તો મોઢું ગાળ દેવા લાગે, આંખ ડોળા કાઢે અને પગ લાત મારવા તત્પર થાય. તેમ વિરાટના બીજા અવયવોને આપણે પણ મદદ-રૂપ છીએ, તેથી બનતી મદદ કરવી જોઇએ. એમાં આપણું શું છે ? કાંઇજ નથી. આપણે માત્ર સૃષ્ટિક્રમ નીભાવવાનો છે; વિશ્વનું રક્ષણ એમજ થાય છે. આપણું રક્ષણ તાંકથી બીજા બગડેલાં હોય ત્યાંલગી થતું નથી અને વિશ્વના રક્ષણમાં તો આપણું રક્ષણ આવીજ ગયું. " શરીર અને તેના અવયવોની " વાતથી જણાશે કે એકલું પેટ કે મોં કાંઇ કરી શકે નહિ; સર્વની ગરજ છે; કોઇ નકામું નથી. માટે યજ્ઞની જરૂર છે અને યજ્ઞનું મુખ્ય અંગ ત્યાગ છે. ગીતાજીમાં યજ્ઞનું કારણ દર્શાવ્યું છે. યજ્ઞ વેળા મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવાનો છે અને મંત્રની શકિત અગાધ છે. શબ્દ સાધારણ હોય તેની શકિત જુઓ ! કોઇ ગાળ દે તો લાલ ચોળ થઈ આખા શરીરમાં અસર થાય છે. કોઇ વખાણ કરે તો ફૂલાઇને જાણે સોના કરતાં વધારે સ્વર્ગનું સુખ મળ્યું ગણીએ; પછી તે ખોટાં વખાણ કરતો હોય કે ખરાં, પણ એવા ખોટાં વખાણના શબ્દો પણ એવી શકિત ધરાવે છે

તો મંત્રાદિકની અદ્‌ભૂત શકિતતો નિઃસંશય છે. શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, એ શબ્દોનો મહિમા અગાધ છે. કતકરેણું માટીનું કાર્ય છે, છતાં પાણીમાં નાંખે તો તમામ કચરો સાફ કરે છે. આહુતી અગ્નિદેવતાનું મુખ છે, માટે તે જે યજ્ઞને વિષે પડે તે દેવતાઓને પહોંચે છે. કોઇ કહેશે કે પંચતત્વ તો જડ છે; પણ જુઓ કે વાયુ વીફરે તો શું નહિ કરે? મનુષ્યોના મહા મહેનતે બાંધેલા મહેલોને એક મીનીટમાં તોડી ફોડી નાંખે : જળ રેલમછેલ કરે; અગ્નિ લાહ્ય લગાડે; પૃથ્વી, દારૂગોળા, ધરતીકંપ, ટૅારપીડો (Torpedo) વગેરે શું નહિ કરે? જુઓ કે વગર કારખાને જંગલમાં ઝાડો ઉગે છે, ઓસડો થાય છે, એ પંચતત્વો જડ અને આપણે ચેતનવાળા એ કેવો ઇનસાફ–કેવી માન્યતા? આપણે જરાસરખું ચેતન, તો એ લોકોનું ચેતન તો વિશેષ છે; પણ ચેતનમાં નાનું મોટું કયાં છે? એ વસ્તુઓ પણ ચેતનમય છે અને બધુંજ ચૈતન્યમય છે. અરે! એટલુંજ નહિ પણ ચેતનમાં ચેતન છે. "તપેલામાં તપેલું ને માંહી કલંકી ઘોડો ખોલાય તો ખોલો નહિ તો એહાં માથું ફોડો." એ તાળું તૂટે એમ નથી; કળે ખોલવાનું છે. કૂંચી સહેલી છે, પણ હાથ લાગવી જોઇએ. પછી છૂટયો કાયડો કાંઇ નથી. મોટા દેવના પેટમાં, જેમ આપણા પેટમાં બીજા જીવો છે, તેમ આપણે છીએ. સૂર્યાદિદેવતા જેવા તેવા છે? ઋતુ, વૃષ્ટિ, પ્રકાશ, નક્ષત્રચક્ર વગેરે સૂર્ય વડે છે. તેને ચૈતન્ય નહિ હોય એમ બને? એતો ચૈતન્યને ધીરવાવાળો છે. આપણે જરામાં ચેતનનું અભિમાન લઇએ અને જુઓ ચંદ્રની શીતળતા? તેથી આવા આવા દેવતાઓને આહુતી આપવા યજ્ઞની જરૂર છે. ત્રણ અંશ છેઃ—પાર્થિવ, વાયુનો અને જળનો. સૂક્ષ્મ અંશ ઉપર જાય છે, તે દેવતાઓ સ્વીકારે છે; પવિત્ર થઇ વળી અન્ન થાય છે. તેમાંથી શુદ્ધ સંસ્કાર થાય છે અને પછી શુદ્ધતા કાયમ રહે છે. કતકરેણુની પેઠે પૃથ્વીનો અંશ મલીન સંસ્કારને દૂર કરે છે. કર્તવ્યમાં બાધ નથી એ વિષે શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે. માત્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ રાખવી નહિ. ફળની આશા ઊંધા દોરવે છે. સ્વાર્થી યથાર્થ દેખે નહિ-આંધળો છે. ક્રોધમાં ખૂન કરે અને શાન્ત થાય ત્યારે ખૂનને સારૂં નહિ કહે. દુનિયા આખી બગડે તોપણ આપણે તો સરળ ચાલવું અને દુઃખ પડે તો તે સહી લેવું. "સહીએ સંકટ સર્વ પણ કહીએ સાચી વાત, લઇએ સુખ પરલોકમાં રહીએ સુખી દિનરાત." સુખતો સ્વાર્થ રહિત અભેદમાંજ છે.

તા. ૧૦-૮-૧૯૦૩.

૭. કલ્પના.

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः॥

गौडपादाचार्यः.

અર્થઃ—નિશ્ચય ન થવાને લીધે રજ્જુને જેમ સર્પ, ધારા, ઇત્યાદિરૂપે, અંધકારમાં કલ્પાય છે, તેમ આત્મા પણ કલ્પાયો છે.

આખા જગત્‌નો આધાર કલ્પના ઉપર છે; જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. જેમ જળમાં તરંગ ભાસે છે, પણ તે કંઇ જળથી જૂદો નથી અને આકાશમાં તરવર ભાસે છે, પણ તે આકાશથી જૂદી નથી, તેમજ આત્મામાં જગત્ ભાસે છે, પણ તે આત્માથી જૂદું નથી. આકાશમાં મોતીની-માળા જેવું કોઇ વખત દેખાય છે તેને તરવર કહે છે. જગત્ વગેરે દેહાદિક દેખાય છે તે સર્વ આત્મસ્વરૂપ છે. નથી એક, નથી બે; જે દેખાય છે તે ભાસે છે અને નથી દેખાતું તેતો છે તે છેજ. દોરીમાં સર્પ ભાસે છે; નથી દોરી નથી સર્પ. આત્માને કેટલાંક અભાવરૂપે સમજે છે, પણ આત્મા કંઇ અભાવ નથી. જે કંઇ પોતાનું જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે અથવા જેને આપણે જાણવું કહીએ છીએ તે આત્મા છે અને જે જાણવામાં આવે એવું છે તે તો અનાત્મ છે-જેવું કે શરીરાદિ. શરીર એજ જગતનું બીજ છે અને આ દેહ છે તેપણ જાણવાની અંદર ભાસે છે. ભાવ અભાવ સઘળું જાણવામાં ભાસે છે. દીવો હોય તો દર-માંથી નીકળેલી ઉંદરડી ભાસે છે; અંધારામાં ભાસતી નથી. જ્ઞાનતો સ્વતંત્ર છે, તે કાંઇ વિષયની અપેક્ષા રાખતું નથી. પ્રથમ જેનો અભાવ હતો, તે ભાસ્યું; પછી તેનો લય થયો. એવી રીતે-"અભાવ," "ભાસ" અને "લય" એ સઘળાંને પ્રકાશનાર દીવો તો કાયમજ છે. પદાર્થને દીવાની અપેક્ષા છે નહિતો તે ભાસે નહિ. કાગળ તથા કાગળમાં ભાસતી સફેતી જૂદાં પાડી શકાતાં નથી કેમકે સફેતી જૂદી પાડીએ તો તેનું કાગળપણું કાયમ રહેતું નથી, પણ આત્માથી જગત્ જૂદું પાડીએ તોપણ આત્માનું આત્માપણું કાયમ રહે છે. જગત્ ન ભાસે ત્યારે

આત્માનો અભાવ નથી. કોઈ કહેશે કે નિદ્રામાં સૂઝતુ નથી તે વાત ખરી, પણ જ્ઞાન તો છે. માત્ર તે જ્ઞાન, અજ્ઞાનના પડદાથી ઢંકાયેલું છે. જાગ્રતમાં પણ અજ્ઞાનનો પડદો કાયમ છે, પણ ફેર એટલો છે કે એ પડદાની એક બાજુ સાદી ને બીજી બાજુ વેલબુટ્ટાવાળી છે. નિદ્રામાં પડદાની સાદી બાજુ આપણી તરફ રહે છે અને જાગ્રતમાં વેલબુટ્ટા-વાળી બાજુ રહે છે તેથી નવા નવા બુટ્ટા ઉઠે છે–તે આ જગત્, આ દેહ, ઇત્યાદિ. એને લોકો ભ્રમ અથવા ભ્રાંતિ કહે છે અને તેના ત્રણ અંશ છે:– ૧. સામાન્ય જ્ઞાન, ૨. વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ અને ૩. અન્યથા જ્ઞાન. "વિશેષ જ્ઞાનનો અભાવ" એનું નામ અજ્ઞાન છે. જ્ઞાનનો અભાવ એ કંઇ અજ્ઞાન નથી કેમકે સામાન્ય જ્ઞાનનો અભાવ સંભવતો નથી; તે તો સદા વ્યાપી રહેલું છે; તેમ ન હોય તો અંધારૂં કેવી રીતે દેખાય? કંઇ નહિ તો અંધારાને જોવાને નેત્ર તો જોઇએ અથવા મનનો પ્રકાશ તો જોઇએ. વસ્તુના અસ્તિત્વનો અભાવ એનું નામ અજ્ઞાન છે. સામાન્ય-જ્ઞાન કંઈ બજારમાંથી લાવવાનું નથી તે તો સ્વભાવેજ પ્રકાશે છે. કંઈક છે એમ જે સમજાય છે તે સામાન્યજ્ઞાન છે. દોરી જણાતી નથી એ અજ્ઞાન છે; સર્પ જણાય છે એ અન્યથા જ્ઞાન છે. આત્મ-જ્યોતિ એવી છે કે તે ઘરના દીવા માફક બારીને તથા બારી આગળ મૂકેલા પદાર્થને તથા ઘરના પલંગાદિને તથા પોતાના ગ્લાસને તથા તેમાંના તેલને સર્વને પ્રકાશે છે. એ આત્મજ્યોતિ કોઇને આધારે નથી. એ આપણું પોતાનું સ્વરૂપજ છે. "મારૂં જ્ઞાન" એ પ્રમાણે કહેવું, એ વાક્ય વિરોધી છે. કારણકે પોતે જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. પ્રકાશ વગર વસ્તુ જોવાતી નથી. પણ પ્રકાશ બધી વસ્તુ સાથે એવી રીતે મિશ્ર જણાય છે કે લોકો વસ્તુને જોઈએ છીએ એમ કહે છે અને પ્રકાશ જોવા છતાં પ્રકાશ જોય છે એમ કહેતાં નથી. વસ્તુપરનો પ્રકાશ વસ્તુથી જૂદો કહાડી બતાવાય નહિ, પણ એતો ભૌતિકપ્રકાશ જાણવો. જ્ઞાનપ્રકાશની વાત તો એવી છે કે સૂર્ય તેજસ્વી છે એ પણ જ્ઞાનમાં જણાય છે. જે લોકો માત્ર પોપટની પેઠે કહે છે કે: "આત્મા સત્ય જગત્ મિથ્યા" તે લોકો તત્વને ઓળખીનેજ કહે છે તેમ નથી. જગત્નો નિષેધ થાય તો "**मयि एव सकलं जातं मयि एव लयं प्रतिच**" એટલે "સઘળું મારામાં ઉત્પન્ન થયું છે અને મારામાંજ લય થાય છે," એ વાત સિદ્ધ

થાય નહિ. જગત્ પોતામાં ઉઠે છે, એ બોધ તૈયાર થવો જોઇએ અને તેની કૂંચી, જાગ્રત સ્વપ્નાદિ અવસ્થા નિરંતર અનુભવ આપે છે. માટે બહિર્મુખ દ્રષ્ટિ છોડવી અને નિદ્રામાં જે અભાવ છે તે અભાવને અંતે હું રહું છઉં એમ જાણવું અને કલ્પનાથી અતીત થવું. ઉંઘમાંથી જાગે ત્યારે પડદો ઉઘડે છે અને કલ્પના જગત્‌ને ખડું કરે છે જેથી રાતે ઉંઘમાં અદ્રશ્ય થયેલું દ્રશ્યજગત્ પાછું દ્રશ્યમાન થાય છે નાટકનો પડદો ખેંચનાર કોઇ બીજું હોય છે, પણ સ્વપ્નનો પડદો બંધ કરી જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડનાર તો પોતેજ છે. પોતાની મેળે પોતે જાગ્રતનો પડદો ઉઘાડે છે એટલે સુખદુઃખ સત્ય જેવાં ભાસે છે. ફકત બાજુ ફેરવવાની છે અને પડદાની બાજુ ફેરવાતી કોઇક બારીક તપાસ કરનારને માલમ પણ પડે છે. સ્વપ્ન એ અડધા કલાકનું જગત્ કહીએ, તો એક દિવસનું જાગ્રત, બાર કલાકનું જગત્ છે. લોકો અડધા કલાકના જગત્‌ને છોડીને બાર કલાકના જગત્‌માં સત્યતા માને છે; પણ કલાક એ પણ કલ્પના છે. શાસ્ત્રપુરાણ વગેરે એવી એવી વાતો કહે છે કે જે રોજના અનુભવથી વિરૂદ્ધ ભાસે છે કેમકે ભૂલમાં ભેદ છે અને ભેદમાં ભય છે. એક ડૂબકી મારે તો ઉપરના લોકને પાંચ મિનીટ ભાસે, પણ પાણીમાં વરસો વિતી ગયાં જેવું ભાસે. સ્વપ્ન પાંચ મિનીટનું હોય પણ તેમાં છોકરાંના છોકરાં થઇ ગયાં ભાસે, એવી કાળની કલ્પના છે. ભેદમાં ભય છે, તેનો દાખલો જુવો :— ભૂલ અનાદિ ચાલી આવી છે; એક ખેડુત ગાંસડીમાં ઘાસ નાંખી પોતાને વાંસે રાખી ઘેર આવતો હતો, તેને કંઇ કરડયા જેવું જણાયું. તે તેની બહુ દરકાર નહિ કરતાં ઘેર આવ્યો અને પોટલી ઘેર મૂકી વાળુ કરવા બેઠો; બીજે દિવસે ખેતરે રોટલા ખાઇ કામે ગયો; ત્યાર પછી એની સ્ત્રીએ પોટલી છોડી તેમાં એક સર્પ ઘાસની સાથે હતો તે તેને કરડયો અને તેના ભયમાં ઝેર ચઢવાથી તે સ્ત્રી મરવા જેવી થઇ ગઇ; તેની ખબર ખેડુતને ખેતરમાં કહાવતાં, તે દોડતો દોડતો આવ્યો અને બધી વાતની ખબર કહાડતાં તેને જણાયું કે તેને જે કરડયો હતો તે પણ આજ ઝેરી સાપ હતો; તેથી તેને હવે ધીમે ધીમે ઝેર ચઢવા માંડયું અને તે મરી ગયો, પણ પેલી બાઇને તો તરત ઉપાય થવાથી તે બચી. આપરથી જણાશે કે કલ્પના કેટલું કામ કરી શકે છે? એવાં દાખલા મળી આવે છે કે મન પર અસર થવાથી માણસ ગાંડા થઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ

પણ ભાવનાથી મૃત્યુને પણ પામે છે. એક જણની આંખે પાટા બાંધી તેને કહેવામાં આવ્યું કે: 'શસ્ત્રવડે તારૂં લોહી કાઢી તારૂં મરણ નીપજાવવું છે'. પછી માત્ર એક ઝીણી સોયનો તેને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો, એટલે તેને આસપાસની વાતચિત પરથી જણાયું કે શસ્ત્રોપચાર શરૂ થયો. પછી નિર્મળ પાણી એક એક ટીપું પાસેની તપેલીમાં ટપક ટપક એક જણે રેડવા માંડયું અને એમ બોલતો ગયો કે: 'અરે! બિચારાનું લોહી કેટલું વહી જાય છે? થોડા વખતમાં નબળાઇ આવશે'; એમ કહેતાંજ આસપાસના બોલોની અસરથી પેલા માણસની ભાવના દૃઢ થતી ગઇ; નબળાઇ આવી અને મરણ પામ્યો. આ બનેલી વાત છે; એવો પ્રયોગ કરવામાં આવેલો એમ કહેવામાં આવે છે અને એ સંભવિત પણ છે. નબળા મનપર અસર વિશેષ થાય છે. માટે કહ્યું કે-મનોમય ભાવના માત્ર-સર્વ માની લીધેલું છે. જીવ અને પરમેશ્વર જૂદાં જૂદાં એમ ઘણા વખતથી દૃઢ ભાવના થઇ ગઇ છે તે એકદમ છૂટતી નથી, પણ દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તોજ તે ફળે છે; નેપોલીઅન એક સીપાઇમાંથી મોટો રાજા થવા પામ્યો: શીવાજી એક લૂટારામાંથી મહારાજા થવા પામ્યો: એ તેમની ભાવના વગર બન્યું નથી. માણસ ગમે તેવો હોય તોપણ કોને ક્યારે કેવી તક મળશે એ કહી શકાય નહિ; જે તક મળી લે ખરી. કોઇ એવી ઘડી આવી જાય કે જે વેળા તેને આત્મદર્શનતત્વ સમજાઈ જાય. પુરુષના નશીબ આડું માત્ર એક પાંતરૂંજ છે. તે પાંતરૂં ઉડી ગયું કે બસ. સર્વ કલ્પના છે તે જગત્‌ની સત્યતાથીજ છે, માટેજ પ્રથમ ઉત્તમ અધિકારી થવાની જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારી કોને કહેવો, કે જે જ્ઞાનસ્વરૂપને જાણી વર્તે. જ્ઞાનનો ડબો ઉઘાડવો હોય ત્યારે ઉઘડે, બંધ કરવો હોય ત્યારે બંધ કરે, એ પોતાના સ્વાધીનની વાત છે. મારે મારી આંખ ઉઘાડવી અથવા બંધ કરવી એ મારી ખુશીની વાત છે. મન ઉઘાડવું કે નહિ એ પોતાના હાથમાં છે, પણ જેને મન સાધ્ય નહિ તેને ભ્રાંતિ થાય છે. અતિ લાડથી મન સાધ્ય રહેતું નથી અને મનનાં ઉપરનું ઉપરીપણું જતું રહે, મન સ્વતંત્ર થાય છે અને આપણને વશ કરી લેછે. આરસીમાં મોઢું જોવું એમાં કંઇ બંધન નથી, પણ તેમાં વાઘ છે એમ કલ્પના થાય એજ ભયનું કારણ છે. તેમ મનરૂપી દર્પણમાં જે જે દેખાય તે આપણામાંજ છે એમ જાણવું અને સારૂં નરસું છે એમ ભાવના લાવવી

નહિ, કેમકે આપણું મોઢું હોય તેવું અંદર દેખાય, તેથી આરસી કંઇ ભાંગી નંખાય નહિ; પણ મનનો આરસો તો એવો છે કે દેખાડે છે દ્વૈત અને સિદ્ધ કરે છે અદ્વૈત. માટે દ્વૈત છે તે અદ્વૈતને જોવાનો આરસો છે અને તે વડે જે દેખાય છે તે "**नेति नेति**" એટલે "હું આ નહિ હું આ નહિ" એમ સિદ્ધ કરે છે, બાકી જેમ અગ્નિમાં બરફના કટકા સંભવતા નથી તેમ આત્મામાં જગતનો સંભવ નથી. દર્પણમાં ઊકરડો દેખાય તેથી કંઇ દર્પણ મલીન થતું નથી, તેમ જ્ઞાનમાં સારૂં નરસું ગમે તે ભાસે તોપણ જ્ઞાન તો નિર્મળ રહે છે અને જ્ઞાનીને કંઇ અસર થતીજ નથી. મનને એવું કરવું એને માટે તેવી ભાવનાની જરૂર છે અને મન સાધ્ય થયા પછી, તે કલ્પના પણ છોડી દઇ, સ્વાભાવિક આનન્દસ્વરૂપમાં રહેવાય છે.

તા. ૧૮–૮–૧૯૦૩.

૮. નિર્વાસનનું જગત્.

उद्ध्वस्तमसदाभासमुत्पन्ननगरोपमम् ।
वर्षप्रोन्मृष्टचित्राभं जगत्पश्यत्यवासनः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—ઉજ્જડ થયેલું, અસત્ આભાસરુપ, ગંધર્વનગર જેવું, વર્ષાથી ભુસાઇ ગયેલા ચિત્ર જેવું, વાસનારહિત, જ્ઞાની જગતને દેખે છે.

માણસ પોતાને જીવ માની બેઠો છે અને કંઇ કંઇ સંકલ્પો કર્યો જાય છે. એક પછી એક સંકલ્પની ગુંથણીથી મોટી સંકલ્પજાળ બની રહી છે અને તેમાં તે પોતાને હાથેજ ફસાઇ રહેલો છે, તે છતાં બૂમ પાડે છે કે મને મુક્તિ મળતી નથી, પણ સંકલ્પજાળમાંથી પોતાની મેળે જો છૂટે તો મુક્તજ છે. બીજો કોણ આવીને છોડવે એમ છે? આત્માને વિષે કંઇ સંકલ્પ છેજ નહિ; આત્મા તો શબ્દાદિથી પણ અતીત છે, કેમકે આત્માનું વ્યાપકપણું કહીએ તો તે પરિચ્છિન્નતાની અપેક્ષાથી છે. દરેક માણસ મુકાબલો કર્યા વિના કંઇ કહી શકતો નથી. પ્રથમ પોતાને મુકાબલે નાનું મોટું કહે છે-કે ફલાણા મારાથી મોટા છે,

અને ફલાણા મારાથી નાનાં છે. પણ આત્મામાં કંઈ પણ ગુણનો આરોપ કરીએ તો દ્વૈતાપત્તિ થાય, તેથી આત્મા ઇંદ્રિય અથવા મને કરી જણાય એવો નથી; તે તો સંકલ્પની અથવા ધારણાની મર્યાદાની પેલી પાર છે. જેમ દ્રષ્ટિની મર્યાદા છે કે જ્યાં આકાશ અને પૃથ્વી મળી ગયેલાં દેખાય છે, તેમ જગત્‌ની મર્યાદા અને દરેક ઇંદ્રિયની મર્યાદા છે. તેમજ મનની મર્યાદા પણ અમુક છે, તેથી આત્મા તેટલે દરજ્જે મનગોચર થઇ શકે. આપણે પોતે કલ્પનાના વિષય થતાં નથી કેમકે અનાત્મ દેહે સંસારની કલ્પના થાય છે અને તે પણ સત્ય માનીએ છીએ તેથીજ થાય છે, બાકી ખરૂં જોતાં સ્વપ્નના પદાર્થની પેઠે ત્રણે કાળમાં જગત્ છેજ નહિ-વળી જગત્ એતો અભાવ છે અને અભાવ સ્વતંત્ર હોઇ શકે નહિ, પ્રતિયોગીને લઇને છે. જેમ આત્માને વિષે સંકલ્પ નથી, તેમ અભાવ એવા જગત્‌ને વિષે પણ સંકલ્પ નથી, કેમકે જગત્ કંઈ સંકલ્પનો વિષય નથી. અંધારૂં એ અજવાળાને લઇને છે, તેથી ખરૂં જોતાં જે નથી તેનો સંકલ્પ કરીએ છીએ તેથીજ એનું નામ ભ્રાંતિ કહેવાય છે. જગત્‌ને સત્ માને માટે સંકલ્પ ઊંઠે છે, પણ એની ભ્રાંતિ દેહાભિમાનીને છાજે, બુદ્ધિવાનને શોભતી નથી. એ ભ્રાંતિ માયાનું સ્વરૂપ છે અને માયા અથવા અજ્ઞાન વર્ત્તમાનકાળમાં નથી. "માયા છે" એ તો વદતોવ્યાઘાત દોષ થયો અથવા વિરોધી વાત થઇ. કોઇ કહેશે કે: "મને જીભ નથી" એ વદતોવ્યાઘાત દોષ છે. કેમકે તને જીભ નથી તો તું "મને જીભ નથી" એમ બોલ્યો કેવી રીતે? "માયા" એનો અર્થ "જે કંઇ નથી તે" એવો થાય છે. માટે "માયા છે" એ વાત મિથ્યા છે અને માયાનો મળ તે ભેદબુદ્ધિ છે, કે જે ભેદબુદ્ધિ બંધન કરે છે અને જેમાંથી બીજામાં ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે. જેમાંથી ગ્રહણ ત્યાગ બુદ્ધિ થાય છે તેમાંથી રાગદ્વેષ, પછી કર્મ, પછી પાપ પુણ્ય, પછી સુખદુ:ખરૂપી ફળ, પછી સંસ્કાર, પછી પાછાં રાગદ્વેષ, એમ ચક્ર ચાલી રહ્યું છે. પણ એ સઘળાનું મૂળ ભેદબુદ્ધિ અને ભેદબુદ્ધિ જાગ્રતમાં છે, નિદ્રામાં ભેદનો અભાવ છે. જગ-તુમાં આપણને સાંકળે કે દોરડે કોઇએ બાંધ્યા નથી; આપણે તદ્દન છૂટા છીએ, પણ ઘરની તથા કુટુંબની પ્રીતિની સાંકળે આપણે હાથે કરીને બંધાયેલા છીએ અને કવિ ગોલ્ડસ્મિથ કહે છે તેમ: 'એ પ્રીતિની સાંકળ જ્યાં જઇએ ત્યાં લંબાતી અને ખેંચાતી આપણી સાથે સાથે આવે છે.'

આ પ્રમાણે આપણી આસક્તિ આપણને બંધનમાં નાંખે છે, બાકી બાહ્ય-બંધન તો કંઇએ નથી. આપણે હાથે બંધાયેલા આપણી ખુશી હોય તો છૂટીએ નહિતો બીજો કોઇ છોડવી શકે એમ નથી. ઝાડને બાઝેલો પુરુષ બૂમ પાડે કે આ ઝાડ મને છોડતું નથી તો તે વાત ખોટી છે; ઉલટો એ ઝાડને છોડતો નથી. તેમ તમે સંસારને પકડ્યો છે અને છોડતાં નથી અને ઊલટી બૂમ પાડો છો કે સંસાર તમને છોડતો નથી, પણ તેમ નથી. જો સગાં અને સંસાર તમને પકડી રાખતાં હોય તો તેઓ તમને મરવા દે નહિ. માટે ભેદબુદ્ધિ ટાળ્યા વિના કાંઈ વળે એમ નથી. તિરોભાવ થાય, પણ અંકુર જાય નહિ; માટે બધું પોતાસ્વરૂપ છે એમ જાણીએ તો પોતાને વિષે રાગદ્વેષ કરવાની જરૂર નથી. પછી પોતાને સારી ઇચ્છા થાય તોપણ તે વિચાર કરે કે શું હું ઇંદ્ર નથી કે ઇંદ્ર થવાની ઇચ્છા કરૂં ? આત્મા કંઇ ઇંદ્રિયગોચર નથી. કોઇ કહે કે: " મેં આત્મા દીઠો; કોઇ કહે મેં અંગુષ્ઠતેજ જોયું." હવે એ વાતોમાં એમ સમજવું કે જેને પોતાનાથી ભિન્ન માન્યો તે આત્મા નહિ પણ અનાત્મકોટીમાં સમજવો, કેમકે તે કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે અને કલ્પના એ મનનો વિષય છે. "**यतो वाचो निवर्तंते**" એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. મીઠાનું પૂતળું દરિઆનું તળિયું શોધવા ચાલ્યું તે તળીએ જતાં પહેલાં તેમાં લય થઇ ગયું; તેમ મન આત્માને શોધતાં લય થઈ જાય ત્યાંસુધી આત્મા જણાય નહિ. કૂવામાં પડેલી મોતીની વાળી કહાડવા ઉતરનારો માણસ વાળી નજરો નજર જોયા પછી પાણીમાંથી નશીબ સંજોગે બહાર નીકળવા ન પામે, તો તેણે વાળી જોઇ છે એ વાત તે બીજાંઓને શી રીતે કહી શકે ? ગુંગો ગોળ ખાય ને મનમાં મલકાય, તેમ કેટલાંક અનુભવ–બલકે તમામ અનુભવ શબ્દમાં આબેહૂબ વર્ણવી શકાતાં નથી. "**अहं ब्रह्मास्मि**" થી સાક્ષાત્કાર થાય , કેમકે કર્મ, ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ સર્વેનું ફળ "**अहं ब्रह्मास्मि**" વૃત્તિ ખડી કરવાનું છે. એ પણ મનની વૃત્તિ છે, તોપણ એ સાક્ષાત્કાર કરનારી વૃત્તિ છે; બીજી રીતે સાક્ષાત્કાર થતો નથી. મન ભાવનાથી આત્મા સાથે એકરૂપતા કરે છે અને તે મન અને આત્માનો ભેદ કલ્પિત ભેદ પૂરતો થાય છે. શરીરમાં નેત્ર દેહને જોય છે, તેથી દેહ અને નેત્ર કંઇ જૂદા થતાં નથી પણ કલ્પિત ભેદ ખડો થાય છે. નેત્ર દેહને જોય તો હુંપણામાં અભેદ છે. તેમ મન આત્માને જોય એવો

કલ્પિત ભેદ થાય, તોપણ આત્મા અભેદ છે અને અભ્યાસે પારકું પોતીકું થાય છે અને પોતાનું પારકું થાય છે; ભાવના હોય તેવું થાય. મુંબઇમાં એક ઘર વેચાતું લીધું અને રૂપિઆ મોકલી દીધાં તોપણ તે ઘર જોયું નહિ હોય અને ગમે તો ત્યાં થઇને આપણે જતાં હોઇએ, તોપણ તે મારૂં છે એમ કહ્યા વિના તે ઘર આગળથી પસાર થઇ જઇશું, નહિ-તો ઘેર બેઠાં મારૂં ઘર છે, એવી ભાવના કરીએ છીએ અને ત્યાં જઇ જોઇએ ત્યારે મારૂં છે એવી ભાવના દ્રઢ થાય છે. જગત્ પણ ભાવનામય છે. જુઓ કે સ્નેહકાળે પોતાના પુત્રને પણ વિસરી જવાય છે. માટે જગત્ પણ અધિષ્ટાનપર સ્વપ્નુ છે. આત્મવેત્તાના સઘળાં શરીરો છે, તે કંઇ અમુકનેજ પોતાનું શરીર ગણતો નથી. પર્વતનાં શીખરની માફક રહે છે, કે જ્યાં વાવાઝોડાની ચિંતા તેને અસર કરતી નથી. હમેશાં ઉદાર બુદ્ધિ રાખવી; પૈસાની ઉદારતાને તો મર્યાદા છે. જો કે દેહ પણ આપી દેવામાં કોઇ ઉદાર થઈ શકે છે, પણ તેને પણ મર્યાદા છે. કેમ કે એક દેહ તે કોને કોને આપી શકાશે? પણ લેનાર આપનારનો ભેદ છેજ નહિ, એ ઉદારતા અનુભવસિદ્ધ છે. કોઇ લેનારો નથી અને કોઇ આપનારો નથી, એવી ઉદારતા સદા રાખવી. આપણું ઓછું થાય અને બીજાનું વધે એનુંજ નામ ઉદારતા નહિ, પરંતુ જે ઉદારપણાનું પરાધીનપણું નથી અને જેને સાધનની જરૂર નથી તે ઉદારપણું રાખવું; પણ એવી ઉદારતા કરવી દુર્લભ જણાય છે. પ્રયત્નથી થાય તે કરવા સૌ તૈયાર થાય છે અને વગર મહેનતે થાય તે કોઇ કરતું નથી. ધર્મિષ્ઠ લોકો યાત્રા વગેરે કરે છે, કષ્ટ વેઠે છે, પણ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવામાં પૈસો કે મહેનત જોઇતાં નથી તે ઘણાં થોડા લોકો કરે છે અને કરે છે તો થોડા વખતમાં થાકી જાય છે, અથવા ભૂલી જાય છે. "જીભલડી રે તને હરી-ગુણ ગાતાં આવડું આળસ કયાંથી રે"? વાતોના ગપાટાં મારવા હોય અને તેમાં કદાપિ શ્રમ પડે તોપણ તેમાં તૈયાર; તેમાંથી અનર્થ થાય તોપણ વેઠે. આ પ્રમાણે દુનિયાની બધા રીતે વિપરીતતા છે, છતાં આનન્દનો ભંડાર પોતે છે, એમ મનુષ્ય સમજતો નથી અને બીજાંની ઇચ્છા રાખ્યા કરે છે. પાણીને તરસ લાગી સાંભળી છે? તેજ પ્રમાણે આત્માને શેની ઇચ્છા હોય? કોઇ રાજકુંવરને નાનપણથીજ ભીલ લઇ ગયો, તે મોટો થઇ પોતાના ગામમાં આવ્યો; સઘળાએ કહ્યું કે: "તું

રાજકુંવર છે અને ગાદીએ બેસ." તે કહે કે: "નારે ભાઇ હું ભીલ છું."
તે મુજબ જુઓ કે વેદાન્ત સિદ્ધાંત રાજકુંવરને ઊંચકી ઊંચકીને તેની
પોતાની ગાદીએ બેસાડે છે, છતાં તે તો પોતાને ભીલજ કહ્યાં કરે છે.
તેમ સ્વભાવેજ આનન્દ વર્તી રહ્યો છે. ચંદ્ર, સમુદ્ર, વગેરે પોતાના સ્વ-
ભાવથીજ આનન્દ માની રહ્યાં છે. ચંદ્ર કાંઇ એમ કહેતો નથી કે જે મારાં
વખાણ કરે તેનેજ ચાંદની આપું અથવા સમુદ્ર કાંઇ પોતાની મોટાઇ
બતાવતો નથી. ખરૂં જોતાં સૂર્યને ઉદય અસ્ત છેજ નહિ; તેને તો
મધ્યાનજ છે, પણ સૂર્યનો ઉદય અને અસ્ત આપણે કલ્પી કાઢયો છે;
તે તો જ્યાં અને જેવો છે, ત્યાં અને તેવો છેજ. પણ જગતમાં બધું એવું
તો નિયમથી ચાલતું ભાસે છે, કે સાચું મનાય એમાં નવાઇ નથી. એ
પ્રપંચી ઇંદ્રિજાલિક કોઇ પાકો ખેલાડી જણાય છે, કેમકે અસત્યમાં
પણ નિયમો ચાલે છે. અગ્નિ અને દેહ બેઉ ખોટાં છે, તોપણ અગ્નિ
દેહને દઝાડ્યા વગર રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે અસત્યમાં નિયમો છે, તે
એટલુંજ બતાવવાને, કે સત્યસ્વરૂપ જાણ્યા પછી તો નિયમે-સન્માર્ગે
ચાલવું અને તે એવી રીતે કે અંતર નિર્લેપ રહેવાય.

તા. ૧૪-૮-૧૯૦૩.

૯. ગુણાતીત થા.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्योमित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—સુખદુ:ખ જેને સમાન છે, માટી અને કાંચન જેને સમાન છે, પ્રિય અપ્રિયને જે તુલ્ય દેખે છે, ધીરજ રાખે છે, નિંદા કે સ્તુતિને સરખી ગણે છે, માન અપમાનમાં સમાન રહે છે, મિત્ર કે શત્રુ એ બે પક્ષને સરખાં લેખે છે, આરંભમાત્રનો ત્યાગ કરે છે, તે ગુણાતીત કહેવાય છે.

શબ્દમાત્ર નિર્દ્વંદ્વ નથી; સુખદુ:ખ એવા વિરોધી શબ્દને દ્વંદ્વ કહે છે, જે વિરોધ ભાસે છે. તેની સમાનતા કયારે થાય? આત્મસ્વરૂપપર દૃષ્ટિ

બેસે તોજ થાય. દ્રશ્ય સર્વ જગત્ એકરૂપ બને. જગત્ અને તેનો જોનાર બેઉ નામરૂપ છે અને મિથ્યા છે માટે વ્યર્થ છે. કોઇ વંધ્યા પુત્રપર મારા મારી કરે અને એક પક્ષ કહે કે તે રૂપાળો છે, બીજો કહે કે કદરૂપો છે અને દલિલો આપી પોતાની વાત સિદ્ધ કરે, તોપણ તે સઘળું મિથ્યા છે. તેવીજ રીતે હુંજ પ્રથમ નથી, તો મારૂં કહેવું સત્ય કયાંથી ? મૂળ નથી તો શાખા કયાંથી ? માટે જગત્‌ની સત્યતા દૂર કરવી. પ્રથમ વ્યતિરેક કરવો, એટલે આત્માને દેહાદિકથી જૂદો પાડવો. આત્મા દેહ નથી, ઇંદ્રિયો નથી, પ્રાણ નથી, મન નથી, પણ એ સર્વેથી અતીત છે, એમ જ્યારે પરોક્ષ થાય ત્યારપછી અન્વય કરવો, કે જગત્ આદિ મારૂં સ્વરૂપ છે અથવા તો તે મારાં સ્વરૂપમાં ભાસે છે પણ મિથ્યા છે. દેહાદિક અને જગત્ મિથ્યા છે, એ વાતમાં પણ પછી સ્થિર થવું. હાલતાં પથ્થરપર પગ અડકાડવો બસ નથી. જગતનું મિથ્યાપણું કાયમ થવું જોઇએ. નહિતો હાલતા પથ્થરપરથી સ્થિર થતાં પહેલાં, પાછા પડી જવાય. બુદ્ધિનું સ્વરૂપ એવું છે, કે પાણીમાં દબાવેલી તુમડીની પેઠેમ દબાણ આઘું ખસતાં પાછી તરી આવે છે. માટે મનપર અંકુશ રહે ત્યાંસુધી તે સાધ્ય રહે છે; પછી પાછું હાલી જાય છે. છતાં કોઇ વાતનો આગ્રહ કરવો નહિ; કારણકે આગ્રહ કરીએ ત્યારે તો જગત્‌નું અને તે વાતનું સાચાપણું સિદ્ધ થાય છે. માત્ર વિસ્મરણ સ્થિતિ કંઇ બાધરૂપ નથી, પણ વિપરીતદર્શન બાધરૂપ છે; કેમકે પેટીમાંની જણસ ભૂલી જઇએ, તોપણ ત્યાંની ત્યાંજ છે; તેનો ભૂલાવો કાંઈ દુઃખ આપતો નથી, પણ જ્યારે પેટી ઉઘાડી જોઇએ અને જણસ જણાય નહિ, ત્યારે તેના અભાવથી શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ શોક થવાનું કારણ પણ સાચી વાત માની લઇએ માટે થાય છે; તેથી મિથ્યા વસ્તુમાં સત્યતાની બુદ્ધિ દુઃખ આપે છે, માટે સત્યતાબુદ્ધિ દૂર કરી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું એટલે બુદ્ધિને તેમાં સ્થીર કરવી. તુમડી પાછી ઉપર આવે, પણ પથરો તો તળેજ બેસે. જગત્‌ને નાશ કરવાનું નથી, પણ ભલે ખડું રહ્યું, છતાં તે નથી એમ દ્રઢ થવું જોઇએ, નહિતો જગત્‌નો નાશ તો આંખ મીંચેથી પણ થાય છે અને નિશો કરેથી પણ થાય છે; નિદ્રામાં પણ થાય છે અને મૃત્યુથી પણ થાય છે. "આપ મુવે પીછે ડૂબ ગઇ દુનિઆ." તેમ છતાં મિથ્યાપણું જાણ્યું નથી તો જગત્ તો ખડું છેજ. માટે પ્રયત્નથી નહિ અથવા કોઇના દબાણથી નહિ, પણ સ્વભાવેજ

નિર્દ્વંદ્વ થવાનું છે. રાગદ્વેષનો, સુખ-દુઃખનો, પાપ-પુણ્યનો, કશાનો ભય રાખવાનો નથી. નિગ્રહ તો દુઃખરૂપ છે. આપણે મુનિવ્રત લઇએ, તો રખેને બોલાઇ જાય એવી બીક રહે છે; નહિ બોલીએ તો આખું શરીર હલાવીને ઇશારતો કરવી પડે છે. જનાવરને મૌન કદાડ લેવું પડે છે? તેને તો મૌન લેવાની ઇચ્છા પણ હોતી નથી, પણ તેનું મૌન તો સહજ બની રહ્યું છે. માટે યોગ અથવા હઠયોગમાં પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તે છતાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે. વિચારે કરીને સહજ સ્વાભાવિક રીતે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઇએ, કે જેથી તે અપરોક્ષ થાય. યોગ પણ સદા અચળ નથી. યોગમાંથી ખસ્યા કે પાછા ચલિત થવાય છે. સ્વપ્નમાં રોગીપણું જણાય, તો તે કોને છે? ત્યાંનું શરીરજ વાસ્તવિક નથી, તો ત્યાં નરસું શું છે? અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તે યોગ કહેવાય છે; જે છે તેનું રક્ષણ તે ક્ષેમ કહેવાય છે. એ યોગક્ષેમની ઇચ્છા સર્વ જીવોને બની રહી છે. એ ઇચ્છા બનવાનું કારણ જગતની માની લીધેલી સત્યતા છે. બાકી આપણે વસ્તુને મેળવનારાં ખરાં નથી અને વસ્તુ પણ ખરી નથી. એ ઇચ્છાનું વધવું ઘટવું અરસપરસનો ભાવ છે. ક્રોધ ઓછો કરીએ તેમ ક્ષમા વધે છે, અને ક્ષમા વધે છે તેમ ક્રોધ ઓછો થાય છે. તેવીજ રીતે આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે, તેમ યોગક્ષેમની પ્રીતિ ઘટે અને યોગ ક્ષેમની કાળજી ઘટે, તો આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ વધે. જ્યાંસુધી સ્વાશ્રય નથી ત્યાંસુધી યોગક્ષેમની કાળજી છે. કાલે ભોજન કયાં મળશે, આપણી પાસે પૈસા છે તેથી સુખી છઇએ, એ વાતો સાચી માની બેઠાં છીએ. આંધળાનો ટેકો જતો રહે તો તે ગભરાય, પણ તેને ટેકા વગર ચાલવાનો અભ્યાસ પડે, તો તેને અડચણ પડતી નથી. તેમ યાહોમ કરીને, નિરાધાર વિરક્ત થાય, તો યોગક્ષેમ એની મેળે મળી રહે અને જો ન મળે અને દુઃખ પડે, તો ઉલટો ઉલ્હાસ માનવો જોઇએ, કે એ પણ એક અનુભવ થાય છે; ઠીક પ્રસંગ આવ્યો છે. નિરીચ્છિકને સઘળું મળે છે અને માગે તેને કાંઇ ન મળે. નિવૃત્તિની ઇચ્છા કરવી એ પણ એક ઇચ્છા છે; માટે પ્રારબ્ધના વેગમાંજ પડયા રહેવું. આભાસમાં આભાસરૂપ ફળ તો થાય પણ તે બેઉ ખોટાં છે. માટે પ્રથમથીજ યોગક્ષેમની ચિંતા રાખવી નહિ અને સ્વાશ્રય શીખવો, કેમકે નુકશાન થાય ત્યારે તો વેઠયા વિના કોઇનો છૂટકો થતો નથી, તો ખુશીથી દુઃખ શા માટે ન વેઠવું? આત્માનુભવ, વિરક્તિ

અને તિતિક્ષાથી નિર્દ્વંદ્વ થઇ યોગક્ષેમનો ત્યાગ થઇ શકે. "ક્વચિત શાકાહારી" વગેરે ને મળતું વળી કહ્યું છે કે: "કોઇ દિન પાંશિસે ચલના વગેરે." માટે કોઇ વાતની ફીકર નહિ ગણતાં દેહવાન્ ને બદલે આત્મવાન્ થવું અને તે નિશ્ચય કાયમ રાખવો. "હું મનુષ્ય છું કે પુરુષ છું," એ નીશ્ચય એવો છે કે કેફમાં પણ એ નિશ્ચયમાં ફેર પડતો નથી અને પુરુષ શ્વાસની ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ એ વાત યાદ પણ કરવી પડતી નથી. પોતાનું મનુષ્યપણું રોમે રોમ વ્યાપી ગયેલું છે. "હું આત્મા છુ" એમ માને તો ઇચ્છા થાયજ નહિ. રોમે રોમ એ વાત વ્યાપી જવી જોઇએ, એટલે તેનું નિદિધ્યાસન થવું જોઇએ. સ્ત્રિઓ પહેલાં પીએરમાં આસકિત માને છે અને પછી ધણીને ઘેર આસકિત માને ત્યારે પીએર ભૂલી જવાય છે. કારકૂન પોતાની સ્થિતિમાં અમુક રીત-ભાત રાખે છે; મામલતદાર થાય છે ત્યારે તેની ખુમારી બદલાઇ જાય છે: વખતે ખુમારીમાં ઘરનાં માણસો ઉપર પણ રોપ મારે છે; પોતાના બાપને પણ દમ આપી ન કહેવાનું કહે છે. એજ પ્રમાણે દેહાભિમાનનું વિસ્મરણ કરવું અને આત્માનો દ્રઢ નિશ્ચય કરી સ્વરૂપની ખુમારીમાં રહેવું કે જેમાં ફેર પડે નહિ. પૂરા કેફમાં પણ પુરુષ એમ નહિ કહે કે: "હું આવી." તેમ પોતાનું પુરુષપણું અથવા આત્માપણું પછી ભૂલાયજ નહિ. સદા હું સત્યસંકલ્પ છું એમ દ્રઢતા રાખવી; પ્રારબ્ધ કાંઇજ નહિ પણ મારો દ્રઢ સંકલ્પ છે અને તે સંકલ્પ ભલે સત્ય થાય; હું તો પ્રારબ્ધને, મને અને સંકલ્પને ખોટાંજ માનું છું. સત્યસંકલ્પ ફેરવવાની મારે શું જરૂર છે? ફેરવવા આગ્રહ કરૂં તો તેની સત્યતા ઠરે છે. સંકલ્પને આધારે કર્મ છે અને કર્મ ફળને આપે છે; એને ટાળીએ તો દુર્બળતા છે. મારાં સંકલ્પને ટાળીને હું અસત્ય સંકલ્પવાન થાઉં તેના કરતાં, શ્રી રામચંદ્રજીએ પિતાનો સંકલ્પ સાચો કરવા વનવાસ વેઠયો; વળી બલિ-રાજાએ વચન મિથ્યા નહિ કીધું અને સત્ય સંકલ્પવાન રહ્યા, તેમ હું પણ રહું તો મારૂં શું જતું રહેવાનું છે? એવીજ રીતે ધૈર્યવાન માણસ સત્યસંકલ્પવાન રહે છે. દુઃખ આવે ત્યારે વખત પ્રમાણે વર્તી ફેરવી તોળતાં નથી. માટે વીતરાગ, નિર્યત્ન, નિર્મળ, વીતકલ્મષ, ગ્રહણત્યાગના અભિમાન રહીત, પ્રારબ્ધવશ શાન્ત, વિશ્વથી અતીત, સમુદ્રની પેઠે ક્ષોભ અથવા સંતાપ રહીત, અને રાગદ્વેષના દ્વંદ્વથી મુક્ત થઇ રહેવું.

તા. ૧૫–૮–૧૯૦૩.

૧૦. શ્રદ્ધા.

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—અજ્ઞાની, અશ્રદ્ધાવાન અને સંશયાત્મા, એમનો વિનાશ થાય છે; આ લોક કે પરલોક એકે તેનો નથી; સંશયાત્માને સુખ નથી.

નિર્મળ, વેદમાં કહેલાં ગુણો, ભાગ્યશાળીનામાં જોવામાં આવે છે. કહે-છે કે જેનો આ છેલ્લો જન્મ છે, તેને એવાં ગુણો પ્રાપ્ત થયેલાં જણાય છે. કેમકે જેમ ઉત્તમ વાંસમાં મોતી પાકે છે, તેમ ભાગ્યશાળીને રાજસી સાત્વિકી ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે. મૈત્રી, સૌમ્યતા, મુક્તતા, અને જ્ઞાતવ્યતા, આર્યતા એ ગુણો પોતાના કરી લેવાં. મૈત્રીથી સર્વપર દયાભાવ ઉત્પન્ન થાય છે: સૌમ્યતાથી સમભાવ અને પ્રસન્નતા બની રહે છે: મુક્તતાથી શોકાભાવ તથા શાન્તતા પ્રાપ્ત થાય છે: જ્ઞાતવ્યતાથી જ્ઞાન મળે છે: અને આર્યતા યથાશાસ્ત્ર આચાર કરાવે છે. આ ગુણોથી યુક્ત પુરુષને લાભાલાભ, રાગદ્વેષ વગેરે છેજ નહિ. મહા સમુદ્ર સદા ગંભીર રહે છે તેને રાગદ્વેષ કેવો ? જે આવે તે સમાય. સૂર્યોદય જેને થયો છે તેના તમનો તો નાશ થઇજ ગયો છે. આત્મભાવથી રાગદ્વેષનો નાશ તેવીજ રીતે થાય છે. જૂઓ કે દરેક અવયવોનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય, આકાર જૂદાં છે, છતાં સર્વ અવયવો ઉપર સમાન પ્રીતિ બની રહી છે કેમકે તે દરેકમાં આત્મબુદ્ધિ છે. એ બાયડીનો ધણી પોતાનાં બન્ને પગોને પોતીકા ગણે છે; દરેક એકેકો ચાંપે છે; શોકવાળા પગને ચોંટી દે તોપણ ધણીનેજ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે દરેક અવયવ હું જ છું એવી આત્મબુદ્ધિ જાય, તો તે તરત ફેંકી દેછે અથવા અભડાય છે. વિષ્ટાદિ તો નાંખી દે છે; નખાદિ અને અંતે આખું શરીર પણ આત્મબુદ્ધિ ગઇ તો મરણ પછી અભડાય છે એમ ગણવામાં આવે છે. બાકી જેને વિષ્ટા બહાર નહિ પડે ત્યાંસુધી તેમા આત્મબુદ્ધિ છે તે દરેક મેહેતરના ભાઇ છે. શરદકાળનું આકાશ જેવું નિર્મળ છે તેવું હૃદય કરવું. કોઇ કહેશે કે ત્યારે તો મન કઠોર થઇ જાય પણ તેમ નથી; મમત્વ એજ કઠોરતા છે. મીઠામાં પથ્થરની કાંકરી અથવા

મગમા કાંગરૂ હોય તેમ કઠોરતા પકડાઇ આવે છે. પાણીમા મીઠું ઓગળીને એકરસ થાય છે પણુ પથરાની કાંકરી તો તેવી ને તેવી કઠણુ રહે છે. તેમજ વિશ્વજળમાં " હુંપણું " મીઠું છે. સર્વ સાથે મીઠાશ (ખારાસ) રાખે છે અને માત્ર કુટુંબમાંજ આસકિત રાખી બેસી રહે છે, તે પથ્થરનો કાંકરો છે અને મગમા કાંગરૂ છે. જેમ રંગનો ગાંગડો ઓગળે તો રંગ પસરે, નહિતો ગાંગડાપણું રહે. પણ કેટલાંક એવાં છે કે જેને સાકર ન ભાવે. સાધુમાં પણ દોષ દ્રષ્ટિ રાખે તેથી સાધુને તો હાની નથી, પણ પોતાનીજ હાની થાય છે. પુરાણુમાં જૂઓ કે એકજ મંડળમાં દુર્યોધનને કોઇ સારો શોધ્યો જડયો નહિ અને ધર્મરાજાને તેજ મંડળમાં કોઇ નઠારો જડયો નહિ. માટે નેત્રજ તેવાં. કમળો થયો હોય તે બધું પીળુંજ દેખે. જૂઓ કેટલાંક પામર પ્રાણી રામકૃષ્ણાદિના પણુ દોષ જોય છે. પરધર્મી પાદરીઓ સર્વે દુર્ગુણોનો સમૂહ આપણા દેવોમાં આરોપે છે: તે પરથી જણાય છે કે તેમને હજી સંસ્કાર થયાં નથી. પરંતુ કોઇ દોષ કાઢે તેથી શું હાની છે ? ઉલટી ભાઇ ભાઇ થવામાં હાની છે. આપણી સ્તુતિ થાય તેથી બગડવા સંભવ છે. શ્લાઘાની ઇચ્છા એ પણુ દોષ છે. તે કહેનારની હાની કરે નહિ, પણુ સાંભળનારને તો પોતાને ફુલાવવાથી તથા પારકા તરફથી પણુ અદેખાઇથી હાની કરે છે. દેહપણા, વિત્તપણા અને લોકેપણામાં, લોકેપણા સ્તુતિ માંગે છે; બાકી નિંદા સ્તુતિ તો માત્ર શબ્દો છે. જેની સ્તુતિ તેને હાનીનો ભય. સ્તુતિથી અભિમાન વધે છે; પરિચ્છિન્ન થવાય છે. નિંદક કાંટા જેવો લાગે છે અને ભાઇભાઇ કરે તે સારો લાગેછે. માણેકલાલભાઇને બદલે મી. માણેકલાલ કહે, તો ભાઇ સાંભળેલું, તે હવે તે વિના તો લૂખું લાગે છે. પણુ બીજાં સ્તુતિ કરે છે તે ઘણી ખરી તો ખોટી કરે છે પણુ આપણે તે ખરી માની લઇએ છીએ. નિંદા બન્નેને-કરનારને અને સાંભળનારને હાની કરે છે. ક્રોધ વેર વધારે છે. સહેજ બોલ ઉપરથી વેરભાવ વધી ગયાંના દ્રષ્ટાંતો મોજૂદ છે. પણુ જો કોઇ નિંદા કરે તો મનનો ચણુચણાટ તરતજ ચાલુ થાય છે; દીવાસળી ઘસી કે તરત ભડકો થાય છે; ભડકો લાગતાં વારજ નહિ. પણુ વિચારથી એ ખટકો ટળી જાય છે; નિંદા આત્માની તો થાયજ નહિ અને જો દેહની કરે તો દેહ તો નિંદક છેજ. કોઈ ગાળ દે તો તે કાંઇ આપણાથી જૂદો છે ? તેણે તેને પોતાનેજ ગાળ દીધી એમ સમજવું. દેહ દુર્ગંધીથી ભરપૂર છે તેણેજ

આપણને ફસાવેલો છે માટે તે નિંદાને પાત્ર છે. તેને બીજા નિંદે તો તેમાં ક્રોધ શો? નિંદા કરે તેને મિત્ર ગણવા, કેમકે તેમનાથી ચોંકીને આપણે ચાલીએ તો સદ્ગુણ પ્રાપ્ત થાય અને દોષનો નાશ થાય. બાકી મનુષ્ય ભંગીનો બાપ એટલા માટે કે ભંગી તો બે કલાક વિષ્ટા લઇ ફરે છે અને મનુષ્ય તો ચોવીશ કલાક પેટમાં વિષ્ટા ભરી રાખે છે. પરંતુ નિંદા કરનાર પણ સાધુ પુરુષના દર્શનથી મોહ પામે છે. પાછળ નિંદા કરે, પણ પ્રત્યક્ષ તો તે પણ મોહી જઇ નિંદા કરવી ભૂલી જઇ નિર્મળ હૃદયનો થાય છે. ઉકરડા ઉપર રાજા બેસે તો આત્મા દેહમાં બેસે. પણ શું અભિમાન! "હું ઉકરડા પર બેઠો છું હું શરીરનો સંબંધી." વાહ ધન્ય છે! સુંદર વાંસળીથી જેમ મૃગ મોહીત થાય, તેમ નિંદાખોર સાધુ પુરુષ આગળ મુંગા થઇ જાય છે. વરસાદની ગર્જનાથી બગલાં કયાંએ નાશી જાય છે. પણ દરેક બાબતમાં શ્રદ્ધા એ મોટી ચીજ છે. શ્રદ્ધા કોઇ વસ્તુ નથી માટે ગુરુ શરણ જવું. ગુરુનો શબ્દ તેજ કાયદો; ગુરુપરજ વિશ્વાસ, ગુરુ તેજ ગોવિંદ અને ગુરુ તેજ સર્વસ્વ. પણ તેવો અનુભવી ગુરુ જોઇએ. સાધન દશામાં તો ગુરુના શરણની જરૂર છેજ, પણ સાક્ષાત્કાર દશામાં પણ ગુરુ જોઇએ. દોષ દૂર કરવાં તે વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહેવાય છે. શુભ ગુણ પૂર્ણ થાય ત્યારે નિર્મળતા થાય છે. સૌને પોતાનો પક્ષપાત થાય છે. ઊંટના અઢારે વાંકા છતાં, તે કહેશે કેઃ "બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી, કૂતરાની પૂછડી વાંકી "ઇત્યાદિ." માછલીના બચ્ચાં માછલીને સૌથી રૂપાળાં લાગ્યાં, તેમ પાછલી ઝોળીમાં પોતાની ભૂલો હોવાથી જણાતી નથી. મન અસ્થિર છે તેથી ગુરુ શરણની ખાસ અવસ્યકતા છે. માટેજ ઇશ્વરબુદ્ધિની વિશેષ જરૂર છે. ઉત્તમ અધિકારીને પણ સહેજ ઉપદેશની જરૂર છે; વાંસો ઠોકનાર જોઇએ. કોઇ દેશ શોધતાં આપણે જડયો તો ખરો, પણ ત્યાંનો અનુભવી "જે શોધતાં જડયો છે તે એજ દેશ છે" એમ સાક્ષી પૂરનાર જોઇએ અને ત્યાંથી ચલાયમાન નાહ થવાય માટે ગુરુ શરણની જરૂર છે. અતિ પાંડિત્ય એ પણ દોષ છે કારણકે તે સંશય ઉત્પન્ન કરે છે. "**संशयात्मा विनश्यति**." ચિંતામણી જડયો તો ખરો પણ ઓળખ્યો નહિ. કાદવમાંથી તે વળી ચિંતામણી જડે, એતો કાચ હશે? આ દેહમાં તે વળી આત્મા? એ તો જીવ છે. આવું થવાનું કારણ શ્રદ્ધાહીનપણું છે. શ્રદ્ધા વિના કાંઇ નથી. લાલ માન્યું માટે લાલ છે. લાલ ને લીલું કેમ માનો છો? બુદ્ધિનો

ઉપયોગ કરો નહિતો શ્રદ્ધા રાખો. અમૃતાનુભવ પુસ્તક સમજો. આપણાથી કોઇનો ઉત્તર નહિ અપાય તેથી કાંઇ અબ્રહ્મ થઇ જતાં નથી. શાસ્ત્ર તો ઇતિહાસ છે પણ અનુભવ સાચો છે. અનુભવીને ઇતિહાસની શી ગરજ છે? અનુભવ શ્રદ્ધાથી ખીલે છે. સિદ્ધાંત તો સહેજ છે કે: "**ब्रह्म सत्य जगत् मिथ्या**" તેને લાવવું છે અને નથી તેને કાઢવું છે, એટલો પુરુષાર્થ બસ છે. પરંતુ એ પણ મહા વિકટ થઇ પડયું છે. "**श्रद्धावान लभते ज्ञानं.**" અષ્ટાવક્ર પણ કહે છે કે: શ્રદ્ધા મોટી ચીજ છે અને વશિષ્ટ પણ કહે છે કે: હું તો પોકારીને કહું છું પણ શ્રદ્ધા વિના કોણ સાંભળે એમ છે? બાકી આત્મા સિવાય બીજું છેજ શું?

તા. ૧૬--૮--૧૯૦૩.

૧૧. ભાવમહિમા.

तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ।
नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति-
श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति ॥

छान्दोग्योपनिषत्.

અર્થ:—જે આને (ઓંકારને) આ પ્રકારે જાણે છે, ને જે આ પ્રકારે નથી જાણતા, તે ઉભયે એનાથીજ (કર્મ) કરેછે. વિદ્યા અને અવિદ્યા નાના પ્રકારની છે, જે વિદ્યાથી કરે છે, શ્રદ્ધાથી, ને પૂર્ણભાવથી કરે છે, તેજ અધિક વીર્યવાળું થાય છે.

પાંચે ઇંદ્રિયોમાં દરેકનું કાર્ય જૂદું છે; દરેક જૂદી જૂદી વાતની સાક્ષી પૂરે છે. આંખ કહે છે તે કાન કહેતાં નથી અને કાન કહે છે તે નાક કહેતું નથી. બલકે એકજ નારંગીને આંખ ગોળ કહે છેઃ કાન તે પડે છે તેનો અવાજ સાંભળે છે: નાક તેની ગંધ પારખે છેઃ જીભ તેનો સ્વાદ લે છે અને ત્વક તેનો સ્પર્શ કરે છે. આમ એકજ વસ્તુને માટે જે ઇંદ્રિય એક વાત કહે છે તે વિષે બીજીઓ તો કાંઇ જાણતી પણ નથી. દરેક પોતપોતાની વાત કહે છે પણ બીજીઓ તરફથી કોઇની તરફેણમાં સહકારી પૂરાવો આવતો નથી; પાંચે હાજર છતાં એકનું કહેવું બાકીના બધા ખંડન કરે છે અને પોતે હાજર છતાં એકની કહેલી

વાત બાકીનાં જાણતાં નથી એમ કહે છે; તો એવા વિરૂદ્ધ પુરાવાથી વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી; પણ એ સાક્ષિઓ તથા વસ્તુ અને ઉભું કરેલું તરકટ ખોટાં ઠરે છે. પરંતુ અવિચાર એટલો ફેલાઇ ગયો છે કે, અસિદ્ધ જગતને સિદ્ધ માનીએ છીએ અને સિદ્ધને અસિદ્ધ જાણીએ છીએ, એનું નામ ભૂલવણી જાણવી. પણ "ઇદમ્" ની સાક્ષી પાંચે જણ પુરે છે; આંખ કહે છે કે આ જોયું, કાન કહે છે કે આ સાંભળ્યું, નાક કહે છે કે આ સુંઘ્યું, જીભ કહે છે કે આ ચાખ્યું અને ત્વચા કહે છે કે આ સ્પર્શ્યું. આ પ્રમાણે વસ્તુ તરફનું "આ પણું" સિદ્ધ છે. સત્તા, સામાન્યપણું, વિવેકે જાણવાનું છે અને તેનાપર નામરૂપ જગત્ ચિત્ર છે. જેમ અંજીરીઆ સાડીમાં આભાસ તેનો તે છે, છતાં રંગ જૂદા જૂદા બદલાતા ભાસે છે, તેથી તે કેવા રંગનો છે તે નક્કી થઇ શકતું નથી; પરંતુ એ કપડું છે એ વાતમાં શંકા ઊઠતી નથી. એજ પ્રમાણે સત્તામાં વિલક્ષણતા નથી; "છે પણું" દરેકમાં કાયમ છે. "છે" "છું" અને "છઇએ" એને છુંછાં છુંછાં ગણવાનાં નથી, પણ તે પૂર્ણ હોઇ સર્વને પૂર્ણ કરે છે. "ચોપડી છે" એમ કહેવામાં "ચોપડી" પહેલી અને "છે" પછી, એ ભ્રાંતિ છે. દૂર જોઇએ છીએ તો કંઇ છે એમ પહેલું માલમ પડે છે અને પછી કહીએ છીએ કે જે છે તે માણસ છે. "There is a man (ત્યાં એક માણસ છે)" એમ અંગ્રેજીમાં પણ પ્રથમ "છે" અને પછી "માણસ" એવી રૂઢી છે. હવે આ સઘળું આમ ઊલટું કેમ ભાસે છે? કીડી, હાથી ઘોડા બગલમાં લઇને નવમણ કાજળ કેમ આંજી રહી છે? કીડી નામરૂપ, જેની પેલી મેર સત્તારૂપી ડુંગર વ્યાપી રહ્યો છે, તોપણ કીડી અથવા તરણાએ પોતાના ઓથામાં ડુંગરને ઢાંકી નાંખ્યો છે. "છે" અને "નથી" એ બન્નેનો આશ્રય સત્તા છે. સામાન્ય ભાવે સત્તા છે અને વિશેષ ભાવે ભાવ છે; ભાવ અભાવ કહાડી નાંખીએ તોપણ જે છે તે છે. એ બધી નામરૂપની શબ્દજાળ છે. તે દૂર કરીએ તોપણ "છેપણું" કાયમ રહે છે. કાગળને બાળીને રાખ કરીએ તોપણ નામરૂપ અને "છેપણું" કાયમ રહે છે. પણ પાણીની વરાળ થઇ, પછી તે અદ્રશ્ય થઇ જાય, તો તેનું નામરૂપ નથી રહેતું, પણ "છેપણું છે." જોકે "છેપણું" નેત્રનો વિષય નથી. ભાવપણું તો એક છે, પણ જ્યાં અભાવપણું છે, ત્યાં ભાવપણા સિવાય તમામ વસ્તુનું અભાવપણું બેઠેલું છે; માટે અભાવ પણ ભાવ સાથે સાપેક્ષક છે. ખરૂં જોતાં સત્તા પણ કહેવા માત્ર છે. ત્યાં કાંઇ

ભાવ અભાવનો વિરોધ નથી. એ સત્તા એટલે ભાવ, અભાવની વિરુદ્ધ નથી. સત્તાના ભાવને અભાવની અપેક્ષા નથી પણ સત્તાના ભાવપર ભાવઅભાવ બન્ને સંપસંપીને રહેલાં છે. તેમજ જે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એક બીજાના વિરોધી દેખાય છે, તે બન્ને જ્ઞાનસ્વરૂપની ઉપર ઉપર રહેલાં છે. જ્ઞાનાં સ્વરૂપ તો અજ્ઞાનની અપેક્ષા સિવાય જ્ઞાનઅજ્ઞાન બન્નેથી પર છે. આત્મામાં દ્વૈત દર્શન થતું નથી; દ્વૈત છેજ નહિ. અવિવેકથી પાંચ સાક્ષિઓનું ઉભુ-કરેલું તરકટ ભાસે છે, પણ વિવેકથી જોતાં એ પાંચેની સાક્ષી વિરુદ્ધ પડે છે અને મિથ્યાપણું સિદ્ધ થાય છે. કોઇ વસ્તુ જોઇએ તો તેના ભાવ સાથે તેની આસપાસનો અભાવ સાથેજ છે. જેમ પાઘડીમાં તેનો રંગ જૂદો નથી; રંગ કહાડી લઇએ તો પાઘડી નકામી જેવી પડે છે. તેમ પાઘડી અને રંગ કહેવામાં બે વસ્તુ છે, પણ વસ્તુતઃ એકજ છે. તેમ શબ્દજાળમાં ભાવઅભાવની કલ્પના નામરૂપ છે, બાકી તમે તો ભાવઅભાવથી અતીત છો. કાગળની કણકનો ગટ્ટો જૂદા જૂદા કાગળો બનાવે છે, તેમાંથી કટકા જૂદા જૂદા થાય છે. આ પ્રમાણે ભાવરૂપ કેટલાંક થયા, પણ ભાવના કાંઇ કટકા પડયા નહિ. "**पूर्णात् पूर्णम् आदाय, पूर्णम् एव शिष्यते.**" અખંડભાવ સત્તામાં વિભાગ નથી; આકાશનું દર્શન તે અભાવ; આકાશનું અદર્શન તે ભાવ. ભાવ, અથવા આકાશ, અથવા વસ્તુના દર્શન અદર્શન, બન્નેમાં આકાશનો ભાવ છે. આકાશથી આકાશ સુધીનું માપ તે આકાશ. વચમાં ભીંત વગેરે આવવાથી આકાશનું માપ ગણીએ છીએ ત્યારે આકાર તે શું છે? આકાશમાં સળિઆ આડા ઉભા મૂકી જાળી કરી કે આકા-શમાં આકાર થયો; સળિયાવાળા ભાગમાં આકાશનું અદર્શન અને સળિઆના વચલા ભાગમાં આકાશનું દર્શન, આ પ્રમાણે આકાશનું દર્શન અદર્શન તે જગત્ છે. આકાશનો અભાવ નથી, તો પછી ચૈતન્યનો અભાવ કેમ હોય? ચૈતન્યનું દર્શન અદર્શન તેજ આત્મા અને જગત્ છે. ચૈતન્યનું દર્શન તે આત્મા અને ચૈતન્યનું અદર્શન તે જગત્. ચારણીથી કાગળ ઉપર અનેકપણું ભાસે છે, તોપણ કાગળ અખંડ છે. અનેકપણું ભાસવું, એ માયા છે. માયા એ પરમાત્માની શક્તિ છે; એ દર્શન અદર્શનનું સામર્થ્ય છે. પોતે પોતાની મેળે ભુલવણીમાં પડી, ભેદ જોય છે અને તે ભેદની દ્રઢતા કરી પોતાને જીવરૂપ માની લે છે. માટે ભેદ જોતાં છતાં, અભેદ સમજવો જોઇએ. માત્ર સમજમાં ફેર છે. ગુણુથી પરિચ્છિન્ન

થવું એનું નામ જીવ છે. ચારણીના છિદ્રરૂપ થવા કરતાં, કાગળરૂપ થવુ જોઇએ. જાણવામાંજ મુક્તિ બંધન છે; બીજું બંધન છેજ નહિ, તો પછી મુક્ત થવાનું છેજ નહિ. મનુષ્ય માને તો સદા મુક્તજ છે. વળી ભૂખ્યો માણસ પોતાના અવિવેકમાં ટાઢું શિનું જોતો નથી. પણ જે અસ્પૃહી વિવેકી છે, તેતો ધનને કર્તવ્ય માની, સૌની તાબેદારી કરતો નથી. જુઓ કે શ્રીમંતની સ્થિતિ પણ દુઃખી હોય છે. માટે વિષયોનો વૈરાગ્ય કરે નહિ ત્યાંસુધી દેહાધ્યાસ છૂટે નહિ, ત્યાંસુધી સ્વતંત્ર વિચાર થાય નહિ. ત્યાંસુધી સદ્વિચાર આવે નહીં અને દેહની ગુલામગીરી કર્યાં કરે. માટે વૈરાગ્ય અને વિચારથી દુઃખ દૂર થાય છે. તેથી દેહાધ્યાસના ચશ્મા ઉતારી નાંખો. છાશ વલોવે તેમાં ગતિ થાય અને માખણના ગઠ્ઠા બંધાય. તેમ જગતનું ચિંતન મથન થાય, તેથી જગત્ સાચું લાગે અને તે દ્રઢ થાય. માટે મનરૂપી મૃગને ઊંઘમાંથી જગાડો. અંતનો જન્મ માણસ ગમે તે વખતે કરી શકે છે; પણ તેણે ત્રણે પ્રતિબંધ તોડવા જોઇએ. કેમકે સ્વપ્નામાં સ્વપ્નુ એમ અનેક જન્મ થાય છે. જડભરત ત્રણ જન્મે ફાવ્યા; વામદેવ ગર્ભમાં બોધિત થયા. માટે મોહરૂપી નિદ્રા અથવા અજ્ઞાનના સ્વપ્નમાંથી જાગવું. શુભ ગુણો લાવીએ તો મન જાગે. પણ ભૂલવાનો ભય ઘણો છે; ફસાવનાર દેહ, ઇંદ્રિયો, સગાંવહાલાં તૈયાર છે. સંસારનો પ્રવાહ જુગારીની યારી જેવો છે. ફરી ફરી ફસાવે છે. "Let me slumbur again (મને ફરી ફરીને ઉંઘવાદો)" કરી બંધનગૃહમાં આળોટવાનુંજ મન થયાં કરે છે અને કદાપિ કાંઇ અંકુર ફુટે છે, તો તરતજ બકરી ચરી જાય છે. માટે થડ બાઝે તેને સારૂ વાડ કરી પાણી સીંચી, રક્ષણ કરવું જોઇએ અને તે વાડ મજબુત જોઇએ. આવી રીતે રક્ષણ થયું, થડ બંધાયું, કે પછી થડની સાથે બકરાં બાંધે તોપણ ફીકર નહિ. બ્રહ્મજ્ઞાન થયાં પછી નરસિંહમહેતા ઘેડમાં ફરે, મહાત્માઓ નિંદિત કર્મ કરતાં જણાય અથવા આત્મામાં જગત્ ભાસે, તોપણ પછી તો જે "છે તે છે" અને બ્રહ્મનું અબ્રહ્મપણું થતુંજ નથી.

તા. ૧૭-૮-૧૯૦૩.

૧૨. દૃષ્ટા.

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ॥

छान्दोग्योपनिषत्.

અર્થ:—તે આ અણુ છે, આ સર્વ તેજ છે, તે સત્ય છે, તે આત્મા છે; —હે શ્વેતકેતુ ! તે તું છે.

મોક્ષના ક્રમ બે છે:- સામાન્ય અને ઉત્તમ. (૧) ષટ્સંપત્તિઆદિ ઉપાયે મળ દૂર કરી નિષ્કામકર્મ કરી, વર્ણાશ્રમ પાળી, શાસ્ત્રાનુસાર કર્તવ્ય કરી, વૈરાગ્યબુદ્ધિથી મળ દૂર થાય, એટલે, કર્મ ઉપાસનાથી ચિત્ત નિર્મળ કરી, મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી. (૨) બુદ્ધિબળે વિચારથી જ્ઞાને કરી બોધ થએ મુકિત એટલે મોક્ષ મેળવવો. પ્રથમ ઉપાય સામાન્ય છે બીજો ઉત્તમ છે. પરંતુ સામાન્ય કરવાની જરૂર એટલા માટે પડે છે, કે મન ચંચળ છે અને મનુષ્યની ચંચળતા પણ દોષરૂપ છે. એકાગ્રતા થતી નથી; ઘડીમાં કાંઇ અને ઘડીમાં વળી કાંઇ. ચાર દિવસ શુભ માર્ગે ને વળી બે દિવસ અશુભ માર્ગે. દ્રઢતાથી ચિત્ત એક વાતમાંથી જશે નહિ માટે આગ્રહ કરીને અંત સુધી જવું જોઇએ. કામ બહુ વિચારીને હાથમાં લેવું પણ લીધુ પછી તો તેનો પાર લાવવો. "Rolling stone gathers no moss (ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો ને નહિ ઘાટનો)" એવો ઘાટ થાય. કુવો વીશ હાથ ખોદયો, પાણી નીકળ્યું નહિ; વળી બીજી જગાએ વીશ હાથ ખોદયો; એમ સો હાથ પાંચ ખાડા મળીને ખોદાયા, પરંતુ એકજ જો ત્રીશેક હાથ ખોદયો હોત તો પાણી મળત. કહ્યું છે કે: "**प्रारभ्यते न खलु विघ्न भयेन नीचैः**" વગેરે. માટે પ્રારંભ કરતાં પહેલાં વિચાર ભલે કરવો પણ પછી હઠવું નહિ, કેમકે મનની સ્થિતિ દ્રઢ થવી દુર્લભ છે. ઘણાક પ્રથમ હનુમાનને ભજે, પછી થોડે દહાડે મહાદેવને, પછી દેવીને, પણ તેમાંથી પછી કોને પરવા રહે ? કોઈ ફળે નહિ; મફતમાં ડૂબી મરે. માટે ઇષ્ટદેવની દ્રઢ ઉપાસનાથી સ્થિરતા થાય છે. કેરી દેખીએ તો તેનું જ્ઞાન પાંચે ઇંદ્રિયોથી થાય છે. કેટલાકને અકસ્માત જ્ઞાન થાય છે. આંબા તળે જઇને બેઠા કે તેને માટે પાકી મીઠી કેરી તુરત પડે છે, તેમ જ્ઞાન તરત થઇ જાય છે. કલ્પવૃક્ષ તળે જે જાય તેને ફળ મળે. જનકની આખ્યાયિકા જુઓ કે,

જનક રાજા ઉપવનમાં ગયાં, ત્યા આગળ અરણ્યમાં શાલ્મલીવૃક્ષ તળે સાધુઓ હતા. મધુર સ્વરથી સોભાઇ સાંભળેછે, તો તત્વજ્ઞાન બની રહ્યું છે. દ્રષ્ટા કોણુ? જોવાવાળા તો દુનિઆમાં ઘણુાએ છે પણુ આપણે તે સર્વને જોઇએ છીએ ત્યારે તે સર્વે દ્રશ્યકોટીમાં આવે છે; બહિર્મુખદ્રષ્ટિથી તે જોત્રાવાળા ગણુાય છે પણુ છે તો દ્રશ્ય, કેમકે આપણી સામે આવી ઉભા રહેવા સમર્થ નથી. સામે આવ્યા કે તેજ ક્ષણે આપણા દ્રશ્ય થયાં અને વળી દ્રષ્ટા તો સ્વતંત્ર છે અને દ્રશ્યની તો દ્રષ્ટા વગર સ્થિતિજ નથી, માટે દ્રશ્ય પરતંત્ર છે. જોનાર નથી તો પછી દુનિઆ કયાં છે? જોનાર છે તો દુનિઆ છે. દ્રષ્ટા છે તો દ્રશ્ય છે. માટે દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ દ્રશ્ય. ઉષ્ણુતા એજ અગ્નિનું સ્વરૂપ. જોવાનું જોવું એજ બહાર પદાર્થ, બાકી પદાર્થ કાંઇ નથી અને દ્રષ્ટા તો રહી શકે છે, તેનો અનુભવ થાય છે. નેત્ર મીચો તોપણુ નેત્ર છે; નેત્ર કાંઇ જતાં રહેતાં નથી; જોવાપણું જાય છે. વિચાર કરો કે દ્રશ્ય નેત્રની બહાર છે એમ કેમ કહેવાય? નેત્રની દ્રષ્ટિએજ સૃષ્ટિ છે. રૂપમાત્ર આંખમાં ભરેલું છે. બહારની વસ્તુઓ ઇંદ્રિયો-દ્વારા જણાય છે. એકેક ઇંદ્રિ જો નષ્ટ થાય, તો જગતની તે વસ્તુઓ નષ્ટ થાય છે. આંધળાને જગત્‌માં રૂપ કયાં છે? બહેરાને જગત્‌નો ધડધડાટ છેજ કયાં? કુંભકર્ણ પાસે નગારાનો અવાજ? નારંગી વિષે પાંચ જણુા મળી ગોળો પિંડાળો ઉભો કરે છે આંખ કહે છે, નારંગીનો આકાર ગોળ છે; કાન તેનો ધબાકો સાંભળે નાક તેની સુગંધ લે. દરેક જૂદી સાક્ષી પૂરી નારંગી સિદ્ધ કરેછે. એક બીજાથી બાકીના ચારના કામમાં માથું ઘલાતુંજ નથી; પોતપોતાના કામમાં મચ્યાં રહે છે. આંખના સંસ્કારથી નારંગી છે એમ જાણ્યું. બાકી નાકે સુગંધ આવી અને તરત આંખ આગળ નારંગીનુ ચિત્ર ખડું થાય નહિ; પણુ કલ્પના પ્રથમ થઇ ગયલીજ છે. નાકના કહેવાથી આંખના સંસ્કાર ખડા થઇ નારંગી ઊઠી; હવે વળી માણુસને છઠ્ઠી ઇંદ્રિય થાય તો વળી કાંઇ નવીજ વસ્તુઓ ઊભી થાય, કેમકે એકજ ઇંદ્રિમાં બધું હોય એવાં પ્રાણી હોય છે. સાપને કાન હોતા નથી; આંખથી કાનનું કામ થાય છે. કૂતરો વાસપરથી સુંઘીને ઓળખે છે, એવી તેની ઘ્રાણેંદ્રિ બળવાન હોય છે: આંખ તો નીચીને નીચી રાખે છે. દુરબીનમાં આઘેની ચીજ દેખાય છે; કેટલાકમાં મોટી હોય તે નાની અને કેટલાકમાં નાની તે મોટી, લાંબી, ગોળ, આડી, વગેરે અનેક આકૃતિ દેખાડે છે. પણુ તે રચના, જોવો

પ્રાંચ તેવી થાય છે. હીરાના રંગની રચના જુઓ: ભીંતપર જૂદા જૂદા અનેક ઓળા પડે છે. ભીંતમાં, આંખમાં કે હીરામાં, કાંઇ નથી, તે છતાં રંગ-બેરંગી પડે છે. તેમ ઇંદ્રિયમાંથી આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ દેખે છે. રંગ જૂદા જૂદા જણાય છે. હીરો રંગરૂપે થઇને પડે છે. ઇંદ્રિયવડે ચિત્રવિચિત્ર દેખાય, તેનો સ્વભાવજ તેવો છે. ઘરની ચારે બાજૂએ ચાર બારી છે; દરેક બારીની સામે જે હશે, તે તે બારીમાંથી દેખાશે. ચાર બાજૂએ જૂદું જૂદું હોય, તો જૂદું જૂદું દેખાય છે, પણ તે કલ્પનાનું પરિણામ છે. તમે કલ્પના નથી કરી, તોપણ કોઇની કલ્પના છે. એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે મન એકજ છે. તેથી બીજાની કલ્પના છતાં, સહુ એકરીતે દેખે એકજ તળાવના નળના મોઢાં–કોઈ હાથીના, કોઇ ગાયના, કોઇ મનુષ્યના ઇત્યાદિ હોય છે; પણ નળમાંથી નીકળતું પાણી તો એકજ તળાવનું છે. તેમ સમષ્ટિ-મન વ્યષ્ટિમાં રહી કલ્પના કરે, તે બધાંને માન્ય રૂપશા ઘરડા છે, તેને કોઇ જુવાન કહેશે નહિ. કાળાને કોઇ ધોળો કહેશે નહિ, પણ પ્રસન્નતામાં ફેર પડશે. કોઇ લાલ પસંદ કરે, કોઇ લીલું. સર્વ માન્ય કરે છે તેજ બતાવે છે કે પરમેશ્વર વ્યાપીને રહ્યો છે; કાંઇ એક ઠેકાણે કચેરી લગાવી બેઠો નથી. પરમેશ્વર મનુષ્યદ્વારા કલ્પના કરે છે; પછી તે ગમે તે મનુષ્યમાં પ્રેરે. સુથાર મનમાં કલ્પના ઊઠાવી ટેબલ કરે તો સૌને માન્ય. સૌ તેને ટેબલ તરિકે જુએ. નામ કદાપી "મેજ" અથવા બીજું આપે. એજ મુજબ જીવસૃષ્ટિ અને ઇશ્વરસૃષ્ટિ એવો વિભાગ પડયો છે. જીવસૃષ્ટિ અહંકારની છે; ઇશ્વરસૃષ્ટિ નિરહંકારની છે. જીવ ઇશ્વર એકજ છે–બે નથી. એકનાંજ બે "phases (પાસાં)" છે. ઉપલું પાસું ઇશ્વર છે, નીચલું જીવ છે. જીવ ઇશ્વર બે મળીને પરમાત્મા નામ અપાય છે; જૂદાં હોય તો કોઈ કોઇનું કબૂલ રાખે નહિ; કોઈ એમ નથી કહેતું કે તારો કહેલો ઘડો અમે માનતા નથી. કુંભારે ઘડો કલ્યો કે આખું જગત્ તેવા ઘાટને ઘડો કહે છે, પછી કોઇ તેને "pot (પૉટ)" એવું નામ આપે, પણ વસ્તુ માન્ય કરે છે. આમ જગત્માં ટેબલ બને છે તે સર્વને માન્ય છે. માટે ઇશ્વરકૃત અને વ્યવહારિક ગણાય છે. સ્વપ્નનું ટેબલ બીજાંઓને માન્ય નથી તેથી તે મનુષ્યકૃત અને પ્રાતિભાસિક માત્ર છે. કોઇ કહેશે કે જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે તો ભૂલછે. "**पूर्णात् पूर्णम् आदाय.**" પૂર્ણમાં કટકો છેજ કયાં? નાના મોટાનો ભેદ કાઢીને એકરૂપ થાઓ. માટે એક જીવવાદ અતિ ઉત્તમ છે. કોઇ કહેશે કે ત્યારે શું

જન્મ્યા પહેલાં બધું નહોતું ? " આપ મૂએ પીછે ડૂબ ગઇ દુનિઆ " એ તો જાણે ઠીક. જાણવું કે દ્રષ્ટા છે તે એક જીવ છ અને બીજાં જીવો વગેરે તો દ્રશ્ય છે માટે અનાત્મ છે, અને જડ છે; ચેતન છતાં તે ચેતનના કાર્ય માત્ર છે; આપણી પ્રેરણાથી તે સૌ ચાલે છે. કારખાનાનું ચક્ર એવુંજ છે. જગતનું ચક્ર હુંજ ચલાવું છું. એક ધ્રુવની પાછળ આખું નક્ષત્રચક્ર નિરંતર ફરે છે. બીજાનાં સુખદુઃખથી આપણે શું છે ? એ સઘળું તો આપણને અસર કરવા માટે છે. રાજાનું રાજાપણું રૈયતથી છે. તેથી સુખદુઃખાદિ તમામ વસ્તુઓ, આપણને સિદ્ધ કરવા માટે છે. ગમે તો એક ભંગી હોય તોપણ તેનું નીચાપણું બીજી ઊંચી કોમની અપેક્ષાથી છે. પણ બીજા બધાને ચલાવી પોતાનું ભંગીપણું સિદ્ધ કરનાર એ એકલોજ સિદ્ધ થાય છે અને સર્વેથી વિલક્ષણ ઠરે છે. એજ મુજબ સર્વ જોતાં અદ્વૈત સિદ્ધ કરવાનું છે. કેમકે કારખાનામાં જે મોટું ચક્કર ફરે છે, તે સર્વે બીજાં નાના ચકકરોને ફેરવે છે, તોપણ તે મોટું ચકકર એમ નથી જાણતું કે હું સર્વે ચકકરોને ફેરવું છું. એતો જાણે છે કે જેવું હું છું, તેવાં બીજા ચકકરો ફરે છે. પણ જેમ એક ચકકરને આધારે બીજા બધાં ફરે છે, તેમ પરમાત્માને આધારે આ તમામ અને આપણે આધારે આ સર્વે જૂદાં જૂદાં લાગતા ચૈતન્ય જેવા પુરુષો ફરી રહ્યાં છે; પણ તે દ્રશ્ય કોટીમાં છે અને હુંજ એક દ્રષ્ટા છું.

તા. ૧૮–૮–૧૯૦૩.

૧૩. આનન્દ.

सैषानन्दस्य मीमांसा भवति

तैत्तिरीयोपनिषत्.

અર્થ:—આનન્દની આ મીમાંસા છે.

દ્રષ્ટા દ્રશ્યનો સંયોગ આનન્દ આપે છે. આનન્દ એ શું છે ? ઇષ્ટના સંયોગે આનન્દ થાય છે અને અનિષ્ટના વિયોગે આનન્દ થાય છે. આનન્દ મનમાં કે વસ્તુમાં નથી પણ આત્મામાં છે અને જે જે આનન્દ થાય છે તે આત્માનો સ્પન્દ માત્ર છે.

દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય અને દર્શનનો ત્યાગ એ મોટો આનન્દ છે. સ્વરૂપમાં આનન્દ છે; આનન્દ કાંઇ બહાર નથી. જે વિષયનો આનન્દ ભાસે છે, તે કૃત્રિમ છે. ગૉડ થાય તે પર પટી મારે, તે ગૉડ ફૂટ્યું ને આનન્દ થયો કે આજે ઠીક છે. હવે એ સુખ કાંઇ મલમમાં, કે પટીમાં, કે ગૉડમાંથી નથી નીકળ્યું. એ તો ગૉડ થતાં પહેલાં જે અસલ સુખ હતું, તેજ આવ્યું. કાંઇ નવું આવ્યું નથી. પણ દુઃખ જોયા વિના, સુખ સમજાતું નથી; ત્યાંસુધી સુખની કદર નથી. બાકી નિરંતર આત્માનું સુખ બની રહેલું છે. પણ તૃષ્ણા એટલે મનની ચંચળતારૂપી ગૉડ થયું, કે સુખનો ભંગ થયો. એકેક તૃષ્ણા એ એકેક ગાંઠ છે, તોપણ તેને કોઇ ગાંઠીઓ તાવ Plague (પ્લેગ) કહેતું નથી. તૃષ્ણારૂપી મરકી કાંઇ જેવી તેવી દુષ્ટ છે? તળાવનું સ્થીર જળ હોય, તેમાં તળીએ રેતી દેખાય; પણ પાણીની ચંચળતાથી તળીયું દેખાય નહિ. મનરૂપી જળ સ્થીર હોય, તો તળીઆરૂપી આનન્દ છેજ. ઇચ્છારૂપી ડહોવાઇ જતું પાણી તળીઆને અથવા રેતીને ન દેખાડે; માટે મન સ્થીર જોઇએ. પણ માણસો પોતાના આત્માનો આનન્દ લે છે અને વસ્તુમાં આરોપ કરે છે, એ કાકતાલીય ન્યાય છે. કાગડો બેસે અને તાડ પડે, તો તે કાંઈ કાગડાએ પાડયો નથી. તેમ વસ્તુમાં આનન્દ નથી. જનમના રોગી થઇને, વિષયના મલમપટા લગાડી સુખ માનો તો ભલે. નિદ્રામાં ત્રણે જાતનાં દુઃખો દૂર થાય છે. ઊંઘતા હોઇએ ને પાસે ભોરીંગ પડેલો હોય કે ઘર સળગતું હોય, તોપણ ગાઢ ઉંઘમાં હોઇએ તો આપણે શું? એમ નિદ્રામાં તો દુઃખનો નાશજ છે. ત્યાં તો આનન્દ થાય છે અને વિષયનો અભાવ છે. ઇંદ્રિયોનો અભાવ છે, બારીઓ બંધ છે, તોપણ આત્માનો આનન્દ અખંડ સ્વાભાવિક બની રહયો છે—કૃત્રિમ નથી. બહારનો આનન્દ તો પરિણામે શ્રમ તથા દુઃખરૂપ છે. વરખ ધાતુપર કે લાકડાપર ચઢાવ્યું હોય ને તે જેમ ઉખડી જાય તેમ એ આનન્દ ચિરસ્થાઇ નથી. લાકડી ખાંડે પાઇ હોય, તો તે ખાંડનો સ્વાદ ખાંડ પૂરી થતાં સુધી; લાકડી આવી કે વાત ગઈ. તેમ વિષયોમાં થોડે ગયાં કે કંટાળી ઓચાઇ જવાય છે. કનકવો ચગાવવાની છોકરાંઓને કેવી હોંસ, કે સંક્રાંતની આતુરતાથી વાટ જોય, પણ પછી જાણે તાબૂત ડૂબી ગયાં એમ થાકીને પડે છે. પણ નિદ્રાતો શ્રમને કહાડી નાંખે છે, માટે નિદ્રાનો આનન્દ અમૃતરૂપ છે. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખની નિવૃત્તિ, એ પ્રવૃત્તિ મનુષ્યની છે. પણ મનુષ્યને સુખનું ભાન

નથી, કે સુખ કોને કહેવું ? ઝવેરીને ઉંચામાં ઉંચા હીરાની કદર છે; જંગલીને તે હોતી નથી, કેમકે તેને હીરાનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ નથી. મનુષ્ય આનન્દ ખોળવા નીકળ્યો છે, જે કટકો આનન્દ મળે છે તે લેછે; વળી તે કટકો ફેંકી આગળ મોટો આનન્દ લેવા દોડે છે. આમ તેમ તૃષ્ણા લોભ કરે, તેમાંથી ફતેહ મળે ત્યારે આનન્દ લેશ ચાખે; વળી આગળ જવા ઇચ્છા કરે, એજ તેને કદર નથી એમ દેખાડે છે. આનન્દની કદર તો છે, પણ જ્યાં છે ત્યાં આનન્દનો ભંડાર છે, તે છોડી આગળ આગળ ઇચ્છા કરી શોધવા દોડે છે. "મૃગ ઢુંડતા ફીરતા બનોમેં કસ્તુરી ઉસકી પાસહે." આગળ ચાલે છે પણ ઉત્તમ આનન્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. દરેક આનન્દ તો શુદ્ધ આનન્દના ભંડારમાંથી આવે છે, પણ પોતે ભૂલેલો છે તેથી મૂળપદ નહિ મળે ત્યાંસુધી સંતોષ નથી; પરિક્ષાની ગતી તો છે, પણ કયાં આનન્દ જડે તે જાણતો નથી. તેની નજર નીચે છે; ઊંચી કરેતો જણાય. રેતીના કણ ચમકે, તે ચમકારાને સાચું માને, પણ ઉપર જે સૂર્ય છે અને સૂર્યને લીધે તે જણાય છે, તે સૂર્ય તરફ દ્રષ્ટિ પણ કરતો નથી. માટે જો મનુષ્યની દ્રષ્ટિ ફરે, તો સઘળું જણાય. પણ વસ્તુમાં આનન્દ માનવાની ટેવ પડી ગઇ છે તેથી ખરો આનન્દ દેખાતો નથી. પોતાનાં ગાલફાનું લોહી ચાખી આનન્દ માને. કે એ લોહી અને તેથી ઉપજતો આનન્દ હાડકાનો છે પણ એમ નહિ જાણે કે એતો એનો પોતાનો છે. હાડકામાં શું હોય? તેમ મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનાં ચક્રપર ચડેલો હોય, તેને નિવૃત્તિ દુઃખરૂપ થઇ પડે છે. જે ફુદડી ફરતો હોય, તેને તો ફરવું વધારે ગમે છે. જો તેમાંથી અટકવાનું એકદમ કરે, તો નીચો પડે. નિવૃત્તિ શોધવા તો નીકળે પણ તે કયાં જડે ? કેડમાનું છોકરૂં બીજે બધે કયાં જડે? નિવૃત્તીને શોધવી એજ નિવૃત્તિનો ભંગ. આનન્દનો શોધ એજ આનન્દનો ભંગ છે. જેમ ઉંધે રસ્તે ઘર ભૂલી ઉતાવળો ચાલે, તેમ આઘો આઘો જાય, કેમકે ઇચ્છા આડે માર્ગે દોરી લઇ જાય છે. ઇચ્છાહીન બાદશાહનો બાદશાહ છે; ઇચ્છા વાળો કોડીનો થઇ પડે છે. મનુષ્ય સ્વભાવ એવો છે, કે આપણે સુખી તો આખું ગામ સુખી. રાજાએ લૌવાને પૂછયું: " રૈયત શું કરે છે ? " "સાહેબ બહુ દુઃખી છે; મારી પાસે ગાય નથી કે હું દુધથી ભોજન કરૂં ?" રાજાએ લૌવાને ગાય આપી પછી થોડે દહાડે પૂછયું તો લૌવો કહેઃ " સાહેબ સહુ મઝા કરે છે; દુધ પૌંવા ઉડાવે છે." તેમ આપણે આપણા ઉપરથી કયાસ કરીએ છીએ. પોતાને આનન્દ તો બધેજ આનન્દ છે. દુનિઆ તો

તેની તેજ છે. તમે આનન્દ કરો કે દુઃખ માનો તેથી કાંઇ દુનિઆનો રંગ ફરે નહિ. ઘરડાં કહેશે હવે દુનિઆમાં મઝા જતી રહી; તેમને જતી રહી બાકી બીજા જુવાનીઆ તેજ મઝા ભોગવી રહ્યાંછે. આત્મા સત્ ચિત્ આનન્દ બનીજ રહ્યો છે. દ્રષ્ટા એ શબ્દ સ્થૂળબુદ્ધિવાળા માટે છે બાકી અર્થ 'જ્ઞાતા' નો છે. જાણવાવાળો, પ્રકાશકપણું જ્ઞાતામાં છે. કર્ણમાં અવાજ બહારથી પેઠો એમ સહુ માને છે, પણ આંખમાં દેખાતી વસ્તુઓ પેઠી એમ કોઇ માનતું નથી. આ પ્રમાણે વિરોધ છતાં બન્નેમાં જાણવાપણું એકજ છે કેમકે મનની સહાયતા વગર આંખ જોય નહિ. જાગ્રતમાં મન છે નિદ્રામાં મન નથી, પણ મનને કોઇ જાણે છે? અને મનના અભાવને પણ કોણ જાણે છે? જે જાણે છે તેજ આત્મા. આત્મરૂપી સૂર્યમાં અખંડ પ્રકાશ છે તેમાં મનરૂપી કીડી નીકળતી દેખાઇ; મનની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિનો સાક્ષી કદાપિ મન કહી શકાય, પણ મન લય થાય ત્યારે મનના અભાવને જાણવા આત્મા જોઇએ. નિદ્રામાં કલ્પનાનો અભાવ છે, આત્માનો અભાવ નથી. કાંઇ નહિ તો દીવાને જોવાને નેત્રનો પ્રકાશ પણ જોઇએ. કલ્પના કરતાં અનુભવ વધારે ગણવો. કારણ કે કલ્પના કરીએ, કે મનનાં જન્મ, સ્થિતિ અને લયનો દ્રષ્ટા કોઇ હશે તો તે માત્ર કલ્પના છે. અનુભવસિદ્ધ વાત તો એ છે કે આત્મા છે. ભાન હોય તોજ એમ કાંઈ નથી. વિસ્મરણમાં દુઃખ નથી પણ વિપરીતજ્ઞાન વેદના આપે છે. અગ્નિ અગ્નિને બાળે નહિ તેમ પ્રકાશક પ્રકાશ્ય થાય નહિ. જ્ઞાન જ્ઞાનનો વિષય થાય નહિ. અગ્નિએ અગ્નિ મળે તો ગોટે ગોટ ઊડાવે. આંખને સિદ્ધ કરવી હોય તો બહાર કાઢી પોતાની સામે ધરવાની જરૂર નથી પરંતુ વિષય ઊભો કરવો જોઇએ; તે જણાય તો જાણવું કે આંખ છે. તેમજ અનુમાન વિચારાદિથી જુઓ કે: જેણે કરી જગત્ દેખાય છે તે હું છું. આત્મા કેમ છૂપે! માટે જેના ઉપર ત્રિપુટી ભાસી તેજ આત્મા છે.

તા. ૧૯–૮–૧૯૦૩.

૧૪. ૐ.

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्य: ।
स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान: ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय तमस: परस्तात् ॥

मुण्डकोपनिषत्.

અર્થ:—રથની નાભિને વિષે આરાની પેઠે જેને વિષે નાડીઓ સંહત છે, તે (સર્વત્ર) અન્તર્‌ને વિષે ચરનાર છે, બહુધા થાય છે. આત્માનું ૐ એ રૂપે ધ્યાન કર, તમસ્‌થી પરાત્‌પર પ્રતિ તને સ્વસ્તિ હો.

પ્રથમ આનન્દસ્વરૂપ બતાવ્યું; પછી પરમાત્માં ચૈતન્યસ્વરૂપ બતાવ્યું; ત્યારબાદ સત્‌પણું બતાવ્યું કે નિરાભાસસ્વરૂપ આત્મા છે કે જેમાં મનના ભાવ છેજ નહિ; સંકલ્પવિકલ્પનોજ અભાવ છે; એ સ્વરૂપ અદ્વૈત છે. આત્માની દ્રષ્ટિમાં જગત્ નથી અને અન્યને જગત્ ભ્રાંતિથી ભાસે છે, જેમ ભ્રાંતિથી દોરી વિષે સર્પ ભાસે છે તેમ. આત્મા જગત્‌ને જોતો નથી; જગત્‌ને વિષે જગત્ નથી; જગત્ અને જગત્‌ને જોનારો બન્ને મિથ્યા છે. એમાં સ્વપ્નનો અનુભવ સરખાવો. સ્વપ્નનું મન જો દેહનું મન હોય તો મન જાગે તેની સાથે આ દેહ જાગવો જોઇએ. માટે સ્વપ્નનું મન આ મન નથી પણ મિથ્યા છે અને સુખદુ:ખ ત્યાંના ત્યાં તે શરીર (સ્વપ્નનાં) અને તે મન ઉપર છે; આ દેહ અને આ મનની ઉપર નથી. શરીર ઉપર સ્વપ્ન, સ્વપ્નનર અને સ્વપ્ન જગત્ ભાસે છે. તેમજ બ્રહ્મ ઉપર જીવ અને જગત્ ભાસી રહ્યું છે. બ્રહ્મને બ્રહ્મનું તથા શક્તિનું ભાન પણ નથી. સ્વપ્નની સૃષ્ટિની શરીરને દરકાર પણ નથી કે સ્વપ્ન કયાં થાય છે? તેમ ૧. બ્રહ્મ, ૨. ઇશ્વર, ૩. જીવ અને ૪. જીવને દેખાતી સૃષ્ટિ, એવા ચાર વિભાગ પડી શકે છે. શરીર બ્રહ્મની ગરજ સારે છે. જે મનમાં સ્વપ્ન થાય છે તે મન ઇશ્વરની જગોએ છે. ઇશ્વર ઉત્પન્ન, પાલન, સંહાર કરે, તેમ એ મન સ્વપ્ન ઉપજાવે, નિભાવે અને લય કરે. ઇશ્વર એટલે સમષ્ટિ મન જેને આશ્રયે છે તે બ્રહ્મ. ઇશ્વર શું કરે છે તેની આત્માને (બ્રહ્મને) ગંધ પણ નથી. જેમ સ્વપ્ન મન શું સ્વપ્નું રચે છે તેની પથારીમાંના શરીરને ખબર પણ નથી. મન પોતે કહે છે

કે "હું છું" પણ બીજો સાક્ષી નહિ પૂરે ત્યાંસુધી એની પોતાની વાત કોણ સિદ્ધ કરે ? આત્મા મનને સિદ્ધ કરતો નથી. જે પોતાને સિદ્ધ કરે તે સિદ્ધ થતું નથી કેમકે તે સ્કંધારોહણ ન્યાય ગણાય છે; પોતાની ખાંધપર પોતે બેસે એવું થાય છે. મનતો કહેજતો કે "હું છું." આત્મા સત્ અસત્‌થી પર છે. "છેપણું" અને "નથીપણું" બન્ને આત્માથી પ્રતીત થાય છે. એક કાગળપર વાઘ બકરી ચિતર્યાં અને વચમાં ખાલી જગા છે તો એ કાગળપરના "છે" "નથી" એક બીજાંની અપેક્ષાથી છે. સ્વર પણ પ્રકાશ સત્તા વગર કાંઇ ભાસે નહિ. જ્ઞાન અજ્ઞાનનીપર જ્ઞપ્તિરૂપ છે. આ પ્રમાણે આત્માને વ્યતિરેકરૂપે બતાવ્યો. હવે અન્વયરૂપે જોઇએ સોહમ્—નિર્ગુણ તેજ સગુણ સ્વરૂપ છે. નિર્ગુણ હોય તેજ સગુણ થાય; સગુણ સગુણ થાય નહિ. જેથી વસ્તુ ઓળખાય તે તેનો ગુણ અથવા લક્ષણ. હાથી કહેવો હોય તો જેણે નહિ જોયો હોય તેને થાંભલા જેવા પગ, સુપડા જેવા કાન, બે દાંત લાંબા, એક સૂંઢ, એવા ગુણો ખાસ સર્વથી ભિન્ન બતાવવા પડે. જે ખાસ હોય અને બીજામાં નહિ હોય તે વિશેષ લક્ષણ કહેવાય છે. સામાન્ય લક્ષણથી ઓળખ થાય નહિ માટે વિશેષલક્ષણ આગળ પડી આવે છે. આત્માનું ખાસ લક્ષણ નહિ તેથી તે જે સોંગ લે તે લઇ શકે છે; વાસ્તવિક કાંઇ નથી; જે કલ્પના કરો તે બને. એતો અંગ્રેજની ટોપી સો આકાર કરે. વાદીગર બહુરૂપી થઇ કાંઇ કાંઇ ઇંદ્રજાળ રચે. નિરાકારમાં બધા આકાર બને; એક વાર આકારો થયાં પછી તેને કાયમ રહેવું પડે. વળી નિરાકાર બને તો પાછો તેનો આકાર નવો બદલાય. આત્માને સ્વાભિમાન નથી. ૐકાર એ સર્વેની કુંચી છે. વેદશાસ્ત્રાદિનું એ બીજ છે. ૐકાર આપણા પ્રાણયંત્રમાં નિરંતર ચાલે છે. વેદાદિ શબ્દરૂપ છે. પુતળામાં જીવ તેમ વ્યંજનમાં સ્વર વ્યાપી રહ્યાં છે અને વ્યંજન સ્વરપર વિકાર છે. પાણી વગર પરપોટો નહિ. ધ્વનિમાં વ્યંજનપણું કે સ્વરપણું બન્ને નથી અને તેને બ્રહ્મનાદ કહે છે. એ સર્વનું બીજ ૐ છે. શબ્દ પ્રાણને વિષે ઉઠે છે. વાયુએ વાયુ અથડાય કે ધ્વનિ થાય. વાણી ચાર પ્રકારની છેઃ પરા, પશ્યંતિ, મધ્યમાં અને વૈખરી. વૈખરી બધા સમજી શકે; મધ્યમા હોઠ હાલે; પશ્યંતિ વગર હોઠ હાલે મનમાં સ્વર થાય. પરા જે મૂળમાં આધારચક્રમાં શબ્દનો ભંડાર છે તે; ત્યાંતો અજપાજાપ બનીજ રહ્યો છે. સોહમ્ એજ તત્વમસિનું બીજ છે. સોહમ્‌નું બીજ ૐ છે. કેમકે "સ" અને

"હ" વ્યંજનો વિકારરૂપ શુદ્ધ ૐના ઉપર ભાસે છે. ધ્વનિનો વિકાર સ્વર અને સ્વરનો વિકાર વ્યંજન. આકારનું મૂળ લીટી છે અને લીટી બિંદુની બનેલી છે. છોકરૂં દરેક વસ્તુને 'આ' કહીને દેખાડે છે; તેનું નામ તે ઉપર પછી ચડે છે. જેમ 'આ આ' કહી બતાવે છે, તેમ 'સઃ' એટલે તે જાણીતોજ છે. પણ 'અહમ્' તેના ઉપર ચડી સોહમ્ થાય છે. ૐ—અ ઉ મ છે અને ત્રણ ભેદ છતાં ધ્વનિ એકજ છે. જે અર્ધ માત્રા છે તે અખંડ અને નિત્ય છે. નગારામાં અવાજતો ભરેલો છે પણ દાંડીઓ ઠોકવાની વાર છે. તેમ મુખનો ડંકો વાયુ અફળાય કે કાનમાં ખરા ધ્વનિ થાય; કાનમાં આંગળી વધારે વખત રાખી અનુભવ કરો. "અનહદ બાજા બાજતાં સમજ લો ધૂનકી ખબર; અનહદ બાજા બાજતાં." બહારના વિશેષ ધ્વનિમાં અંદરનો સામાન્ય ધ્વનિ ઢંકાઇ જાય છે. નગારામાં તુતીનો અવાજ કોણ સાંભળે ! અનન્ત શબ્દરૂપ થાય પણ ધ્વનિનું ધ્વનિરૂપ મટતું નથી તે સ્ફોટ કહેવાય છે. તાઊસ એકજ છે પણ પડદા જૂદાં જૂદાં છે. તેથી જે પડદાપર આંગળી પરે તેનો સૂર જૂદો જણાય પણ ધ્વનિ તો એકજ.

તા. ૧૨–૮–૧૯૦૩.

૧૫. સ્વપ્ન તુલ્યતા.

स्वप्रान्त उच्चावचमीयमानो ।
रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥
उतेव स्त्रीभीः सह मोदमानो ।
जक्षदुतेवापि भयानि पश्यन् ॥

- बृहदारण्यकोपनिषत्

અર્થ:—ઉચ્ચાવચ એવાં નાના પ્રકારનાં રૂપને લેતો સતો, દેવ સ્વપ્નને વિષે બહુરૂપ થાય છે, જાણે સ્ત્રીઓ સાથે મોદ કરે છે, જાણે હસે છે, જાણે ભયને દેખે છે.

અલ્પ વસ્તુમાં આસ્થા બાંધીને હું બેઠોછું એ કેવી શરમની વાત છે ! હું જાણું છું કે હું બંધાઇ રહયો છું એમ સમજવા છતાં, વધારે લપટાતો જાઊંછું તેથી વધારે અધમ છું. આ ક્ષણભંગુર દેહ કાચનો કુપો છે.

ટકોરામાં ફૂટી જાય છે અને સંસારમાં જેમાં સુખ માનેલું છે તે તમામ દુઃખરૂપ છે, છતાં એમ લાગે છે કે વૈભવ વગર કેમ રહી શકાય! પણ વિષયસુખ આદિ અને અંતમાં છેજ નહિ તો મધ્યમાં હોય કયાંથી? ભાસે છે પણ ઝાંઝવાના જળના જેવું છે તો તેમાં નિત્ય આસ્થા શા માટે કરવી! ચિત્રનો ચંદ્રમાં કાંઇ ખરો હોતો નથી. થાળીના પાણીમાં દેખાતો ચંદ્રમા બાલ્યાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણ લેવાનું મન કરે પણ તે પ્રતિબિંબ છે. વૈરાટસ્વરૂપ ભગવાન્, નાનપણમાં સૂર્ય ચંદ્રને ગજવામાં ઘાલી પોતાના રમકડાં બનાવવાની હોંસ રાખે, એ બધું જગત્ જાદૂગરના બગિચા જેવું છે. તેમાં મોહિત થઇ જવું એ ભૂલ છે. આસ્થા કરવા જેવી અકૃત્રિમ વસ્તુ એક આત્મા છે; જગત્માં ખરી રમણીયતા છેજ નહિ રમણીયતા ભાસે છે તેનું કારણ કે બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઇ છે. જો કે સુખ તો ક્વચિત્ આવે છે ને દુઃખ તો રોજ દેખા દે છે; માટે ક્યા સુખને સારૂ જીવવું? મહાત્માને પણ દુઃખ હોય છે; તેમનો પણ નાશ થતો જોઇએ છીએ; કોઇ અચળ રહ્યું નહિ; સઘળું નાશ રૂપ છે, પણ આત્મા અવિનાશી છે. તે છતાં હું નાશવાન છું એમ માનીએ છીએ એ થોડો મોહ છે? મહા કષ્ટની વાત છે! એ મોહ અકસ્માત આવવાનું શું કારણ? બુદ્ધિ પરાભવને પામી છે અને સૂર્યપર વાદળું આવે તેમ આત્મા ઢંકાય છે, બાકી મારે ભોગ તથા બાંધવ સાથે શું લેવા દેવા છે? બાળક પોતાનાં પડછાયાથી ભય પામે તેમ દેહાભિમાનીને ભય છે. જન્મ મરણ હુંપણાનું છે. પદાર્થો તે ના તે છે તે છતાં મને ક્ષોભ થાય છે. તે પદાર્થ મારો નથી; પદાર્થ અસત્ય છે, તેનો હું સંગ શું કરૂં? ઝેરનો સંગ કોણ કરે? પદાર્થ એ સાકરમાં ભળેલું ઝેર છે. જુઓ કે અનન્ત રાજાઓનાં ધન રાજ્ય કયાં ગયાં! બ્રહ્માની સૃષ્ટિ આગળ તે શું હીસાબમાં? અને તેનોએ શું ભરોસો છે? અનેક ઇંદ્રો નષ્ટ થઇ ગયાં; પરપોટાની પેઠે થાય અને નાશ પામે, તે છતાં હું સત્ય માની બેસું, આસ્થા રાખું, વળગી રહું, તો સંતજન મને હસશે. બ્રહ્મા કેટલા થઇ ગયાં! મોટા મોટા પર્વતો ચૂર્ણ થઇ ગયાં. રેતીના રજકણો જેટલા રાજા થઇ ગયાં તો મારૂં જીવન તે શું હીસાબમાં છે! સંસારરૂપી રાત્રીમાં દેહરૂપી સ્વપ્નુ છે. સ્વપ્ન પૂરૂં થયું કે દેહ ચાલ્યો તેમાં મારૂં શું લુટાઇ જવાનું છે? કાળે બધાને પગ નીચે દાબી મૂકયા છે. શંકર વિષ્ણુ જેવા કાળને રમવાના દડા છે. કોઇ આજ કોઇ કાલ ચાલતા થવાનાં છે.

" કાળકા અજબ તડાકા એ તું કયા જાને લડકા બે!" જીવોની મનરૂપી નદીના તૃષ્ણારૂપી તરંગો શાન્ત થતાં નથી. હું કહેવડાવું છું રાજા પણ મારી ઉત્તમતા કયાં છે? મારા શરીરને માટે કેટલો ફાંકો છે? પણ તે ફાંકો ભંગીના ભાઇ જેવો છે. માથે ટોપલો તે છતાં અહંકારનો પાર નહિ. હાડ-માંસનું શરીર, આદિ અન્તવાળું, સહેજ જગામાં રહેવા વાળું, મર્યાદિત, મધ્યમાં કદાપિ લોકો પૂજ્ય માને એવું, કાંઇક રમણીય પણ અપવિત્ર, સ્ત્રિઓ મોહિત થાય એવું પણ ગંદુ, રોજ નાશ થાય એવું અને સ્પર્શ પણ જેનો કરવો જોઇએ નહિ એવું, તેને હું શું કરૂં? જેમાં આસ્થા બાંધીએ તે દુ:ખનુ કારણ થઇ પડે છે તે છતાં તેમાંજ ફસાઇ રહું છું અને ત્યાગ કરી શકતો નથી "કાલે મોટો થશે" એમ આશા અમર છે. પાપ આચરણ જાણ્યા અજાણ્યા થયાં કરે છે. શ્વાસમાં પ્રાણીની હિંસા, જળ પીવામાં, અનાજ ખાવામાં, એક કોળીઆમાં, કેટલાની હિંસા તથા નિરાશા સમાયલી છે! જમીન ઉખેડે કિંવા ખેડે તેમાં જીવડાના ઘર, દર, નાશ પામે. ચલીયાં ખેતરમાં ખાવા આવે તેને ઉરાડી નિરાશ કરવાં પડે; દળવામાં, પાણીઆરામાં, ખાળમાં, ચુલામાં, ખાંડવામાં, જીવની હિંસા થાય અને વળી બુદ્ધિપૂર્વક છળ કપટ તો જૂદું. એ સઘળાનાં ફળ ભોગ-વવાની ચિંતા અને ખેદ થયાં કરે તોપણ માણસ વિષયોમાં બાળકની માફક, મૂઢની માફક, મચ્યો રહે છે. બાળક દેવતામાં હાથ નાંખે, સાપને પકડે, તે તેની મૂઢતા છે. બાળપણ મૂઢતામાં જાય, જુવાની કામાદિમાં જાય, ઘડપણ દુ:ખી શક્તિ વિનાનું જાય તેમાં પણ રડતો જણાય, ત્યારે પરમા-ર્થનું કામ કયારે કરે? મનુષ્યની જીંદગી કેવી ચંચળ છે! અડધું આયુષ્ય રાત્રીઓમાં જાય; બાળપણ, યુવા, જરા, દરેક સ્થિતિમાં વ્યાધિ વગેરેમાં જાય, એટલે પછી શેષ રહેલા આયુષ્યના શા હિસાબ લાગે? આમ જોતાં સંગ્રહી રાખવા જેવું કૃતાર્થ કાંઇજ નથી માણસ આવ્યો ને ગયો; પદાર્થ વિષમ છે; કોઇ પદાર્થ સમ નથી કારણ કે ફેરફાર થયાંજ કરે છે. એકની એક વસ્તુ અમુક કારણે આજે વહાલી લાગે, તેજ કારણ બદલાયું કે અકારી લાગે. સર્વ જગત્ અસાર છે. કેળના થાંભલામાંથી આખરે પાણી નીકળે રસ નીકળે નહિ. તેમ સંસારમાં એકેક પડ તપાસતાં છેવટે કાંઇ સાર નીકળે નહિ. નિત્ય ઉપયોગની કોઇ વસ્તુ જડે નહિ. સંસાર ચીંથરાનું પૂતળું છે; એકેકું ચીંથરૂ કાઢીએ તો ચીંથરાં નીકળે, બીજું કાંઇ નીકળે

નહિ. રાજસૂયયજ્ઞથી સ્વર્ગ મળે તો ક્ષણિક સુખ; અશ્વમેધયજ્ઞથી ઇંદ્ર થવાય પણ બ્રહ્માના એક દિવસમાં ચૌદ ઇંદ્ર છે. ચાર યુગોની ચોકડી જેવી હજાર થાય તે બ્રહ્માનો દિવસ કહેવાય છે; બ્રહ્માનું આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય ત્યારે મહા પ્રલય થાય છે. એવા બ્રહ્માની પણ આખર છે. સુખમાં દુઃખ મળેલુંજ છે. બધે રડાકૂટો, હાય, અસૂયા, ન્યૂનતા, જોવામાં આવે છે. એ સર્વ દુઃખનું મૂળ ચિત્ત છે. શરીરરૂપી દરમાં ચિત્તનો સાપ આધિ વ્યાધિનું ઝેર ઝર્યા કરે છે. જીવ પોતે સંસ્કૃત છતાં પોતાને પ્રાકૃત માને તેથી જીવ નીચ છે. કોઇક વિરલાનું ચિત્ત તૃષ્ણારૂપી ઝેર રહિત હોય. બાકી પદાર્થ તો સત્યતાપર અસત્ય છે. સોનાપર ચાંદીનું ગિલ્ટ (Gilt) છે. આત્માપર નામરૂપનું ગિલ્ટ છે; રમણીયપર અરમણીયતા છે; એટલે કે રમણીય દેખાય પણ પરિણામે અરમણીય લાગે. સુંદરી કમળનેત્રવાળી, હાસ્યવદનવાળી, આભૂષણયુક્ત હોય, તેને જોઇને પણ તેના ઠાઠ ઉપર હાસ્ય કરી તેનાંથી દૂર રહેનારાં છે, કેમકે અસ્થિ માંસની પૂતળીનું સૌંદર્ય ક્ષણમાત્ર છે. નિમેષ ઉન્મેષમાં જગતનો જન્મ અને પ્રલય થઇ શકે છે. નવું નવું નવ દહાડા રહે છે. ઘરડાં તે નકામા ગણવામાં આવે છે. ઘર જુનું થાય તો તે પણ ખાવા ધાય છે, છતાં મનુષ્યને રોજ ચિંતા અને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. દૂરથી તો રમણીય લાગે પણ ઇચ્છા કરી એટલે ચિંતા અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય. "સબ દેખનેકા હે, ચખનેકા નહિ." દુઃખમાં ક્ષોભ ન થવો જોઇએ; શાન્ત રહેવું જોઇએ તો સુખી રહેવાય છે. મનમાં સ્ફૂરણા થાય છે-વિકાર થાય છે; બહાર તો કાંઇજ નથી અને મનની વૃત્તિ પણ ક્ષણભંગુર છે. ઘડીમાં કાંઇ અને ઘડીમાં કાંઇ; અજ્ઞાને જૂદાપણું માન્યું છે. આપણી કલ્પના હું અને બીજાને ઉત્પન્ન કરી ગ્રહણ ત્યાગ કરે છે, તેમ જગતમાં કોઇ જૂદું નથી. ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે. સુખ સ્થીર નથી, સંસાર પ્રવાહ વહ્યોજાય છે. ઠંડું હોય તે ઊનું થાય, તે પાછું તાઢું થાય, એમ ચક્રકાર એક વસ્તુ અનેકરૂપે દેખાય છે. બહુ ઓસ પડે તો ઝાડ બળી જાય. અતિ ઉષ્ણ થાય તે થંડુગાર થઇ જાય. ગળપણ વધે તે કડવું લાગે; કડવું હોય તે તુરૂં થઇને મીઠું લાગે. આમળા ખારાં, પછી તુરા અને પછી મીઠાં લાગે છે. એ પ્રમાણે વસ્તુ તો એક છે પણ ક્રમમાં સ્વરૂપ જૂદાં છે.

તા. ૨૧-૮-૧૯૦૩.

૧૬ જીવ.

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्योऽभिचाकशीति ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥
यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति॥

मुण्डकोपनिषम्.

અર્થ:—સુંદર પાંખવાળાં, સંયુકત, સખારૂપ, બે (પક્ષી), એકજ વૃક્ષ ઉપર બેસે છે; તેમાંનું એક સ્વાદિષ્ટ એવા પિપ્પલને ખાય છે, ને બીજું ખાધા વિના જોયાં કરે છે. એકજ વૃક્ષને વિષે નિમગ્ન પુરુષ અનીશતાએ કરીને મોહ પામી શોચ કરે છે, પણ જ્યારે સર્વથી ઇષ્ટ એવા અન્ય ઇશને જોઇ તેના મહિમાને અનુભવે છે, ત્યારે શોકથી મુકત થાય છે. જ્યારે જોનાર, કર્ત્તા, ઇશ, પુરુષ, બ્રહ્મયોનિ, સુવર્ણવર્ણવાળાને દેખે છે, ત્યારે એમ જાણુ-નાર પુણ્યપાપને કાઢી નાખી, નિરંજન થઇ, પરમ સમતાને પામે છે.

પાણી પોતે નિર્ગુણ હોવાથી સગુણ થઇ શકે છે; વિશેષ ગુણ નથી તેથી સામાન્ય ગુણ છે. પાણીનો રંગ કેવો ? કંઇ નહિ, તેથી લાલ લીલો જે રંગ મેળવીએ. તે રંગ પાણીનો થઇ જાય.

જીવ ઇશ્વર દ્વૈતભાવ પ્રસરી રહ્યો છે. મનુષ્ય પોતાને પરતંત્ર માને તેથી જીવભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. રોગ આવે, દુઃખ આવે, નુકશાન થાય, શત્રુતા થાય, એ સહુ જીવપણું બતાવે છે તેથી જીવપણું દૃઢ થાય છે. ઇચ્છા મૂજબ કાંઇ થતું નથી. વાનરને દોરડે બાંધ્યો હોય તે મર્યાદા સુધી તો સુખે ફરે, પણ મર્યાદા બહાર તો તરત આચકો આવે અને જાણે કે હું બંધનમાં છું. તેમ હું જીવ કોને આધારે છું તે નહિ જડવાથી કોઇ અદૃષ્ટ કારણ શોધી કહાડે અને બુદ્ધિ અનુસાર જે જડે તેને ઇશ્વર કહે અને જે પોતાનાથી શ્રેષ્ટ જણાય તેમાં ઇશ્વરપણું ઉત્તરોત્તર સ્થાપે. સુર્ય, જળ, વાયુ, અગ્નિ, એ સહુ ઇશ્વર ગણે. રામ કૃષ્ણના ચરિત્રો સાંભળીને તેમની મૂર્તિમાં ઇશ્વર બુદ્ધિ

કરે. જડ મુર્તિમાં પૂજયભાવ થવાનું કારણ એ છે કે જડમાં ઇશ્વરના લક્ષણ છે. માન અપમાન નહિ; હર્ષશોક નહિ; માત્ર સાક્ષીપણું છે; અને ચેતન-માં તો વિકાર છે; કામ ક્રોધ છે. માટે જડ અને ચેતને જાણે ગુણોની વહેંચણ કરી લીધી હોય એમ જણાય છે. સત્ અને આનન્દ જડમાં પ્રાધાન્યરૂપે અને જ્ઞાન ગૌણરૂપે છે. પણ ચેતનમાં જ્ઞાન પ્રાધાન્યરૂપે અને સત્ આનન્દ ગૌણરૂપે છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. (૧) પોતે પ્રકાશ હોઇ પ્રકાશ કરે, અને (૨) પ્રકાશિત થવામાં યોગ્યતા હોવી પવનમાં યોગ્યતા નથી, કેમકે તેને રૂપ નથી. અને રૂપવાળાં માત્ર પ્રકાશમાં જણાંઇ આવે. વાયુમાં રૂપ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, એમ એકેક તત્વ દીઠ એકેક વધે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાં (૧) પ્રવૃત્તિ તત્વ, (Active principle) અને (૨) નિવૃત્તિ તત્વ (Passive principle) છે, તેથી જડ ચેતનમાં ભેદ ભાસે છે. ઠાકોરજી ખાતા નથી તેથી સૌ નૈવેદ્ય ધરાવે છે. બાકી "ચેતન કહે જડકું તું કુછ મુજકું દે, તેરી બેઠાઇમેં બેઠી, તેરી એક ફુટી કે દો?" માટે વસ્તુ નહિ પણ ભાવ ફળે છે. જે શ્રદ્ધારહિત છે, તે ગામની મુર્તિ મૂકી પરગામની મુર્તિ શોધવા નીકળે કેમકે ભાવ તીવ્ર થાય તેથી તે વિશેષ ફળ આપે. અને "ઉમરા આગળનો ઝરો અથવા (Threshhold Brook) તો પાસેનું એટલું નકામું તેથી મોં આગળનાની કીમત નહિ ઘરનો જોગી ભામટો. "Familiarity breeds contempt" જો કોઇ મુર્તિને ભાંગે તેમાં તે ધાતુ જાણીને ભાંગે તેની હાની શું કામ થાય? તે દેવબુદ્ધિથી ભાંગે તો પોતાની ભાવનાને લીધે તેને નુકશાન થાય. જો ગણીએ તો દેવ છે નહિતો છે પાષાણ. બીરબલે "દેવ બડા કે આકીન" ઉપર ઠીક દાખલો આપ્યો છે. ગબાપીર રાજાને નશીબે પ્રાપ્ત થયા. માટે ભાવ હોય તો ગધ્ધા ફળે. ગુરુ કોરા રહે ને શિષ્યને ફળે. જેની ભાવના તે ફાવે પછી તે ભાવના પથ્થરપર હોય અને પથ્થરને કદાપિ નુકશાન થતું હોય. (૧) જ્ઞાની, (૨) મુમુક્ષુ, (૩) વિષયી અને (૪) પામર એ ચાર ભેદ છે. તેમાં પામર બધું ઉલટુંજ દેખે. દુઃખને સુખ અને સુખને દુઃખ માને, વિહિત અને નિષિદ્ધ માર્ગે જાય તામસી વૃત્તિ રાખે અને ભૂત પ્રેત દોરા ચીઠ્ઠી માને. વિષયી વિહિત માર્ગે જાય, પણ સકામ કર્મ કરે. પામર અને વિષયી બન્ને વિશેષ સુખની ઇચ્છા રાખે. પામરને શાસ્ત્ર શું કરે? વિષયીને શાસ્ત્ર મદદરૂપ છે. મુમુક્ષુને દેહ ફસાવતો જણાય છે અને મોક્ષની ઇચ્છા થાય છે. ભક્ત તો ભક્તિજ માગે. માટે કહ્યું કે, બહાર

શું ભટકે છે ? આત્મા તારા અંતઃકરણમાં છે. નેત્રમાં શેની ઝબક પડે છે ? વિશ્વ કેવું તેજોમય છે. કર્ણદ્વારા અંતર્યામી જ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રકાશે છે. પાણીના વાસણનું પ્રતિબિંબ ચંદ્રથી જુદું નહિ. સ્વરૂપજ નહિ. એક માને તો સત્યતા આવે. અંતઃકરણનું "હું" જેથી શરીરાદિ ચેતન બને છે, એ પ્રકાશ પરમાત્માનો છે અંતઃકરણ (મન) રૂપી આરસો છે. તારામાં વિકાર છે. પાણી હાલે તો ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ હાલે. ચંદ્રનો સ્થિરજ છે ત્યાં છે. અંતઃકરણ નાશ થાય તો "હુંપણું" મટે, પણ અંતર્યામી કાયમ છે. મોં જોઇને ઓળખ કર. જીવ થઇનેજ પરમેશ્વરને ઓળખીશ. માણસપણું કંઇ હાડકામાં નથી, વિચારમાં છે. કોથળો કાંઇ તારૂં સ્વરૂપ નથી. આત્માતો ઘટઘટમાં વ્યાપેલો છે. આરસાથી નિશ્ચય છે તે પોતાના મુખથી છે; પોતે પોતાના મુખથી માને છે, કે આરસામાં મુખ (પ્રતિબિંબ) દેખાયું તે મારૂં છે. આભાસથી નહિ. તેમ પ્રતિબિંબ તું નથી. હુંપણા સાથે પરમેશ્વર છેજ. જ્યાં જાઓ ત્યાં પરમેશ્વર તમારી સાથેજ છે; બે ડગલા આગળજ છે. આવો મોટો સમર્થ તારી પાસે છતાં "હું નિરાધાર છું" એમ જીવ કહે છે. હસ્તનું કૌસ્તુભમણી છોડી બીજા રત્નો મેળવવા બીજા પ્રયાસ કોણ કરે ?

આશા વિષવલ્લી મૂલ સહીત નષ્ટ થાય તો સુખ મળે. આશા એટલે શું ? કે આ મારી પાસે નથી અને મને મળે એ આશા. દૂર છે, મેળવવું છે, એ આશા. દ્રવ્ય જો કે સાધન છે, છતાં તેનેજ સુખરૂપ માની લીધું છે. ભક્તને, વૈરાગીને પૂછો તો કહેશે કે "હમ સદા એસૈહિ રહેવે." આશા એજ આડ છે ભ્રાંતિ છે. "પાસહે પાતા નહિ." માટે "છે" એમ નિશ્ચય માન. આશા ઝેર છે, જન્મ મરણના ચક્રમાં નાંખે છે. વિષયોથી તૃપ્તિ નથી. ઇંદ્ર જેમ પર્વતની પાંખો છેદે છે તેમ સમભાવ ઉપશમ દ્રઢ થશે અને મનપણું, સમભાવ, ઉપશમ, ઉપજશે ત્યારે એ અક્ષય અવિનાશી સદા નિરંતર કાયમજ છે.

તા. ૨૫-૮-૧૯૦૩.

૧૭. મમત્વ.

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥

सप्तशति.

અર્થ:—એ દેવી ભગવતી મહામાયા જ્ઞાનીના પણ ચિત્તને બલાત્કારે આકર્ષણ કરી મહામોહમાં નાંખે છે.

મનની વૃત્તિ ચંચળ છે એટલુંજ નહિ પણ તે ક્ષણભંગુર છે; એક ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય અને બીજી ક્ષણમાં નષ્ટ થાય. સૃષ્ટિમાં જેટલાં પદાર્થો માલમ પડે છે, તેનાં નામરૂપ જુદાં જુદાં છે તોપણ તેનો સમાસ "હું" "તુ" અને "તે" માં થઇ જાય છે. "તુ" અને "તે" માં પણ "હુંપણું" છે. આપણે કોઇને "તું" કહીને બોલાવીએ, તો તે પોતાને "હું" સમજીને જવાબ આપે છે એવી રીતે પશુમાં પણ "હુંપણું" છે અને પથ્થર વગેરેમાં પણ "હુંપણું" છે. આવી રીતે "હુંપણું" ઉપલક જોતાં અનેક દેખાય છે, પણ વિચારથી જોતાં એકજ છે. વચમાં અભાવ હોય તો એકના બે કહેવાય. આકાશમાં "હુંપણું" છે. જે આકાર થાય છે તે એક બીજાની અપેક્ષાથી થાય છે. તેથી આકાર નિરાકારની કલ્પના કહાડી નાંખી "હુંપણું" છે તે જોવું. પાણી ઉપર ચાલણી મૂકીએ તો ચાલણીના બાકામાંથી ફુવારા ફૂટે છે. સ્ફુરણ નસ્ફુરણથી તેનુ તે પાણી અનેક રૂપેભાસે છે. ઘર ઘરનાં કૂવા જૂદા. પણ પાતાળ તો એક, કે જેમાંથી સર્વ કૂવા વાટે બહાર આવે છે. જ્યાં કૂવો નથી ત્યાં પણ તળે તો પાણીજ છે માટે પોપડો ઉખેડી નાંખો. પાણી પીવા એક જગેથી બીજી જગે જવા કાંઇજ જરૂર નથી. જળ તો બધે સરખુંજ છે પણ પાણીનું પાચકપણું પૃથ્વીના વિકારપર છે. મન એકાગ્ર હોય તોજ આત્મા છે ને નહિ તો શું નથી? "અહમ્ અહમ્" પ્રકટ છે અને "ઇદમ્" તો "નઅહમ્"માં આવી જાય છે. જો કે આખું મેદાન પડયું છે તોપણ થોડી જગાપર ઘેરાવો કરી "હુંપણું" કીધું તેથી તેની બહારનું પારકું થયું ચૈતન્ય મેદાનમાં "હુંપણું" છેજ નહિ. માટે "હુંના" સ્ફુરણમાંજ "નહું" છેજ. અહમ્માં ઇદમ્ કલ્પેલું છેજ. "હુંપણું" સ્વાભાવિક બનેલું છે તેમાં વિશેષ-

ભાવે "હુંપણું" ઉઠયું, કે તેની સાથેજ "નહુંપણું" ઊઠે છે અને તે પારકાપણું થાય છે તેથીજ ગ્રહણ ત્યાગ છે નહિતો સર્વ સદા પ્રાપ્તજ છે. જુઓ કે વધવું એ ક્ષયનો ક્રમ છે; જે છોકરો મોટો થાય છે તે મરવાનેજ. શરિરની વૃદ્ધિ થાય છે પણ આયુષ્ય તો દિનપ્રતિદિન ઓછું થતું જાય છે અને તે મરણ સમયની નજીક આવતો જાય છે. તેમ સર્વે પદાર્થ ક્ષયનો ક્રમ છે તેથીજ કહ્યું છે કે સંસાર ક્ષીણતારૂપ છે. આજુબાજુ દુ:ખ હોય તો સુખ દેખાય. કાળામાં કાળો ડાઘ દેખાય નહિ. સુખ દુ:ખને દેખાડે અને દુ:ખ સુખને દેખાડે. માટે સુખને પસંદ કરવું કે દુ:ખને પસંદ કરવું એ નકકી કરવું મુશ્કેલ છે કેમકે બન્ને સાથેજ રહે છે. સુખદુ:ખનો જોડો છે અને સ્વરૂપને વિષે સુખદુ:ખ છેજ નહિ. આકાશમાં ચંદ્ર દોડતો દેખાય તે એક પછી એક વાદળામાં ઘુસે, વચમાં વચમાં જરા જરા દેખાય તેમ સુખના ઝબકારા દુ:ખમાં પેસે છે. સુખ એવું ક્ષણિક છે; ચાર ઘડીનું ચાંદરણું; ચાંદનીએ ચોપડા વંચાય નહિ; તેમ સુખ જોતાં જોતાં નષ્ટ થાય છે તે સુખપર આધાર રખાય નહિ. જે ક્ષણે સુખ મળ્યું તે ક્ષણથીજ તેનો અભાવ થાય છે. લગ્નની કે ઘર બાંધવાની કે નોકરી મળવાની આશા હોય ત્યાંલગી સુખ પણ નવું નવું નવ દહાડા; મળ્યું કે તેમાં ખામીઓ સુઝ પડે છે અને આખરે તે ખાવા ધાય છે. પતંગીયું દીવામાં પ્રયત્ન કરી ઝંપલાવે છે તેને તેમાં અત્યંત સુખ બુદ્ધિ જણાય છે પણ તે તેનું અજ્ઞાન છે; તેને ખબર નથી કે તે બળી મરશે. તેમ વિષયરૂપી અગ્નિમાં મનુષ્યો પતંગીયા સમાન છે. વિષયો નષ્ટ થાય તોપણ દુ:ખ દે છે. નર્કના અગ્નિના થાંભલા સાથે બંધાવાનો ભય રહે છે. ચિંતા બાળે છે તે જુદી; ચિંતા ચિતા સમાન છે. સુખરૂપી ઓસ બાળી નાંખે છે; ઓલવાયા પછી પણ બાળે છે. માટે ભોગની તૃષ્ણા એ મહા દુ:ખ છે. દુ:ખની તો અવધ છે; રોગ અવધિએ કે મુએ જાય છે. મુઆ પછી પાછળ દોડતો નથી અને તૃષ્ણા તો પછી પણ પાછળ જાય છે. શરીર નવું ઊભું કરાવે છે—જન્મ લેવડાવે છે દરિદ્રતા અપાવે છે, માટે મમત્વ કરવું એજ સંસાર છે. તંબુ પસાર્યો હોય, તેને નજીકના દોરડાંઓ છે અને બીજાં લાંબાં હોય છે. તંબુ ઊભો હોય છે પણ લાકડીના દોરડાં છોડીએ તો બહારના રહેલાં રહ્યાં ન રહ્યાં સરખાંજ છે. તેમ અંદરનો " હુ " થાંભલો છે. નજીકના દોરડાં દેહાભિમાન છે અને તેનાથી "હુંનો" પસારો છે. બાકી સામાન્ય

મમત્વ દુઃખ દેતું નથી; વિશેષ મમત્વ દુઃખ દે છે. શહેરમાં આગ લાગે તેમાં પોતાનો લત્તો સહિસલામત હોય ત્યાંસુધી બહુ દુઃખ લાગતું નથી પણ પોતાના પગ તળે રેલો આવે ત્યારે ચિંતા થાય છે. એ મમત્વ અજ્ઞાનને લીધે છે. "મારૂં" એની વ્યાખ્યા છેજ નહિ. કેવળ કલ્પનાનું ઊટાંગ છે. બજારની દુકાનનું કાપડ મારૂં નહિ તે હું વેચાતું લઉં એટલે મારૂં થયું. પૈસાપરનું મમત્વ મેં તેને આપ્યું અને કાપડપરનું મમત્વ મેં પોતે લીધું. ખરૂં જોતાં આપ્યું લીધું કાંઇ નહિ. કેમકે જે કીંમત આપી છે તે મજુરીની કીંમત છે માલની નથી. પૃથ્વીમાંથી વસ્તુઓ થાય છે, તે બિચારી પૃથ્વીને એ કીંમતથી શું ફાયદો ? તેને તો સઘળી ઉથલપાથલ નિરૂપયોગી છે. સહેજ દાણા પૃથ્વીમાં વાવે ને દશ ગાલ્લી ઊગે એ અંદર બેઠા બેઠા કોણે આપ્યું ? માટે મજુરીના પૈસા ઉપજે છે પણ જુવારના ઉપજતા નથી; તેમ કીંમત કાંઇ પૃથ્વીને પાછી પોહોંચતી નથી. વેપારી એક મોતીના દશ હજાર રૂપિઆ આપે તેમાં જે છીપમાં તે પાકયું તે છીપને શું પોહોંચે છે? માટે અક્કલ અને મજુરીના પૈસા છે. ચોર પણ કહેશે કે ચોરીનો માલ મારો છે; મેં અક્કલ તથા મહેનત મજુરીથી ચોરી આણ્યો છે માટે કાયદા ન્યાય સઘળું ભ્રાંતિમય મૂઢોની રચના છે અને તેવી રચનાપર મમત્વનો ઇનસાફ આધાર રાખે છે. ઘરની ગાડી રાખવામાં જેટલી ખટપટ છે તેટલી ભાડાની ગાડીમાં નથી માટે કાંઇ પણ કોટે વળગાડતાં પહેલાં વિચાર કરવાનો છે. મમત્વ ઊભું કરવું નહિ. તું કહે છે કે મારૂં ઘર છે પણ વિચાર કર કે તારૂં હોય તો છૂટે કેમ ? તું તો તારા ઘરને તથા શરીરને છોડી ચાલ્યો જાય છે. માટે મમત્વ ભ્રાંતિમાંજ છે, તેથી સંગ કમી કરવો એ સાધન છે. નાના છોકરાંને પણ મમત્વ હોય છે. રમકડું મળ્યું કે પોતાનું સમજે છે અને દૂર થાય તો રડે છે આવી રીતે મમત્વ કરી અજ્ઞાની નરકમાં પડે છે.

તા. ૨૫-૮-૧૯૦૩.

૧૮. કાયારૂપી નાવ.

महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ।
पारं दुःखोदधेर्गन्तुं तर यावन्न भिद्यते ॥

प्रास्ताविक :

અર્થ:—મહાપુણ્યરૂપી ધન આપીને તેં આ કાયારૂપી નાવ, આ દુઃખોદધિની પાર જવા આણ્યું છે;—એ ભાંગી ન જાય ત્યાં સુધીમાં તરી લે.

આ સંસારમાં મેં ઘણી ઘણી ખટપટ કરી હવે હું ધરાઇ ગયોછું. સંસારનો આડંબર મિથ્યા છે. વિષય ભોગો ભ્રમથી ભાસે છે અને મનને ચંચળ કરી નાંખે છે. તૃષ્ણાને વધારે છે અને શાન્તિ આપતાં નથી માટે તે મિથ્યા છે. જેમ પાણીમાં લીલ વધી જાય છે અને તે પાણીને ઢાંકી દે છે તેમ તૃષ્ણા વધીને મનને આચ્છાદન કરે છે. માટે ભોગથી ઉપરામ થવાય તોજ સુખ છે. મનુષ્ય ઉચિત અને અનુચિત ભોગો ઘણાં ભોગવતાં આવ્યા છે તોપણુ તેમાંથી તેને તૃપ્ત કેદાડે થઇ છે? માટે તેને ત્યાગી પરમ પદનો આશ્રય કરવો જોઇએ. જેમ બાળક એક રમકડું છોડી બીજું લે છે તેમ આ સંસાર છોડી આત્મપદમાં વિશ્રાંતિ લેવી એજ કર્તવ્ય છે." એમ બોલી જનક રાજા એક કાગળની ચિત્રેલી મૂર્તિની પેઠે સ્થિર થઇ રહ્યા. શરીરની સામાન્ય ક્રિયા શરીર કર્યું જાય છે. શરીરને કંટાળો આવે તો તે ક્રિયા કરવી છોડી દે છે અને કરશે તો તે શરીર કરશે. હું તો શરીરથી જુદો છું માટે ક્રિયા થાય અથવા ન થાય તેમાં મારે શું? કાંઇ લાભ હાની છેજ નહિ. મારે પ્રાપ્ત છે તે ખરૂં અને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા નથી. સ્વરૂપ વિષે સ્થિત રહી ગ્રહણ ત્યાગબુદ્ધિ છોડી દેવી. ક્રિયાની પ્રેરણા કરવા વાળી પ્રકૃતિ ત્રણ ગુણો છે અને નિસ્પંદ ચેષ્ટા સંકલ્પ રહિત છે. પવનથી જેમ પાંદડું હાલે તેમ સ્વાભાવિક બની રહી છે પણ રાગદ્વેષ એજ મલીનતા છે. જેને રાગદ્વેષ નથી તેને તો ઇષ્ટ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ વિષે મન સમ રહે છે. દેહ સાથે મન મળી જઇ, "હુંપણું" ધારણ કરે છે તેથી તે કર્તા થઇ ભોક્તા પણ બને છે. કેટલીક અંતરની ક્રિયા તથા બહારની ક્રિયા જે સ્વાભાવિક થાય છે, તેને રોકવાની કાંઇ જરૂર નથી કેમકે તેમાં આ હું કરૂં છું એવી બુદ્ધિ થતી નથી; ઉલટા રોકવા જઇએ તો આ હું

રાકું છું એવી બુદ્ધિ થાય છે. ઘરના નોકરને જેમ સામાન્ય હુકમ આપી મૂકયો હોય છે, અને જે ધણીની સામાન્ય સત્તાથી સામાન્ય કામો કર્યાં જાય છે પણ વિશેષ કામની ખાસ આજ્ઞા આપવી પડે છે તેમ નિરંતર સત્તા તો વ્યાપીજ રહી છે, આપણે પડી જતાં હોઇએ તો પગ લથડતાની સાથે શરીરનો બચાવ કરવા સ્વાભાવિક રીતે સઘળા અવયવો તૈયાર થાય છે. તે વખત કાંઇ મન ખાસ વિચાર કરતું નથી કે હું ફલાણા ફલાણા અવયવોને રોકી અથવા કામે લગાડી શરીરનો બચાવ કરૂં. ત્યાં મન તો જાગૃત છે પણ મનનું કર્તુત્વ અથવા ઇચ્છા નથી ભાન થતાં ઠેકાણે આવીએ છીએ તે પહેલાં બીજા અવયવોની મદદ મળે છે, અને મન જાગૃત ન હોય તો તેમ થાય નહિ. ફેર એટલોજ કે તે વખતે " અહંપણું " નથી. એક મોટો અવાજ થાય કે તરત આંખ મીંચાઇ જાય છે. એવી આંખ નાજુક છે કે પાંપણો તેનો બચાવ કરવા તૈયાર છે પણ મનને વિચાર કરવો પડતો નથી. પાંપણોરૂપી પહેરેગીર આંખના રક્ષણ માટે તૈયાર છે તેથી આંખમાં બાલ સરખો પણ સમાતો નથી. એ પાંપણોમાંજ સામાન્ય રક્ષણ બુદ્ધિની સત્તા મને આપી મૂકી છે અને સામાન્ય સંકલ્પ બની રહ્યો છે તેથી વિશેષ સંકલ્પ આપ્યા વિના તે તેનું કામ સ્વાભાવિક રીતે કરે જાય છે. આદિ સંકલ્પથી અંતરની ક્રિયા બની રહી છે તેમાં અવાંતર સંકલ્પો ઘણા ઘણા થાય છે. છોકરાના લગન કરવા છે એ આદિ સંકલ્પ કર્યો, તો પછી તે ઉપર બીજી સંકલ્પની ધારા ઘણી નીકળવાની અને તે મુખ્ય સંકલ્પનું ફળ બીજાં સર્વે સંકલ્પોથી સિદ્ધ થાય છે. તેમજ શરીર પ્રારબ્ધથી કલ્પાયલું છે. તેમ મને અવાંતર સંકલ્પો પણ કરી મૂકયાં છે. માટે પ્રારબ્ધ ઉપરાંત નવા સંકલ્પ જે કરીએ તે વ્યર્થ છે. નદીમાં વહાણ બાંધેલું હોય, તે આમ તેમ હાલ્યાં કરે છે. તે તેનું હાલવું વ્યર્થ છે; કેમકે તેથી તેમાં બેઠેલો કાંઇ પ્રવાસ કરી શકતો નથી; જ્યાંને ત્યાંજ રહે છે; તેથી કાંઇ હાની લાભ થતો નથી. માટે એવાજ મનના નિરર્થક સંકલ્પો વ્યર્થ છે, તેથી તે દુઃખના કારણ થઇ પડે છે. જેમ વહાણના સાંધા હાલેથી ઢીલા પડે છે, તેમ મન હાલેથી નિર્બળ થાય છે. એક સાધારણ નીયમ છે કે નિરોધથી બળ વધે છે. છૂટું મૂકે તો નિર્બળ થાય છે. મનરૂપી ઘોડો ટપ્પા સુધી મહાવરો પડેલો તેથી વગર મહેનતે હોંસમાંને હોંસમાં તૈયાર થઇ વગર ચાબકે સામાન્ય ગતિમાં ચાલ્યા કરે છે. પણ ટપ્પો

પૂરો થયો હદ આવી કે પછી એ પણ આગળ ચાલવાને શ્રમ આપે છે. માટે સામાન્યમાં પરિશ્રમ નથી પણ વિશેષમાં ભારે જોર છે. પ્રારબ્ધના વેગને ટપ્પો તો ઉતારવાને છેજ. માણુસોને કષ્ટ થાય છે તેનું કારણ એ છે, કે મનની કલ્પનાથી ઇચ્છાને આશા બાંધી મૂકે છે, બાકી પ્રારબ્ધ યોગે થવાનું તે થાય છે. કોઇને પગાર વધવાનો હોય ને તે આશા રાખી વાટ જોય, અને નહિ વધે તો નાખુશ થાય છે, અને વધે તો અહંકારમાં આવી જાય છે. એમ વિશેષમાં બન્ને રીતે નુકશાન છે. સામાન્ય ગતિમાં હાની નથી માટે થયું તેનું વિસ્મરણ અને થવાનું તેનું અચિંતન રહેવું જોઇએ. "**अतीतागतं किंचित् न स्मरते न च चिंतयते**" અખો કહે છે કે: "ગઈ વાત શોચે નહિ, આગમ ચિંતવે નહિ." માટે રાગદ્વેષ વિના પ્રાપ્ત વસ્તુ સ્વાભાવિક ભોગવું છું. અતીતને ભૂલી જવું અને અનાગતનું ચિંતન નહિ કરવું એ અભ્યાસે બની શકે છે. બાકી સુખદુઃખ તો સર્વને અવશ્ય આવે છેજ. કોઇને સુખજ અને બીજાને દુઃખજ એમ નથી. ક્ષુધાને લીધે તૃપ્તિ અને તૃપ્તિને લીધે ક્ષુધા, સાપેક્ષ ચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. માટે શરીરની ગુલામગીરી પૂરતુંજ મન રાખવું, નહિ તો પશુ ને મનુષ્યમાં ફેર શું ? પશુપક્ષીને મનુષ્ય જેટલી ચિંતા જણાતી નથી. ઇંડા મૂકવાનો સમય થાય છે તેવામાં વિષયની ઇચ્છા, નહિતો બાકીનો વખત હોતી નથી. તણુખલાંનો માળો બાંધવાનો વખત આવે છે ત્યારે બાંધી લે છે અને શું થશે તેની તેને ફીકર નથી. તેને પાપપુણ્યના સંકલ્પો નથી; તેને માટે કોઇએ શાસ્ત્ર રચ્યાં નથી. માટે જેને જન્મની ઇચ્છા હોય તેણે મનુષ્યને બદલે પશુ પક્ષીનો જન્મ શા માટે નહિ લેવો કે જેમાં સામાન્ય મોજ બની રહી છે અને વિશેષને માટે તૃષ્ણા નથી ? તેને નિશાળે ભણવાનું નથી કે કોરટમાં ઇનસાફ કરવાનો નથી અને વળી સૌંદર્યતાનું સુખ કેવું ? વગર સીવડાવે સ્વાભાવિક કપડાં બની રહ્યાં છે. મોર પોપટઆદિના રંગ કેવાં આશ્ચર્ય જનક છે. મધુર તાજા ફળના ખાનારાં અને મનુષ્યને તો વાસી અને તાઢું પણ મળે. મનુષ્યને મહા મહેનતે આભૂષણ તરીકે પણ ન મળે એવા મોતીનો રાજહંસનો ચારો ! ચિંતાનું તો જેને નામજ નહિ. સુખ દુઃખ આવે તો ભોગવી લે, પણ વૈદ કે ડાકટરને બોલાવવા નહિ જાય. કલ્પનાજ નહિ. અને મનુષ્ય તો દુઃખ સાથે એકરૂપ બની જાય. અંતરમાં તો જરા ભાન થાય પણ દુઃખ ભોગવતી વેળા તો દુઃખનું તેને

ભાન હોતું નથી. ચાવવામાં સ્વાદ નથી પણ વચમાં અંતર હોય ત્યારે સ્વાદ જણાય છે. મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહેવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આવું અધમ હોવા છતાં તેનું અધમપણું જાણી લઇ ભોગ ભોગવતાં છતાં વિચારે કરી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવો અને તેથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તો એવા અધમ મનુષ્ય દેહને ઉત્તમ કહ્યો છે તે વાજબીજ છે. વિષયના ભોગ તો પશુઓને તૈયાર મળે છે પણ મનુષ્યોમાં અંતઃકરણ વિશેષ તેનો તેમણે ઉપયોગ કરવાનો છે. પશુવત્ વર્તવાનું નથી. છોકરાંની નાન-પણથી મરતાં સુધી, માર ઠોક કાળજી તેના માબાપોને હોય છે તથા તેને કન્યા પરણાવવાની ખટપટ હોય છે. મનુષ્યોમાં કન્યા લાવવાના પણ નિયમ હોય છે; પશુઓમાં તેવું હોતું નથી. કાયદા હોતાં નથી, ગોરને બોલાવવો પડતો નથી; પાંખ આવી કે ઊડવા માંડે એવી નિસ્પૃહી અવસ્થા છે, અંગ્રેજ લોકો તે નિયમનું અનુકરણ કરે છે. વૈરાગ્ય વિના સ્થિતિ નથી. વિષય ભોગ માટે આ મનુષ્ય દેહ નથી. નહિતો માણસ મર્યાદામાં ન રહે અને ઘાતકી થઇ જાય. આપણે લાખો જીવને ઘરબાર વગરના કરીને ઘર બાંધીએ તોપણ આખું વિશ્વ મળે તોએ આપણે તૃપ્તિ થનાર નથી. બળદ ઘોડા બાંધી રાખવાને આપણે શું હક છે? તેની પાસે વૈતરું કરાવવાને આપણે કાંઈ હક નથી. વેઠના કાયદામાં માણ-સને પકડે તો તેની વહાર થાય છે પણ બિચારાં ઢોરની વહારે કોણ ચઢે છે? ઇનસાફદાર તેના પર પોતાનો હક સમજે છે. મનુષ્ય દેહની અધમતા ઓળખવા માટે, ઉત્તમ તક આપનારો આ મનુષ્ય દેહ ઉત્તમ ગણાય છે. બાકી તેનો નિર્વાહ પાપથીજ થાય છે. કોઇ કહેશે કે મનુષ્યના ભોગ તો ઉત્તમ છે તો તે તમારી દ્રષ્ટિમાં છે. બાકી કુક્કરની દ્રષ્ટિમાં તો ઇંદ્રાણી સરખી નવ યૌવના હિસાબમાં નથી. તે તો ઇંદ્રાણી કરતાં કુકરીને વધારે પ્રીતિ બતાવશે. નરકના કીડાને નરક પ્રિય છે. માટે એ સઘળું તોફાન મનનું છે અને મન જે વ્યર્થ કૂદાકૂદ કરે છે તે થવી જોઇતી નથી; તેમ સામાન્ય ક્રિયા અટકાવી અપ્રિય થવાનું નથી કેમકે તેમાં તો પ્રયત્ન કરવો પડે છે. જેમ કોઇ પ્રવાસી આગળ પગલું ભરે ને નવો દેખાવ તેની આગળ તૈયારજ છે તેમ પ્રારબ્ધના માર્ગમાં રચના બનીજ રહી છે કાંઇ નવી કરવાની નથી; પ્રવાસ કરવો એજ કામ છે; ખરું જોતાં પ્રવાસ કરવાનો એ નથી અને પ્રારબ્ધનો માર્ગ પણ નથી. કાળરૂપી વહેલમાં બેઠેલા

આપણે તે વ્હેલને અટકાવીએ તો તે અટકે એમ નથી એટલે આપણે તો વહેલમાં ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો નથી. એમ છતાં પોતાને કર્તા માનો તો કર્તાનો માર ખાઓ. સ્વપ્નમાં પોતે કાંઈ કરતો નથી અને હું કરૂં છું એમ માને છે તો પોતે દુઃખ પણ ભોગવે છે. ઉંઘમાં અભિમાન વગર પોતે પાસુ ફેરવે ને કદાપિ માકડ છુંદાઇ જાય તોપણ તેમાં પાપ નથી.

તા. ૨૪–૮–૧૯૦૩.

૧૯ સંસારવૃક્ષ.

उर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—(શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ સંસારવૃક્ષને) ઉંચા મૂળવાલો, નીચી શાખાવાળો, અવ્યય અશ્વત્થ કહે છે. વેદના છંદો જેનાં પાંદડા છે. તેને જે જાણે છે તે (ખરો) વેદ જાણનારો છે.

બરફમાંથી અગ્નિ નીકળે નહિ તેમ સંસારમાંથી સુખ નહિ અને આત્મામાં જગત્ નહિ. જીવ તો જડ ધર્મવાળો છે. ચૈતન્યસ્વરૂપ ઓળખતો પોતાની પરાધીનતા માને નહિ. ગીતાના ૧૫ માં અધ્યાયમાં જે સંસારવૃક્ષ કહ્યું છે, તે સંસારવૃક્ષનું બીજ મન છે. સંકલ્પ જળ સિંચન છે જેથી મન વિસ્તરે છે અને સંકલ્પ વિના મન સૂકાઇ જાય છે. ભોગ કેવા છે ? માત્ર ઉપરની સુંદરતા છે. બહારથી વરખ ચોંટાડેલું અને અંદરથી તો માલ વિનાના, સંગ અને સ્પર્શ થયો, કે દુઃખદાયી છે. બાંધી મુઠી લાખની, ખોલી કે કોડીની. મન મર્કટ જેવું ચંચળ છે અને મનની ચંચળતાથી જગત્ છે. યથાર્થ સ્વરૂપ જગતનું જાણે તો મન સ્થિર થાય. રેતીના કણને ચમકારા પરથી હીરા જાણી લેવા જાય, પણ કણ છે એમ જાણે તો સ્થિર થાય. તેમ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ તો એજ કે વાસ્તવિક છેજ નહિ. નથી તેની પાછળ દોડાદોડ શી ? પોતાની સ્થિતિ ને સ્વરૂપનું ભાન તેનું નામ જાગવું. પોતાની સ્થિતિનું વિસ્મરણ તેનું નામ સ્વપ્નું. માટે આ અજ્ઞાનની નિદ્રામાં " જાગ્રત " સ્વપ્નુ છે. જે મન જગત્ તરફ

ભમેલું છે તે સ્વરૂપ તરફ જાગે, (જેમ સ્વપ્નમાંથી જગત્ તરફ જાગે છે તો સ્વપ્નનું મિથ્યાપણું જણાય છે તેમ) જગત્‌થી સ્વરૂપ તરફ જાગે ત્યારે જગતનું મિથ્યાપણું તરતજ છે. કોઈ ક્રિયા કરવાની નથી. સ્વરૂપનું ભાન કાંઇ ઢંઢોળેથી કે બહારથી બુમપાડીને જગાવે થતું નથી; પોતાની મેળે જાગે નહિ તો બીજો શું જગાડે? નિમિત્તે જગાડવું બની શકે બાકી જાગવાનું પોતાને છે. આત્મજ્ઞાન કર્તૃતંત્ર નથી વસ્તુતંત્ર છે. સુથારનું ટેબલ ક્રિયાથી થાય છે તો સામાન્ય નીયમ એવો છે કે તે ક્રિયાથીજ ભાંગે. હાથે કરેલું હાથે નષ્ટ થાય. મનનું મનથી નષ્ટ થાય. વસ્તુતંત્ર પ્રમાણુને આધીન છે. વસ્તુ સત્ય છે એમ નિશ્ચય થાય અને પછી સાધનો લેવાય તો પદાર્થનું જ્ઞાન થઇ શકે છે અને પોતાની ખુશી વગર બની રહે છે આંખ ઉઘાડો કે તરત મોં આગળની ચોપડી જણાય. વસ્તુ છે પણ ટુંકી નજરથી જણાતી નથી; બાકી નવી ઉત્પન્ન કરવાની નથી, આંખનો રોગ માત્ર કહાડવાનો છે. રોગ દૂર થાય તો એની મેળે છે તે દેખાયઃ—પ્રગટ છે. આત્મા કાંઇ ઢાંકેલો નથી. આંખે પાટા—પડળ છે કેમકે આત્માને આવરણ હોય તો તો જગત્ આખું અંધ. પ્રકાશજ આત્માનો છે. વાદળાથી સૂર્ય ઢંકાતો નથી. વાદળું તો જરા અમથું ને સૂર્ય તો મોટો છે. પાંતરૂં ડુંગરને શું ઢાંકે? પોતાની દ્રષ્ટિથી નહિ દેખાય એટલે ઢંકાયલો મનાય બાકી વાદળાં પણ સૂર્યના પ્રકાશે દેખાય છે, તેમ માયાનું આવરણ આત્માના પ્રકાશે ભાસે છે, નહિતો માયા માયાને જાણે નહિ. દેહ પણ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. અંતઃકરણમાં વિષયાસક્તિ મળ છે તેથી પ્રગટ દેખાતું નથી, બાકી પ્રગટજ છે. આત્માને મેળવવા જોવામાં ખટપટ નથી. રોગ કહાડવાના સાધન કરવામાં તમામ ખટપટ છે. એ રોગ નિવૃત્ત થતાંજ આત્મદર્શન છે. માત્ર ચશમાને લૂછવાના છે. અંતઃકરણરૂપી ચક્ષુ છે તેપર ધૂળ પડી છે તે લુછી નિર્મળ કરો. લોકોમાં બુદ્ધિ કડી ઓછી વત્તી હશે. જાણવાપણું તો સામાન્ય સરખુંજ છે. પુસ્તક છે એ સૌને જણાય છે પછી શું છે કેવુ છે શું લખાણુ છે એમાં કદી ફેર પડે. જ્યોત તો સર્વમાં સરખીજ છે; કાદવથી કંચનપણું મટતું કે ઘટતું નથી. મળ દૂર કરવા સત્સંગ સમાગમરૂપી જળની જરૂર છે. બીજાં સાધન છે પણ લોકો તે સાધનોને ફળરૂપ માની બેઠા છે અને તેથી ત્યાંજ અટકી રહે છે. આમ કેટલાંક અલ્પબુદ્ધિ જીવો બની રહે છે. શાસ્ત્રના વચન ચાર પ્રકારનાં છેઃ- ૧. ભયાનક, ૨. રોચક,

૩. અનુવાદ (વખાણીને કહે) અને ૪. યથાર્થ. ઓસડ ઉપર બાળકને શાકર આપે તે રોચક. લાલચથી કાર્ય થાય પણ નજર તો કાર્ય તરફ છે. બાકી ગીતાના ૧૨માં અધ્યાયમાં ઉલટોજ ક્રમ છે. કર્મને ટોચે ચડાવી જ્ઞાનને ઉતારી પાડયું છે પણ તે રોચક કરવાને માટેજ. એ વાત તો અધિકારી પરત્વે છે. મીઆભાઇ ન્યાયાધીશે દુધીની ચોરી માટે દુધીનો કાયદો શોધવા માંડયો. સામાન્યના હોય દરેકની વિશેષતા કાંઇ નક્કી થાય નહિ. માટે શાસ્ત્રવાકય તો શ્રવણથી નિર્ણય થઇ શકે. નિર્ગુણ, સગુણ, નિરાકાર, સાકાર, દ્વૈત, અદ્વૈત, એ તમામની એક વાકયતા કરવી; તે ગુરુદ્વારા થઇ શકે. નહિ જાણે તેની પાસે ન્યાય કરાવે તે તેવોજ થાય. એકલો બુદ્ધિવાળો ન્યાયાધિશ કામનો નહિ અનુભવી પણ જોઇએ. પક્ષકારો વગેરેને જાણે પણ હકીકત ન્યાયાધીશ ખરી નહિ જાણી શકે, સદગુરુ અનુભવે સત્ય વસ્તુ જાણે છે. ગુરુનો અર્થ અનુભવપ્રકાશમાં છે. દરેક ઉપકારક વસ્તુ ગુરુ છે માટે બીજાના અનુભવથી સમજી ચાલવું. પોતે ડૂબીને મરે અને રાંડયા પછી ડહાપણ આવ્યું શું કામનું ? અનુભવીને શાસ્ત્રની જરૂર નથી, લંકાનું વર્ણન વાંચવા કરતાં નજરે અનુભવેતો સારૂં જાણે. આત્મદેશનો ભોમિઓ અનુભવી શું નહિ જાણે ? કદાપી ગ્રંથ અનુભવથી વિરૂદ્ધ હોય તો ગ્રંથ ખોટો કહેવાય. જે આત્મદેશથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થીતિ, લય, સદા બની રહ્યાં છે તે મન મત મતાંતરનું ખંડન નહિ કરી શકે, પણ તેમ કરવાની તેને જરૂર શું ? કામી પુરુષને પૂતળાપણું જણાય તો તે મિથ્યા લાલચ છોડી દેશે. વળી સંસારની વૃત્તિ ફાંસી છે. ખાડામાં પડો, ઉપર આવો, ઉછળો, પણ આખરે ડૂબી મરવાનું છે. પાપ પુણ્યથી પણ નીકળાય, એમ નથી. પાપથી નઠારો જન્મ, પુણ્યથી સારો જન્મ પણ લક્ષચોરાશી મટે નહિ. અનંત કાળથી ધરાયા નહિ. " **पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे शयनं** " જન્મતાં દુઃખને શોક, પછી પણ પોતાને અને પોતાના સંબંધીઓને. જુઓ કે સ્વપ્નમાં જે જગત્ છે તે નથી જણાતું, ને નવુંજ નહીં તે ખડું થાય છે. જનકરાજા ભીખારી દેખાયા; રાજાની રક્ષા માટે ખરેખરા નાગી તરવાર સાથે પહેરેગીર છતાં ઉંઘ આવી, સ્વપ્નું થયું, ને શીયાળે પકડયો, અને બૂમ પાડે કોઇ છોડાવે નહી. પેહેરેગીર છતાં શોધેલી લાકડી પણ જડી નહિ. જાગી જોયું તો કૌતુક જણાયું અને હર્ષ થયો. તેમ જાગીને જુઓ તો

જગત્ કૌતુક જણાય ને આત્માને હર્ષ થાય. જે મન ચોરે ફસાયો અને જે મનને મિત્ર જાણ્યું તેને મેં ઓળખ્યું; તે ઠગારૂં છે, ભભૂત નાંખી મને ભરમાવી લઇ જનારૂં તે મન છે. પુણ્યરૂપી વિત્ત મારૂં એણે હરી લીધું. માટે એ મનને મારૂં; એનો માર મેં બહુ ખાધો છે. મનરૂપી મોતી અભેદ હતું તે વીંધ્યા વીના ગબડતું હતું તે વીંધ્યું કે સ્થિર રહે. વીંધ્યું જોય કે ગબડતું હતું. દોરામાં પરોવી કબજે રાખું. શીતળતાથી પાણી પણ પથ્થર જેવું થાય છે. સૂર્યના તાપે પાછું પાણી દેખાય છે, બાકી પાણી અને બરફ એક જ છે. તેમ મનનરૂપી શીતળતાથી મન ચૈતનમાં મનરૂપતાને પ્રાપ્ત થાય, તે પાછું આત્મજ્ઞાન સૂર્યથી અને તે ચૈતન્ય થાય, તે મન શાન્ત થાય. મનભાવનો લય થઇ, પરમાનન્દ ચિંતામણી પ્રાપ્ત થાય. નિર્મળ આકાશ જેવી મારી સ્થિતિ થાય. કામ, ક્રોધ, લોભ રહિત થાઉં. આત્મપ્રકાશ અંતઃકરણથી બહાર પ્રસરે કે તારા (વસ્તુઓ) ઢંકાઇ જાય. ખગ્રાસમાં તારા દેખાય છે. સૂર્ય ગ્રહણવેળા સૂર્યને આવરણ નથી. આંખ જોઇ શકતી નથી માટે આત્મસ્વરૂપ ગુણદોષથી પર છે.

તા. ૨૬-૮-૧૯૦૩.

૨૦. નિશ્ચય.

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैक बिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेद परिखेदतः ॥

गौडपादाचार्यः .

અર્થ:—કુશાગ્રે એક એક બિન્દુ લઇ સમુદ્રને ઉલેચવાનું જે પ્રકારે થાય, તે પ્રકારની ખેદ પામ્યા વિનાની ધીરજથી, મનનો નિગ્રહ થઇ શકે.

ઇષ્ટ અનિષ્ટની વાસના છૂટવી જોઇએ. સુતેલો માણસ શરીરની ક્રિયા સંકલ્પ રહિત કરે છે; હાથ હલાવે, પગ હલાવે, તેમ તું જાગ્રતમાં પણ સંકલ્પ રહિત ક્રિયાઓ થવા દે. જાગ્રતમાં યથાશાસ્ત્ર કાર્ય કર. રાતે લીલા માત્ર ધ્યાન શીખને ખાતર કર. છોકરાં ગમે તે રમત કરે છે તેમાં તેને કાંઇ પ્રયોજન હોતું નથી. વગર પ્રયોજનના કાર્યમાં મન સમરસ થઇ રહે છે કેમકે પ્રતિબિંબનો ભેદ દર્પણને નથી; સારૂં નરસું પ્રતિબિંબ

દર્પણને સારૂં નરસું બનાવતું નથી; દર્પણ તો છે તે છે. નેત્રથી રૂપ જણાય, કાનથી સ્વર સંભળાય અને સારૂ નરસું પ્રતિબિંબ મનપર પડે. સર્વ સારૂ નરસું એતો આભાસ છે. મનને તેની શું કામ અસર થવી જોઇએ ? સુતી વેળા વિચાર કરવો કે: " હે મન આત્મસ્વરૂપમાં તને શું ઓછો આનન્દ છે, કે તું આ સંસારમાં ફસાવા તત્પર થાય છે ? તને શું આત્મા આનન્દદાયી નથી ? કે તું હીરો છોડી પથ્થર પર નજર કરે છે ? અમૃત તજી "વિષ્ટા ખાવા દોડે છે ?" ઉત્તમ છોડી નીચમાં જવું એ અવિવેક છે. એમ શાન્તિ છોડી શ્રમમાં પેસવું, નિદ્રામાંથી જાગ્રતમાં જવું, અકૃત્રિમમાંથી કૃત્રિમમાં ભરાવું, એ કનીષ્ટ છે. નિદ્રાતો શ્રમને હરી લઇ શાન્તિ આપે છે. અને પાછું મન તત્પર તાજુ થાય છે. એવી શાન્તિ છોડી પાછું સંકલ્પ વિકલ્પમાં કેમ પડે છે ? સંસારનો વિસ્તાર સંકલ્પથીજ છે. તું સંકલ્પ છોડી દે; ચિંતામાં શું સાર છે ? સંસાર ચિંતાથી ભરપૂર છે. તું જો કે સંસાર બહાર નથી; તુંજ કલ્પના ઉઠાવે છે અને સંસારને ખડો કરે છે; તુંજ સઘળું ઉભું કરે છે. ત્યાગ કરે તો દુઃખ મટે. ત્યાગ કરવો એટલે શું ? અતીત કેમ થવાય તે અનુભવપ્રકાશમાં જુઓ. સ્ફુરવું એજ દુઃખ છે. ચિત્તમાં ગતિમાન આકાર થાય, સંતપ્તતા થાય, એજ દુઃખ છે. નિદ્રામાં મન થાકીને લોથપોથ થઇ બળાત્કારે ન છૂટકે પડે છે; ના ઇલાજ છે; તેથી સંસ્કાર તો જેવાને તેવાજ રહે છે અને જાગે કે પાછું મન સંકલ્પ વિકલ્પ ઊઠાવે છે. લોભી ઉદયોગ કર્યો જાય છે, આખરે થાકીને નિદ્રાવશ થાય તો નિદ્રાને એક વિઘ્ન ગણે છે. જાણે કે નિદ્રા નહિ આવી હોતતો વધારે ઉદ્યોગ કરી વધારે લાભ મેળવત, એમ પ્રવૃત્તિમાં પડયો રહે છે, પરંતુ પ્રવૃત્તિ પણ નિવૃત્તિને માટેજ છે; પણ લોભ નચિંત બેસવા દેતો નથી. અનુકૂળતા છે પણ તેનો લાભ લેવો ગમતો નથી. અભ્યાસે પ્રવૃત્તિ સુખદાઇ ગણાઇ, મૂળ ઘાલી બેઠી છે. સહવાસની પ્રબળતા છે; અભ્યાસે દુઃખ સુખરૂપ થાય. વ્યસનમાં પણ મોટાને દેખી બાળક અનુકરણ કરે છે; લાભ ગેરલાભથી કરે છે એમ નથી. કષ્ટ વેઠીને પણ કરે છે, દેખાદેખીથી કરે છે. તેમ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ આવતી હોય તોપણ તે ગમે નહિ. પેનશન લેવાનો વખત આવે, તોપણ લેતાં પહેલાં વિચાર આવે કે પછી શું કરીશું ? કામ વિના કેમ ગમશે ? સરકાર કરેલી પ્રવૃત્તિ બદલ નિવૃત્તિનું ફળ આપે છે તો તે વળી દેશી રાજ્યમાં દોડે છે. રોગીને વ્યસન પડી જાય છે તો

અભ્યાસે નહીં રોગ હોય તે દિવસે પણ પોતાને રોગી માને છે અને નિત્યરોગી થઇ પડે છે. કેટલાક શેઠીયા રોજ ઓસડ પીવાની ટેવથી ઓસડ ન મળે તો દુઃખી થાય અને રોજના ઓસડનો ગુણ થાય નહિ. માટે શરીરની સ્વાભાવિક ક્રિયા ભલે થતી રહે તેમાં સંકલ્પની સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પ ક્રિયામાં એકરસ થઇ જાય છે. મન શરીર સાથે એકરૂપ થઇ જાય છે તે વેળા મન નથી એમ નથી અથવા સંકલ્પ નથી એમ નથી પણ સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. સંકલ્પ ક્રિયાનું પરિણામ તરત થઇ જાય છે અને ક્રિયાના નાશ સાથે સંકલ્પનો નાશ થાય છે. ક્રિયા તો ઉલટી સંકલ્પને રોકનારી છે. કામકાજમાં હોઇએ ત્યારે ફોકટ કલ્પના આવતી નથી માટે નિરહંકાર પ્રવૃત્તિ બાધક નથી; તેવી પ્રવૃત્તિ તો અનુકૂળ છે પ્રતિકૂળ નથી. મનને ચણુચણાટ થાય તેવું કરીએ તો તે પ્રતિકૂળ પડે છે. સ્વાર્થબુદ્ધિ પક્ષપાત સહિત હોય તેનો ચણુચણાટ. પ્રવૃત્તિ બાધક નથી પણ સાધક છે અને આત્મવિચાર બન્યોજ રહે તો તે ઉત્તમ છે. સામાન્ય પ્રવૃત્તિની પણ શું જરૂર છે? કારીગર અણુજો પાળે તે દહાડે સંકલ્પ વિશેષ કરે. મુંબઇમાં લોકો પોતાના કામથી પરવારે કયારે કે એક બીજાની કુનવાર કરે? અને સુરતમાં નવરા પડયા કે ન્યાતજાતની કૂથલીના કોથળે કોથળા. માર ખાતાં સુધી ભય છે; માર પડતી વેળા તો તદ્રૂપતા છે. માટે સંકલ્પ રહિત થવાનું છે; ક્રિયારહિત થવાનું નથી. ક્રિયામાં સંકલ્પ છે પણ સંકલ્પરૂપતા નથી; સંકલ્પનું સ્વરૂપ નથી. કાગળ લખવામાં સંકલ્પ નથી, પણ લખી રહ્યા પછી સારો નરસો લખાયાનો સંકલ્પ ઊઠે છે એ અહંપણું છે. ક્રિયા તો બધી અહંકાર રહિત છે માટે સારો અભ્યાસ પાડવો. પ્રાણાયામ પ્રથમ પગથીઆ તરીકે ઠીક છે. અનુભવ પ્રકાશ જુઓ. પ્રાણાયામ કરવાથી મન રોકે ત્યાંસુધી સાધ્ય રહે છે, એકાગ્રતા આવે છે, નહિતો ચિત્ત ઘોળાયાં કરે નિશ્ચયપર આવે નહિ, ત્યાંસુધી સંકલ્પ કાર્ય કરવા તત્પર થાય નહિ. સંકલ્પ ઘોળાય તેથી મન નિર્બળ થાય. નિશ્ચયથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. ખોટા સંકલ્પ વિકલ્પથી મન તથા ક્રિયા દુર્બળ થાય અને ફળીભૂત થાય નહિ. માટે નિશ્ચય એજ પરમેશ્વર છે અને સંશય એજ જીવ છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમેશ્વરને શંકા શાની? દોષયુકત કાર્યોમાં વિચાર કર્યાં કરવાનો. શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાને શુભ કાર્ય ટપ દઇ નિશ્ચયથી કરવાનું છે. જાણવું જોઇએ કે

(દ્રઢતાથી) પરમાત્માની પ્રેરણા મારા હિતનીજ છે; ભગવત કરે તે ભલી. "પ્રભુને ગમે તે સમે સર્વ સહેવું, સદા રાજીરાજી હૃદયમાં રહેવું." સઘળી "રામલીલા" છે. માટે શરણુ થવું એ તો શુભ સંકલ્પજ છે. સમર્પણ કરવું. એવું નહિ કે ઘરમાં ટંટો ઉભો કરવો કે આતો છાંટો ઉડયો. મૂળ સંકલ્પનો છાંટો ઉડતો અટકાવવો જોઇએ વૃત્તિ અવૃત્તિ બની રહે. જાત્રા જઇ એક વાત છોડી આવવી જોઇએ. તે કોણું કે કારેલાનું શાક છોડી આવવાનું નથી પણ મનનો દોષ છોડી આવવાનો છે. "અસત્ય ભાષણ તજીશ, જીવ જતાં કદી જુઠું બોલીશ નહિ," એવી પ્રતિજ્ઞા લઇ આવવાની છે. એવું જો માત્ર એકે વ્રત લે તોપણ કલ્યાણ થઇ જાય. પણ સાપ મૂકી લીસોટાપર આધાર રાખે છે. વ્રત લઇ નીભાવવું જોઇએ; તેમાં દેશકાળની મર્યાદા ન રાખવી. દુર્બળ મનનું કામ નથી. વ્રત નીભાવવામાં મનનું સામર્થ્ય જોઇએ "Strong will power." ભય થાય, શોક થાય, એ મનની દુર્બળતા છે. ધૈર્યવાન ડગે નહિ એક પરાક્રમીપર હજારો સામા હોય, તો પણ હાથ કરતાં અચકાય. કુમક છતાં ડાકણ તો એકને દેખી ભાગી જાય પણ મરણીઓ જીવપર આવે તો ઘણાને ભારે પડે. મોતીસીંગ પકડાય ? ઉપલે માળેથી કૂદી નાઠો અને સઘળા જોયાં કરે; પાછળ પાછળ જાય પણ પકડવાની હિંમત કોણી લાવે ? નિડર શું ન કરે ? નિડરતા ધૈર્ય, એ મનનો ધર્મ છે. રજપૂત શરીરે સુકલકડી પણ શૂર આવે તો નરાજ વાંકી વાળી દે અને પછી શૂર ઉતર્યું કે ગળામાંથી પાછી કોણ કહાડે ? રાઇના પહાડ રાતે વહી ગયા. વાયુના રોગીને બળ એવું આવે, કે રોકયું રોકાય નહીં. એ કાંઇ શરિરનું બળ નથી. કેમકે શરીરનું બળ કાંઈ નથી મનનું બળ છે. મનના બળથી આવરદા વધે છે. સંસાર ચંચળ છે સૌંદર્યતા જોવાનીજ છે. સંસાર બદલાતો જાય છે, અસાર છે, બલકે છેજ નહિ. એમાં જે સાર દેખાય તેનો આશ્રય લે. માબાપનો આધાર એવો જણાતો કે તેના વિના કેમ ચાલશે ? પણ તે બિચારાં હવે કયાં છે ? તેનું ચિન્હ પણ નથી. ઘડીભર ચાલતું નહોતું, પણ તેની પાછળ તો ગયા નહિ ? જેને બાઝશો તે ક્ષણભંગુર દુઃખરૂપ નીવડશે. સંસાર દુઃખની ખાણ છે માટે શરીરાભિમાન તજી આત્મસ્વરૂપનો આશ્રય કરો. દેવને ભજવા હોય તો દેવને ભિન્ન કર્યાં વગર ભજો નહિતો દેવને માનશો ત્યાંસુધી તે દેવ રહેશે. જેવી રીતે દર્પણ ખરૂં દેખાડે છે તેમ મનમાં જેવું અભિ-

માન કરશો તેવું મનનું પૂતળું થશે. હું શુદ્ધ, અસંગ, નિર્મળ, પરમાત્માસ્વરૂપ છું, એમ માનશો તો મન શુદ્ધ થશે; વાસ્તવિક દર્પણમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, તેમ મન શુદ્ધ અશુદ્ધ નથી, બલકે છેજ નહિ. હું જીવ છું એમ માનવાથી અશુદ્ધ મન ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થાય ત્યાંલગી સદ્‌ગુરુનું ધ્યાન ધરવું. સદ્‌ગુરુ શુદ્ધ ગુણોની મૂર્તિ છે. આત્મચિંતન એકવાર થયું, તો પછી છૂટવાનું નથી; દેહરૂપતા કાઢી નાંખો. મૂર્તિમાં શુભગુણ સર્વે છે એમ સમજી મૂર્ત્તિનું ધ્યાન કરો. ધ્યાન કરશો ત્યાંલગી તેના શુભગુણ તમારામાં આવશે. આત્મચિંતન તો સદૈવ પોતાના ઘરનુંજ બની રહ્યું છે. જે મિથ્યા છે તેમાં ગુણ શું અને અવગુણ શું? લાકડાનો હાથી સારો છે તો શું ને નરસો છે તો શું? અસત્ય અવિદ્યમાનની આસ્થા કેવી? ગુણ દોષ કેવા? ઝાંઝવામાં મીઠું ખારૂં કેવું? તું સત્ય અસત્યથી જોડાય નહિ. મુઓ જીવતા સાથે ભમે નહિ તું એકરૂપ છે. માટે શોક ન કર પણ સમુદ્ર પેઠે અક્ષોભ રહે. જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે તે ધન દોલત વિશય માટે નથી પણ આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે છે કે જેને માટે પરિશ્રમની જરૂર નથી.

તા. ૨૭–૮–૧૯૦૩.

૨૧. સંકલ્પમય સ્વપ્નતૂલ્ય સંસાર.

संसारः स्वप्नतुल्यो हि रागद्वेषादिसङ्कुलः ।
स्वकाले सत्यवद्भा प्रबोधे सत्यसन्द्भवेत् ॥

आत्मबोधः

અર્થ:—રાગદ્વેષાદિથી પૂર્ણ એવો સંસાર સ્વપ્ન તૂલ્ય છે;-પોતાના કાલને વિષે સત્ય જેવો લાગે છે, બોધ થતાં અસત્ય થઈ જાય છે.

સંકલ્પ રહિત થઈ કાર્ય કરવામાં દોષ નથી. ક્રિયાની પહેલાના અને પછીના સંકલ્પ થવા દેવા નહિ. સંકલ્પ સહિત ક્રિયા થાય, તેજ બાધક છે. આત્મબોધે ક્રિયા મુખ્ય સાધક છે. ફરજ કરવામાં થતી ક્રિયા ગાૈણ સાધક છે પણ બાધક નથી. અભિમાનરૂપની ક્રિયા માત્ર બાધક છે. ક્રિયા વેળા નિરર્થક સંકલ્પ થતાં નથી. જે નિરર્થક સંકલ્પો થાય છે તેજ

બાધક છે. ઘાસનો ભડકો થઇ સમાઇ જાય ને ક્રિયામાં બાધ શો ? પણ લાકડું પજળ્યા કરે એ બાધક છે કેમકે તેનો તાપ ફરી ઊઠે છે. માટે નિષ્કામ કર્મ કરવામાં બાધ નથી. સંકલ્પનું અનુસંધાન કરનાર અહંકાર છે કાયદામાં પણ અહંકાર રહિત અકસ્માત થાય તે ગુન્હો નથી. અંતઃકરણ આત્મામાં સ્થિતિ પામે તોજ સ્થિર થાય. મનમાં શુદ્ધતા અશુદ્ધતા છેજ નહિ. ઉકરડો ધરો તો તેનું પ્રતિબિંબ પડે; દેવ ધરો તો દેવનું પ્રતિબિંબ પડે; મન પ્રતિબિંબ વગર રહે નહિ. મનનો આરસો ઉંધો ધરો તો જમીનનું પ્રતિબિંબ લે; ચત્તો ધરો તો આકાશનું પણ પ્રતિબિંબ લે ખરો. મન આરસામાં અહંકાર તો રહેવાનોજ. માટે જીવ-પણાનો અહંકાર છોડી દો કે તે પ્રતિબિંબ પડે નહિ. પણ "આત્મા હું છું" એમ સારૂં પ્રતિબિંબ પડવા દો. અભ્યાસ અને અધ્યાસથી તે બની શકશે. હું પુરુષ છું, હું સ્ત્રી છું, પશુ છું વગેરે સહુને છાજતી વૃત્તિ ઉઠે છે. કોઇને પોતાનું વિસ્મરણ થતું નથી. બતકના બચ્ચાં જન્મે કે પાણી તરફ દોડે છે તેને પાણીનો ભય નથી. માટે વ્યાપકપણું મનનું થયું તો વૃત્તિને ઊઠવાની જગાજ નહિ મન ક્યાં જાય ? સાધારણ આરસામાં તો પ્રતિબિંબ થોડા ભાગમાં પડે અને બાકી તો આરસો ખાલી જણાઇ આકાશનું પ્રતિબિંબ હોય પણ મનમાં તો જે પ્રતિબિંબ પડે તે રૂપ આખું દેખાય મન પ્રતિબિંબનું પૂતળુંજ થાય છે. તદ્રુપ થઇ જાય છે; મનનો બાકી આકાર રહેતો નથી. જેમ પ્રોસ્પેકટીવમાં (Prospective) ચિત્ર પડે છે તેમ મનની આ અદ્ભૂત કરામત છે. નાટકના પૂતળાં અથવા કુંડા કાગળના કાપીને તેટલાજ કીધા હોય તેથી ભૂલાવામાં પડે કે આ ખરાજ હશે. તેમ મન સંકલ્પ પૂરતુંજ બને છે, અને તેથી ભુલાવો થાય છે કે હું તો "જીવ છું" અને તે દ્રઢ થઈ બેઠું છું. પ્રતિબિંબ પડયું છે એમ જણાતું નથી પણ આરસોજ તેવો દેખાય છે. જ્યાં-લગી અનાત્મ અભિમાન છે ત્યાંલગી મલીનતા છે. શુભ ગુણ અનાત્મના તળીયાપર નકામા છે. અજ્ઞાન દૂર કરો તો આત્માના તળીયાપર ગુણ દોષ સહુસમાન છે નીકળી જાય છે. કાગળપરનો કાળો અને સોનેરી રંગ કાગળને આશ્રયે છે પણ કાળો અને સોનેરી બન્ને ઉપાધિ છે. ધોઇ નાંખો તો શુદ્ધ કાગળ રહે છે. તેમ પાપ પુણ્ય, ગુણ દોષ, બન્ને શુદ્ધ આત્માપર છે તે ધોઇ નાંખો તો બન્ને નકામા છે. પંચદશીના ચિત્રપ-

ટમાં જુઓ કે આત્માપર જગતચિત્ર પડું થયું છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે ઉપરનાં વસ્ત્ર કાઢી નગ્ન થઇ ગોપીઓ આવે તોજ સ્વીકારૂં. શુદ્ધ કાગળ-રૂપ થયા વિના નહિ સ્વીકારે. કાળો અને સોનેરી રંગ ધોઇ નાંખવાની જરૂર છે. ડાળ પાંખડાં મૂકી કદંબવૃક્ષની ટોચે પોહોંચવું સહેલું નથી. માટે ભાવના જીવપણાની છોડી આત્મસ્વરૂપ છું એવી રાખવી આ સંસાર ભાવના માત્ર છે. હું, મારૂં કુટુંબ આદી ભાવનાથીજ બનેલાં છે. લગ્ન થાયછે; પતિ પત્નિભાવ દ્રઢ કરવા દેવતા સાક્ષી સામે ધામધૂમ થાય છે; તેનું દુઃખ તે પોતાનું એમ અરસ્પરસ ગણે છે; છોકરાં છૈયામાં મમત્વ બંધાય છે, તેમજ ભાવનાથી મન આત્મામાં લય થઇ શકે છે. "**बंधाभिमानी बद्धोहि मुक्ताभिमानी मुक्त**" બાકી બીજું કરવાનું કંઇ નથી. શ્રદ્ધા કે "હું બ્રહ્મ છું," એવી ભાવના વધારવી. ભાવનાનીજ ખોટી છે. સજાતીય પ્રવાહ વધારવો, વિજાતીય દૂર કરવો, એટલે કીટભ્રમર ન્યાયે મન બ્રહ્મરૂપ થશે. સુગમ તો છે, પણ થતું જણાતું નથી. અનેક ભાવનાઓ તાબડતોબ ફળે છે. કોઇ કહેશે કે તારો જુનો મિત્ર ગાળ દેતો હતો, તો તરત મિત્રાઇ તજી શત્રુતા ઉત્પન્ન થાય છે. ભાવના તરત સહેજ નિમિત્તે બદલાય છે, અને બ્રહ્મભાવના કરતાં વિચારમાં પડોછો. શ્રદ્ધા નથી તેથી. તમે તમને બ્રહ્મ માનો તો કોણ ના કહેવા કે હાથ પકડવા આવે છે? કહેનાર પર શ્રદ્ધા વિશ્વાસ જોઇએ. કોઇ કહે મનની નિર્બળતા વિષય સંગથી છે, માટે અસંગ થવું. બહારનો ત્યાગ નકામો છે, તેતો ફોકટ કષ્ટદાઇ છે. અંતરની સફાઇ જોઇએ. છૂટો પડયા પછી મળે, તોપણ કોરોને કોરો રહે. ઉખેડીને પછી બરાબર ચોંટે નહિ. સુખાનંદજી મહારાજ બીજાના છોકરાંપર અત્યંત પ્રીતિ રાખે, છતાં તરત છોડી ચાલતા થયા, પણ માબાપ છોકરાંને છોડી જવું હોય તો વિયોગ દુઃખ પામે. માટે એ ઉપરનો સંગ કહેવાય. માબાપ સત્યસંગ માને તેથી દુઃખ. કાપેલી ડાળ ચોંટે તે અંગભૂત થાય નહિ બ્રહ્મચર્યથી નિસંગતા, નિરહંકાર, સ્વાશ્રય, એવાં શુભ ગુણો આવે છે પણ હવે એવી તત્વજ્ઞાન શીખવાની શાળા ક્યાં છે? નિશાળમાં સામાન્ય પ્રચાર હોય છે અને ઘેર શીખે પણ મહેનત વધારે પડે, સ્કુલો બંધ કરે તો હાલ જેટલા Matriculation (મેટ્રીક્યુલેશન) માટે તૈયાર થાય છે તેટલાં થાય નહિ. ધર્મની સ્કુલો જતી રહેવાથી હવે

ધર્માભ્યાસ માટે ધરનો અભ્યાસ કરવા જરૂર રહી તે થોડાજ કરે છે. મનની નિર્મળતા અને ઉલ્હાસપૂર્વક આત્માભ્યાસ કરવો જોઇએ. આત્માભિમાન ભલે રહે. ભાવના ન રહે તો મોઢે કહે તોપણ છાપ પડશે. શિવોહં વાણી સાથે મન તદ્રુપ છે. શંકરસ્વામીનું આત્મચિંતન ૨૭ શ્લોકનું છે એમાં પણ એવો અભિપ્રાય છે. વળી ક્રિયા વેળા કલેશ નથી; સંકલ્પનું કષ્ટ છે; ક્રિયા સુખરૂપજ છે. પ્રવૃત્તિ, ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ અને અનિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે છે. કોયડો ફોડવામાં પણ આનન્દ છે. ક્રિયાનું મૂળ સૂખ છે. કામમાં મચ્યા કે આનન્દ; નવરા પડયા કે દુઃખ. માટે લોકો પાના સોગટાં વગેરેમાં મનને રોકે છે. તેથી ક્રિયાનો નિષેધ નથી. દેહ સુધી ક્રિયા છે. ગીતાજીમાં પણ એમજ કહ્યું છે. આનન્દના અંકુરમાંથી ક્રિયા ઊઠે છે; સકામ એજ કહેવાય છે. નામ-રૂપ સિવાયના સમસ્વરૂપમાં રહી જગતનું કાર્ય કરવું. પ્રકરણ ત્યાગબુદ્ધિ રાખવી નહિ. પારકાની દ્રષ્ટિમાં આકાશ મેલું દેખાય; આકાશની સ્વદ્રષ્ટિમાં પોતે મેલૂં નથી. યાદ આવવું તેને સ્મરણ કહે છે અને સ્મરણ પછીની એકતાને અનૂસંધાન કહે છે. "હું આત્મરૂપ છું" એ વાતનું વિસ્મરણ થયું છે માટે તેનું સ્મરણ થાય પછી અનૂસંધાન થાય. આપણે મનુષ્યપણું નું વિસ્મરણ છેજ નહિ. તેથી તેનું સ્મરણ કરવાની જરૂર નથી પણ તેનું અનૂસંધાન બની રહ્યું છે. અર્જુને કહ્યું કે "હું સ્વરૂપ ભૂલી ગયો હતો." ધુળ કોટ ભલે ઊડે. પણ તે લોક દ્રષ્ટિમાં દેખાય. સ્વદ્રષ્ટિમાં રાખવું નહિ. "આપ આપકે મનમેં ગદ્ધાભી મસ્તાન." અજ્ઞાનીજન અહંકારને અને આત્માને એક માની ધૂળ આકાશ એક માને છે. અને પોતાને જીવરૂપ માને છે. પ્રથમ સંકલ્પ ઊઠે પછી નિશ્ચય થાય, પછી ક્રિયા. પણ એ સર્વે એટલી ત્વરાથી ઘણીકવાર થાય છે કે સંકલ્પ ક્રિયારૂપ થઇ જતો જણાય ત્યાં સંકલ્પનું સ્વરૂપજ નથી. સંશય ભેદજ્ઞાને થાય; ભેદજ્ઞાન અજ્ઞાને થાય, માટે નિશ્ચય તેજ પરમેશ્વર. આકાશમાં સૂર્ય તેમ હૃદયમાં આત્મા. સૂર્ય તો પરિચ્છિન્ન છે પણ આત્મા તો વ્યાપક છે હૃદયમાં પ્રકાશે ત્યારે શું પ્રકાશ્યા વિનાનું રહી જાય ? પાણીમાં પરપોટા તેમ ચૈતન્યપર જગત્ નામરૂપ છે. શુદ્ધ મણીપર પ્રતિબિંબ છે વિષયોની સત્યતા મટી તો હર્ષ શોક શું ? સુવર્ણ બુદ્ધિવાળાને સોનું, લગડી, ગીની, સહુ સરખું છે. દાગીના બુદ્ધિ

હોય તેજ સોનું લેવા ના પાડે. સમદ્રષ્ટિને આત્મરૂપ છે, અનિષ્ટ બુદ્ધિ નથી. હર્ષ ખેદ પણ પ્રતિબિંબ આભાસ માત્ર છે, સત્ય નથી. વિષય નથી અને ખેદ દેખાયો તોપણ આત્મરૂપ છે. હર્ષ વિષાદ નહિ એ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન થવું સહેલું છે, માત્ર દ્રઢતાને વાર છે. કેમકે ચિત્ત ઠરતું નથી. સ્થિતપ્રજ્ઞ થવું જોઇએ. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, એને પરાવર કહે છે ચિંતા ભયથી થાય છે; ભય ભેદ બુદ્ધિથી થાય છે; ભેદ અજ્ઞાને થાય છે. જેમ ઘડિઆળમાં મૂળ ચક્ર ચાલુ રહે, ત્યાંસુધી વચલું ચક્ર અટકે નહિ. તેમ સૃષ્ટિના ઘડિઆળમાં આપણે સ્થીર શું કામ થવા મથીએ? મૂળચક્ર ફરે ત્યાંસુધી ફર્યા કરીએ, પણ મૂળચક્રને આધારે માત્ર અહંભાવથી સ્થિર સાક્ષીરૂપે રહેવું.

તા. ૨૮-૮-૧૯૦૩.

૨૨. નિષ્કામતા.

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्।

मनु:

અર્થ:—જેટલું જેટલું સ્વવશ તેટલું સુખ,
જેટલું પરવશ તે બધું દુઃખ.

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपूरुषः॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—માટે અસકત રહી નિત્યે કાર્ય એવાં કર્મને સારી રીતે કર કેમકે અસકત રહી કર્મ કરનાર પુરુષ પરમ (પદ) ને પામે છે.

સદા જેને આત્મસ્વરૂપનું અનુસંધાન રહે, તે ગમે તે કર્મ કરે તેનો બાધ નથી. સુષુપ્તિમાં વ્યવહારનો લોપ થાય છે અને જાગ્રતમાં સર્વ કાર્ય કરે પણ હર્ષશોક રાખે નહિ તો સુષુપ્તવત્ ગણાય. સંકલ્પ ભૂત ભવિષ્યના ચિંતનથી થાય છે. વર્તમાન કાળમાં તો મન તન્મય થઇ જાય છે માટે ભવિષ્ય ચિંતન નહિ કરવું પણ ભવિષ્ય નિમિત્તે વર્તમાન

કાર્ય કરવું. કર્તવ્ય ભવિષ્ય માટે પણ કરવું. ખેડુત બી વાવે છે અને પછી ફળને માટે પરમેશ્વરની મરજી પર આધાર રાખે છે. જે સંકલ્પ ક્રિયાત્મક થાય અને બાકી રહે તે ફોકટ છે; તેમાં જીવરૂપતા છે; હર્ષ શોક છે. મનની ત્વરા એવી છે કે પ્રથમ ઉત્તર ક્ષણ સમજાતી નથી. એક અક્ષર વાંચવામાં ત્રણ ત્રિપુટી થઇ મનના નવ પ્રકાર થાય છે. જોવાપણાની જ્ઞાનત્રિપુટી, બોલવાની કર્મત્રિપુટી અને સમજવાની ભોગ ત્રિપુટી એ સઘળું એકદમ થાય છે. વચ્ચેનો અંતર સુક્ષ્મ છે; શતપત્ર શૂચિકા ન્યાયની પેઠે. વળી અલાતચક્ર ગોળ અગ્નિ દેખડાવે પણ તેમાં અગ્નિ એકજ જગોપર છે તેમ મનુષ્ય દુ:ખાકાર અને ત્યારે જ્ઞાનાકાર નહિ. દુ:ખ ભોગવે ત્યારે ખરૂં જોતાં દુ:ખ નથી અને એવી રીતે દુ:ખ નથી ત્યારે દુ:ખ માને છે કેમકે દુ:ખ હમેશાં ઉત્તર ક્ષણમાં ભાસે છે. મન બે સ્વરૂપે બને નહિ માટે દુ:ખ નથી નિદ્રામાં સુખ છે, પણ તે ઊઠયા પછી જણાય છે. આ પ્રમાણે સુખદુ:ખ વર્તમાનમાં નથી તો ભૂતમાં કયાંથી આવ્યાં? અને ભવિષ્યમાં કદાપિ છે તોપણ વર્તમાનમાં આવનાર ન હોય તો તેનો ભય શું? સુખદુ:ખનો ભય છેજ નહિં પણ મન મહા જાદૂગર છે. હાથ ચાલાકીથી મોહ ઉપજાવે છે. સ્વરૂપ શું તે નક્કી થતું નથી કારણકે મન બધા વેશ લઇ શકે છે. વળી આ સ્થુલ વર્તમાન સમજવાનું નથી, પણ સૂક્ષ્મ વર્ત્તમાન સમજવાનું છે. પાણી રેડીએ છીએ ત્યારે પાણીને અખંડ ધાર હોતી નથી. પ્યાલાના પાણીમાં પણ વચમાં પોલાણ રહે છે. સમુદ્રના પાણીમાં માછલાં પોલાણની હવાથી જીવી શકે છે. ખાંડ નાંખીએ તો પ્યાલાના પાણીમાં સમાઇ જાય છે. એજ પ્રમાણે જગત્ પણ કકડા કકડા છે છતાં અખંડ દેખાય છે. જગત્ના કકડાઓની વચ્ચેની સંધીઓપર લક્ષ રહેવું જોઇએ. દરેક વૃત્તિમાં જગત્ ઊઠે છે અને લય પામે છે. વૃત્તિના ચમકારા એજ જગત્ સ્વરૂપ છે. એને પ્રત્યભિજ્ઞા અથવા સ્મૃતિ જોડે છે. તંતુઓ જુદા હોય છે; કપડું અખંડ દેખાય છે તેનું કારણ આડા ઊભાં કાણાં છે. વૃત્તિરૂપી તંતુ પળમાં હજારો બીજી વૃત્તિને ગુંથી દે છે. દેશકાળ, કાર્યકારણભાવ એ આડાતંતુ છે. કાલે જોયલું ઘર કાળ કલ્પનાથી આજે તેનું તે દેખાય છે. જગત્નો પટ અખંડ દેખાય છે તે વૃત્તિના તંતુથી છે. વૃત્તિના તંતુ નીકળી જાય તો જગત્ છેજ

ક્યાં ? યોગ પ્રાણાયામથી વૃત્તિ મનનો વેગ રોકે છે પણ સમુદ્ર ઊછળે ત્યાં કોને રોકે ? નિદ્રામાં શાન્ત થાય તેટલી ઘડી દબાઇ રહે. તત્ત્વવેત્તાએ પણ યથાશાસ્ત્ર વર્ત્તવું જોઇએ. પોતાપર શાસ્ત્રનો દંડ નથી વિધિ નિષેધ નથી. પોતે શાસ્ત્રદ્વારા મુમુક્ષુની સ્થિતિને પાત્ર થયો છે શ્રવણઆદિ કરીને અભ્યાસ પડયો છે તે અભ્યાસે વધેલો છે. નિષ્કામ વૃત્તિ વિના મુમુક્ષુતા થાય નહિ, તેથી તેનામાં વિપરીતતા સંભવે નહિં; તેના કાર્ય તો સહજ શાસ્ત્રાનુસાર થાય. લોકસમૂહને માટે પારકાના સંબંધમાં પણ સારી રીતે વર્તે. મેળવવાનું જેને બાકી રહ્યું નથી અને જેણે મેળવ્યું છે તે કદી જવાનુ નથી, એનું નામ કૃત કૃત્યત્વ એ અનુભવ ક્ષણિક આવે છે; જે નિયમસર કામ કરે તેને આવે. અંગ્રેજ લોક તેમ કરે છે. તેઓ કાળ ઉપાસક છે અને તેથી યશ પામે છે આપણે તો મુહૂર્ત નામનાજ જોવડાવીએ છીએ. મુહૂર્ત કરતાં મોડું વહેલું થાય તેની દરકાર કરતાં નથી. અગ્રેજ લોકની ખૂબી જુઓ: તે હુકમ કરે તે માન્ય થશે એમ તેની ખાત્રી છે, અને તે હુકમ માન્ય થાય છેજ. આગગાડીપર જવું હોય તો પા કલાક પહેલાં સ્વસ્થ હોય છે કેમકે તેની વૃત્તિ એકજ સ્થળે હોય છે. આવા દાખલા હરરોજ જોવામાં આવે છે તો પછી જેને અખંડ કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થાય તો તે લક્ષ ચોર્યાશીમાં ફરીથી આવે નહિં. હવે તેને ફક્ત રમવાનું બાકી રહેલું છે અને જગતને માત્ર " રામલીલા " તરીકે જોય છે તે નિરંકુશા તૃપ્તિ સપ્તમ ભૂમિકા દ્રઢ નિશ્ચયથી પામે છે. આત્મપદ જ્યાંલગી નહિં પામે ત્યાંલગી પુરુષાર્થ ફળ્યો નહિ. સત્તાપર મનરૂપી ચિતારો ચિત્ર પાડે છે અને ભુંસી નાંખે છે એમ ખેલ કરે છે. તે સત્સ્વરૂપ હું છું. દેશ, વસ્તુ, દર્શન પ્રાપ્તિ નથી કે જે નજરે દેખાય. માત્ર અનુભવથી જાણવાનું છે. એવી પરમ સંપદની ખાણ ભરી મૂકી છે. લાખો રૂપિઆ ખરચ કરેથી પણ મળે એમ નથી કે શાસ્ત્રો ભણેથી પણ મળે એમ નથી. " નિર્ધન કો ધન રામ હે. " એકાંત બેસી વિચાર કરે કે હું કોણ છું ? આ જગત્ શું છે ? મારામાં શી શી વસ્તુઓ છે ? એ જુદાં પાડે તો આત્મજ્ઞાન થાય. ઉત્તમ પદથી સ્વર્ગ મળે પણ તે નષ્ટ થાય છે. પરંતુ વિચારે જે પદ મળે છે તે નિર્મળ હોય છે. મન ઉપર અજ્ઞાનના પડદાથી ચિત્રવિચિત્ર જગત્ ભાસે છે પણ અંદર દીવો પ્રગટ થાય તો

જગત્ નષ્ટ થાય. અંધારૂં હોય તે દૂર કરવાને એક નાનુ છોકરૂં દીવાસળી સળગાવે તો બસ છે પણ હજારો જબરા મલ્લ લાકડીઓ લઇ અંધારાને મારે તો તેથી અંધારૂ દૂર થાય નહિ. અનુષ્ટાન બેસાડેથી અંધારૂ મટે નહિ. કહ્યું છે કે આત્મા અગ્નિની જ્યોતિરૂપ છે, છતાં માથાપર અંધારૂ છે અને તે અંધારાએ આખા વિશ્વમાં અજવાળું કર્યું છે. એવું અદ્દભૂત અંધારૂ છે.તે માયા અજ્ઞાન છે. તે ક્રિયાથી જાય નહિ પણ વિચારે જાય. આ સંસાર તરવો દુર્ઘટ છે; ત્રિવિધ તાપથી સર્વે સમાન દુઃખી છે, પણ બુદ્ધિથી જ્ઞાનપ્રકાશ ઉદય થાય, તો તરવું સુગમ છે. દરીઓ મોટો પણ વહાણ મળે તો તરી જવાય, માટે વિચાર નૌકાની જરૂર છે. મૂર્ખને થેડી આપદા હોય તે પણ મોટી લાગે. પોતાની હાની કરે એવું જે દેહાભિમાન જેમને છે એવાં મનુષ્ય વિદ્વાન ભણેલા ઐશ્વર્યવાન હોય તોપણ તે અતિ મૂર્ખ ગણાશે. પીંછાં, કીડી વગેરે પવનમાં ઉડે પરંતુ પર્વત ડગે નહિ. દેહાભિમાનીને ભય બતાવો તો તે ડરી જશે આત્મવેત્તા જગત્ પ્રલય થઇ જાય તોપણ ડગે નહિ. પરપોટાને પોતાનો ભય થાય તેમાં સમુદ્રને શું ? સંતોનો સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનો વિચાર જરૂરનાં છે. શાન્તગુણ વગેરે સામાન્ય ધર્મ છે પણ તત્વજ્ઞાનથી શૂન્ય હોય તો મોક્ષ નહિ. તત્વજ્ઞાનથી બુદ્ધિ ખીલતી જાય છે. કઠણ અનાજ પાણીમાં ભીંજાય તેમ ખીલે અને મધુરતા આવે. કોઇ કોઇ કાંગરૂ જેવા રહી જાય, પણ વ્યવહારમાં બુધ્ધિ સંકુચિત થાય છે. દેહાભિમાનમાં એક ગઠ્ઠો બંધાય છે માટે બુદ્ધિ સન્માર્ગે દોડે તોજ આત્મસ્વરૂપ જણાય છે.

૩૦–૮–૧૯૦૩

૨૩. આત્મસ્વરૂપ.

नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि

उपदेशसाहस्री.

અર્થ:—સર્વથા પ્રભારૂપ એવા સૂર્યમાં દિવસ નથી કે રાત્રી નથી, તેમ સર્વથા બોધરૂપ આત્મામાં જ્ઞાન નથી કે અજ્ઞાન નથી.

આત્મદેવની કૃપા થાય તો ઇંદ્રિયરૂપી શત્રુઓને જીતી શકાય. કૃપા ત્રણ જાતની છે. ગુરૂકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા અને આત્મકૃપા. અંતઃકરણ શુદ્ધ થઇ સંસારથી છૂટવાની શુભેચ્છા થાય એ જ્ઞાનની પ્રથમ પાયરી છે. જ્ઞાનની ચાર ભૂમિકા છેઃ— ૧. શુભેચ્છા. ૨ વિચારણા ૩. તનુમાનસા. અને ૪. સત્વાપત્તિ. સદ્‌ગુરૂ સચ્છાસ્ત્ર સામેલ રાખી વિચાર કરીએ અને મનન-આદિ તનુમાનસાથી સજાતીય પ્રવાહ કાયમ રાખી સદોદિત આત્મચિંતન કરીએ તો આત્મદેવનું પૂજન થાય છે, એટલે સ્વસ્વરૂપનું પૂજન થાય છે. જે લીલા માત્ર ભાસે છે. યોગવશિષ્ઠમાં આત્મદેવનું પુજન શું છે તે બતાવેલું છે. સિદ્ધાંતમાં પણ ઇશ્વર, જીવ અને જગત્ માયિક કહ્યાં છે. માયાની ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય તે માયિક છે. જગત્ છે તો ઇશ્વર છે. રૈયત વિના રાજા નહિ. પુરુષપણા ઉપર રાજાપણું છે તે આવે જાય પણ પુરૂષપણું કાયમ રહે છે. તેમ આત્માપર જીવ ઇશ્વર જણાય અને જગત્ તથા જીવ મટ્યાં કે ઇશ્વર પણ ગયો. ચૈતન્યસ્વરૂપ નિરંતર પ્રાધાન્ય છે અને ઇશ્વરપણું ગૌણ આગંતુક છે. ધણીઆણી હોય ત્યાંસુધી ધણી; છોકરો હોય ત્યાંસુધી બાપપણું એમ અભિમાન રહે છે પણ સામાન્ય ધર્મમાં અભિમાન રહેતું નથી. સુર્યની સત્તા નથી કે નહિ પ્રકાશવા ધારે તો તે તેમ કરી શકે. નામરૂપમાં ચૈતન્યદ્રષ્ટિ થાય તો દોષદ્રષ્ટિ અથવા ભેદદ્રષ્ટિ દૂર થાય. ભેદદ્રષ્ટિ સારી હોય કે નરસી હોય પણ તે વિષમદ્રષ્ટિ છે. ખેડુત મુઠી ભરીને બી નાંખે છે અને એક માંથી અનેક ઉગે છે. તેમ મોહરૂપી બી મુઠીએ મુઠીએ વાવે તેમાંથી અનેક જન્મરૂપી ફળો અને આપદાનો વરસાદ વરસે છે. મોહ થાય તે નિશા કીધા જેવું છે. મોહ થાય અથવા નિશા કીધી હોય તો મિત્ર શત્રુ દેખાય. કાદવમાં પડ્યો હોય તો સુખમાં સૂતેલો છું એમ માને અને ઘરમાં સુખમાં હોય તોપણ બળતો જળતો જણાય. સંસાર અને દેહ સત્ય માને એ મહા મોહ છે. સકામ વ્યવહાર કરવો એ મોહની મુઠીઓ ફેંકવાની છે અ તેમાંથી મહા મોહ તથા અહંકાર થવાથી અનર્થનો વિસ્તાર વધે છે. એ પસારો આત્મજ્ઞાનના ઓસથી બાળી મૂકવો જોઇએ. દોરી જાણી તો પછી તે સાપ થાય નહિ. જ્યાં નામરૂપ દેખાય છે ત્યાં સાક્ષાત ચૈતન્યતા જોવી. આંખ મીંચેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી કેમકે તેવી રીતે તો પરમાત્મા એક દેશી ગણાય. પરમાત્મા કંઇ કચેરી

લગાવી બેઠા નથી. સૂર્ય એક દેશી છે તેથી તેની તરફ નજર ફેરવીએ તોજ તે દેખાય છે. પણ આકાશ સર્વત્ર છે. તેમ ચૈતન્ય સર્વવ્યાપક છે. ચિત્રને જોતાં છતાં ચિત્રપટ જોય, ચિત્રને મિથ્યા જાણે અને ચિત્રનું જીવનસ્વરૂપ પટ છે એમ જાણે. જેણે પટ નથી જાણ્યો તે ચિત્રને સત્ય માને છે પણ તેથી પટની સત્યતા ગઇ નથી. એક જાણે છે અને બીજો જાણતો નથી; દેખાવતો તેનો તેજ છે. ઝવેરી અને અઝવેરી હીરો તો તેનો તેજ જોય છે પણ ખરી કિંમત ઝવેરી કરી શકે છે. તેથી ઇંદ્રિય અને મન બન્નેનો મોહ બાધક છે. ઇંદ્રિયનો મોહ હોય પણ મનનો ન હોય તો તે બાધક નથી. મનનો મોહ નિર્મળ થવાને વિચારની જરૂર છે. વિચાર કરીએ તો તમામ ભય નિવૃત્ત થાય છે. લાલ કાચમાંથી બધું લાલ દેખાય છે. તેમ નેત્રમાંથી આકાર દેખાવા તે નેત્રનો સ્વભાવ છે. કાનથી અવાજ સંભળાવો એ કાનનો સ્વભાવ છે પણ મન તેની સાથે એકરૂપ દેખાય અને તેની વાત સાચી માને તો મોહ ઉત્પન્ન થયો કહેવાય. અસલ લાકડું તો છેજ પણ આંખને મોહથી લાકડાનો સાપ ખરો સાપ લાગે છે તેથી સાપનું લાકડું કરવાની જરૂર છે કેમકે તે લાકડાનો સાપ જોઇ તેને સાપ કહે છે; લાકડું છે એમ જાણતો નથી. તે લાકડાપર ચિત્રામણ હોવાથી તેને સાપ તરીકે જુવે છે, તેથી ચિત્રામણ કાઢી નાંખીને લાકડું કરીએ ત્યારે આંખ લાકડું દેખે પણ મનને તેમ કરવાની જરૂર નથી. આંખને માટે માત્ર જરૂર છે. લાકડાપર ચિત્રામણ ભલે રહ્યું તોપણ મન તો જાણે છે કે એ સાપ નથી પણ લાકડું છે. જોકે બોલાવશે "સાપ" કહીને. સો રૂપીઆ ગણવા હોય તો અભણને પાંચ પાંચની થોકડી મૂકી સમજ પાડવી પડે પણ ભણેલા છૂટક છૂટક ગણ્યા વિના સહેજમાં સો રૂપીઆ ગણી લેછે અને સમજી જાય છે. માટે લાકડાના સાપ, હાથી, જોવામાં આનન્દ છે. ખરૂં સ્વરૂપ સમજીએ તો એમાં બગડી શું જાય? જેવો આનન્દ લાકડાના રમકડાં જોવામાં છે તેવો આનન્દ એકલું લાકડું જોવામાં નથી. માત્ર સમજવું જોઇએ કે મૂળ અને રમકડાં બન્ને લાકડું છે. તેથી સાપ, હાથી વગેરે સહુ લાકડા પર લીલા માત્ર છે. ઝુમ્મરના લોલકમાંથી ભીંતપર જુદા જુદા રંગ દેખાય છે તે માત્ર રંગરૂપ છે. પણ તેને મન ખરૂં માને તેથી મોહ થાય છે. જ્યાં દેખો ત્યાં સઘળે રામ; તેમ લાકડાની દૂકાનમાં ખુરસી, ટેબલ, રમકડાં એવાં નામ આપીએ અને

તે તેવાં દ્રષ્ટિએ દેખાય નથી તેનો વ્યવહાર થતો રહે તોપણ લક્ષતો લાકડા તરફજ રહે છે એ અને સહુ લાકડુંજ છે. દીવાસળી મૂકીએ તો ખુરસી બળે અને ટેબલ નહિ બળે એમ નથી. ખાંડના રમકડાના નામ જુદા જુદા હોય છે; કોઇ કમરખ, તો કોઇ ખુરશી અને આપણે એમ પણ કહીએ કે પેલું "વહાણુ" આપ કે પેલી "બંદુક" આપ, પણ કમરખ, ખુરશી, વહાણુ કે બંદુક સર્વે ચહામાં નાંખેથી ખાંડ હોવાથી ગળપણ તો સરખુંજ આપશે. છોકરૂં ભલે એમ કહે કે બંદુક ખાંડમાં નહિ નાંખવા દઉં પણ મોટાને મન તો બધી ખાંડજ છે. તેમ ચૈતન્યસત્તા હુંજ છું એમ સાક્ષાત્કાર થવો જોઇએ. એ કાંઇ ઢાંકયો છુપાયો નથી. માટીનો ઘોડો અને માટીનો વાઘ દેખાય, તેમાં ઘોડો એ નથી અને વાઘ પણ નથી પરંતુ માટીજ છે. માટીપર નજર ન કરે અને ઘોડો વાઘ જાણીને મમતા રાખે અથવા બીહે તેમાં કોઇ શું કરે ? માટી કાંઇ છુપાઇ રહી નથી. પ્રકાશ અંધારાનો નાશ કરે છે પણ ચૈતન્યનો પ્રકાશ તો અજવાળા અંધારા સર્વને પ્રકાશે છે. જો તેમ નહિ હોય તો અંધારૂં દેખાય કેવી રીતે ? જેમ લાકડાનો સાપ લાકડું છે એમ જાણ્યા પછી રહેવા દો તો શોભા છે, તેમ જગત્‌ની શોભા ભલે બની રહી પણ જગત્‌ની સત્યતા જો કાયમ રાખીએ તો ફરી ઉત્પન્ન થશે એવો ભય રહેશે. માટે સર્પની સત્યતા કાઢી નાંખી જગત્‌નો અત્યંત મિથ્યા નિશ્ચય થવો જોઇએ અને મુકિત તો મુવા પછી થઇ શકતીજ નથી દેહ છતાંજ થાય છે. નેત્રનો વિષય દ્રષ્ટિ કહેવાય છે અને મનનો વિષય લક્ષ કહેવાય છે. માટે દ્રષ્ટિ ગમે ત્યાં જાય પણ લક્ષ આત્માપર રાખવો. વાચ્યાર્થમાં ભેદ છે લક્ષ્યાર્થમાં ભેદ નથી. નિરંતર આત્મવિચાર કરવો એ આત્મદેવની કૃપાથી બની શકે. ચળરૂપ તે મૃગજળરૂપ થઇ જાય છે. દ્વૈતનો ભય વર્તી રહ્યો છે. સૌનો ભય. અગ્નિ, જળ, ઘર, જડવસ્તુનો પણ ભય છે. એમાંથી પુરુષાર્થ સિવાય કોઇ રક્ષણ કરે એમ નથી. ભયને ગળી જાય તો છૂટે. બાકી ધન, બાંધવ દેવ, યજ્ઞ કે પરમેશ્વર એ ભયમાંથી રક્ષણ કરે એમ નથી. પાંગળો લંગડો જીવ કહેશે કે દેવ સઘળું કરશે. "ધણીનું ધાર્યું થવાનું છે." છતાં પોતે તો સદા સંકલ્પ વિકલ્પના તાર કાઢે છે. આચાર, શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ કરે છે તેવો મનુષ્ય મંદબુદ્ધિ છે. તેની બુદ્ધિ વધતી નથી કેમકે તે બીજા ઉપર આધાર રાખે છે; તેનામાં સ્વાશ્રય નથી અને સ્વાશ્રયહીન થવું એ દુર્બળતા છે.

રોગીથી ચલાતું નહિ હોય તેને બીજો ટેકો આપે તો તે છેક ગગડી પડે છે. " રડતી હતી ને પીએરીયાં મળ્યાં " જેવો ઘાટ થાય છે; પછી તો ટેકા વગર તેનાથી ટગુમગુ પણ ચલાતું નથી. પરંતુ પુરુષ પ્રયત્ન કરે તો તેનાથી ચલાય એટલુંજ નહિ પણ તેનો રોગ પણ જતો રહે છે. માટે પોતે પોતાને જુઓ. સતવિવેક પરમ નિર્ણય છે. પોતાની મેળે નિર્મળ બુધ્ધિથી કોઇ પારકું નથી એમ જાણવું. આકાશથી ફળ આયતું આવે એમ સહેજમાં સિદ્ધના વચનથી જ્ઞાન થઇ શકે છે. જ્ઞાનરૂપી વૃક્ષની મંજરી વિચાર છે. સૂર્યથી જેમ સૂર્યમુખી ખીલે છે તેમ વિચારથી હૃદય ખીલે છે. હુંપણું મમત્વ છે તેજ સંકુચિતપણું છે. જાણવું જોઇએ કે હું જીવછું તેવાં સહુ છે. મારૂં સુખ તેવું સહુનું છે. મારૂં શું ઓછું થાય છે? શું હતું ને શું જતું રહ્યું? મને ઉપયોગી નથી એવી કેટલી બધી ચીજો મારી પાસે નકામી પડી રહી છે! મારા વધારામાંથી કોઇને આપું તોપણ કોઇને ખપ લાગશે. શ્રીમંતની ઝુલોમાંથી કટકા કટકા સાંધી કેટલા ગરીબ લોકોને વસ્ત્ર પૂરાં પાડી શકાય? પણ ભાઇઓમાં પણ માંહોમાંહે જુદાઇ જોવામાં આવે છે. આંગળીથી નખ વેગળા એટલાં વેગળા સમજવા એજ કૃપણતા છે. વિચાર કરો કે કોના ભાઈ અને બાપ? પ્રભુ સર્વેનો એક પિતા છે. મનનો મનન માત્ર હું મમત્વથી ઊંડે છે. બરફ તડકામાં ગળી જાય તે પહેલાં કપાળમાં મારે તો લોહી કાઢે છે. માટે પરમાત્મા જળમાં " હું તું " ના બરફના ગઠ્ઠા છે તે એકરસ જળ કરી દો. ત્યાગની વાસના પણ છોડી દો. હું કાંઇ છું એમ માનશો અને કાંઇ બનશો તો બહાર સઘળું બનેલું રહેશે. તમે નથી તો બહાર પણ કાંઇ નથી. હુંપણાના ભાનમાં ભેદ છે. અહંકાર વાદળું દૂર થશે તો ચિત્તાકાશ નિર્મળ થશે અને ભેદ દેખાશે નહિ. દ્રષ્ટિ દોષે આકાશમાં ભ્રાંતિથી મોતનમાળ દેખાય છે તે ભુંસી નાંખો. તેનાથી આત્મા સૂર્ય ઢંકાયો છે. " હું જ્ઞાની છું, " "તત્વવેત્તા છું," " બ્રહ્મ છું. " એ પણ એક વાદળું છે. એ વાદળું પણ ખસેડી નાંખવાની જરૂર છે. વાસણ અજવાળવાને માટે મટોડું રાખ જોઇએ પણ વાસણ ઉજળું થયા પછી મટોડું રાખ દૂર કરવાનાં છે.

તા. ૨૯-૮-૧૯૦૩.

૨૪. પરમાનન્દ પ્રાપ્તિ.

न मे द्वेषरागौ न मे लोभमोहौ
मदो नैव मे नैव मात्सर्यभानम् ।
न धर्मो न चार्थो न कामो न मोक्ष-
श्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥
न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखं
न मन्त्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः ।
अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता
चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥
न मे मृत्युशङ्का न मे जातिभेदः
पिता नैव मे नैव माता न जन्म ।
न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्य-
श्चिदानन्दरूपः शिवोऽहं शिवोऽहम् ॥

शंकराचार्य-आत्मषट्कम्.

અર્થ:—ન દ્વેષ કે રાગ, ન લોભ કે મોહ, નહિ મદ, નહિ માત્સર્યભાન, ન ધર્મ, ન અર્થ, ન કામ કે ન મોક્ષ, હું કાંઈ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવ છું, શિવ છું. પુણ્ય, પાપ, સુખ, દુઃખ, મંત્ર, તીર્થ, વેદ, યજ્ઞ, ભોજન, ભોજ્ય, ભોકતા, કાંઇ હું નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવછું, શિવછું. મને મૃત્યુશંકા નથી, મારે જાતિભેદ નથી, પિતા, માતા કે જન્મ મારે નથી, બન્ધુ મિત્ર, ગુરુ, શિષ્ય, કાંઇ નથી, હું ચિદાનન્દરૂપ શિવછું, શિવછું.

જેમ વૃક્ષને જળ સીંચેથી ફળપ્રાપ્તિ થાય છે તેમજ નામરૂપ છોડી સત્યસ્વરૂપમાં બુદ્ધિનો પ્રવેશ થાય તો પરમાનન્દપ્રાપ્તિ થાય છે. શુકલપક્ષનો ચંદ્ર વૃધ્ધિ પામતો પૂર્ણિમાને દીવસે અતિ પ્રકાશે છે તેમ બુધ્ધિ આત્મમય થાય ત્યારે તેનો પ્રકાશ અલૌકિક છે. સંસાર નિમિત્ત યત્નો કરી રહ્યાં છીએ તેમાંથી મુકત થઇ સત્માર્ગે રહેવું. પ્રવાસ તો કરીએ છીએ પણ સુખને માર્ગે પ્રવાસ થતો નથી. સંપત્તિ સુખને માટે છે. સર્વે સુખ એવાં છે કે તેનો આધાર ખસેથી ખસી જાય છે પણ વિશેષ સુખ આધાર વાળું નથી. સામાન્ય સુખ કેવાં છે કે એક રોગી હોય તો તેને બધાં

સુખ નકામા છે. આ સંસાર એક વૃક્ષ સમાન છે. બુદ્ધિની મૂઢતા એજ એ વૃક્ષનું બીજ છે અજ્ઞાને સર્વ કાંઇ જગતરૂપ ભાસી રહ્યું છે. બાકી સંસાર કે દેહ છેજ નહિ. સ્વપ્નાનો દેહ કલ્પિત છે; ત્યાં સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ મિથ્યા છે. એ સ્વપ્ન ભાસવાનું કારણ નિદ્રા છે; સ્વરૂપ અને સ્થિતિનું અજ્ઞાન એનું નામ નિદ્રા. સ્વપ્નનો ભય સ્વપ્નના ઉપાયથી મટે નહિ. જાગ્રત થાય તો મટે. પૈસાથી સુખ છે અને નિર્ધનતામાં દુઃખ છે એમ પણ નથી. પૈસાથી દુઃખનો અભાવ હોય તો શ્રીમંતો સર્વે સુખીજ હોવાં જોઇએ પણ તેમને પૂછીએ તો તે પોતાને અનેક રીતે દુઃખી માને છે અને કહે છે કે તેમના કરતાં ગરીબ સુખી છે. પુત્રપ્રાપ્તિ આદી અનેક સુખોનું એમજ છે. કુંવારો કોડે મરે ને પરણ્યો પીડાએ મરે. એક દુઃખ મટે. તો અનેક બીજાં ઉભા થાય પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો ઉછવેઠાદિ અનેક દુઃખ વધે. પ્રયત્નથી એક ટળે પણ બીજાં કાંઇ કાંઇ ઉઠે; એ તો ઊંટવૈદું ગણાય. માટે દુઃખ નિવૃત્ત કરવું હોય તો સ્વરૂપમાં જાગો. મૂઢતા કહાડવી એજ ખરૂં છે. સ્વર્ગમાં પણ શું લાભ છે? અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ પોતાના જ્ઞાને થાય છે. સદ્‌ગુરૂનો ઉપદેશ, વિશ્વાસ, ભાવના એજ ફળે છે. ફળસિદ્ધિ માટે ૧. ઇચ્છા, ૨. સાધનોનું જ્ઞાન ૩ અને પ્રયત્નો જરૂરનાં છે. તીવ્ર ભાવનાથી સ્વપ્નમાં રાજા થવાય છે. તે જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સહુ સંપદ હતી તેમાંથી ઉદય થયો; ક્ષણ માટે રાજા થયો, તો દ્રઢ ભાવનાથી પૂર્ણ કેમ નહિ થાય? સ્વપ્ન પુરૂં થયું તેથી એનો રાજ્ય વૈભવ નષ્ટ થયો. તેમ જાગ્રત મોટું સ્વપ્ન છે. એ બન્ને સ્વપ્ન પોતાના નિયમપૂર્વક નથી. એ બન્ને સ્વપ્નને મનમાંથી કયારે કહાઢવા એ ખબર નથી. ખીચડો થઇ ગયો છે; હલાવેથી એની મેળે નીકળે તો હીરો જડી આવે પણ તેમાં પુરૂષાર્થ નથી; ધ્યાન હોય તો તરત મળે મનની પેટીનો ભંડાર ભરપૂર છે. મન અવ્યવસ્થિત હોય તેથી હાલ્યા કરે અને ભંડારમાંથી જોઇતી વસ્તુ મળે નહિ. પણ સ્વપ્નમાં ચમકારા થાય ઉપર આવે ને સમાઇ જાય. સ્વપ્ન સારૂં હોય તોપણ તેને પોતાનું કરી રખાતું નથી, પણ મનની વ્યવસ્થા હોય તો ભાંજગડ પડે નહિ માટે મન સાધ્ય કરો જે સંકલ્પ કરીએ તેજ ઊભો રહે, બીજાને પેસવા દેવો નહિ તો પછી જે જોઇએ તે તૈયાર છેજ. પડ ખસેડો અને જ્યાં હોય ત્યાંથી લો. ચાલતા સંકલ્પને ત્યાગવા અને ધારેલાં બીજાને ઉદય કરવા. એ બન્ને કુંચીઓ આવે તો ઇશ્વર થવાય. સહુ કહે છે કે

પ્રારબ્ધ છે અને તે સંકલ્પ તથા સુખદુઃખ લાવી આપે છે. જેનું મન સાધ્ય નથી તેને એમજ જણાય છે. બાકી પ્રારબ્ધ છેજ કયાં ? પ્રારબ્ધ લાવે તે તમારૂં પ્રારબ્ધ કે કોઇ બીજાનું ? તે પણ તમોએ કર્મથી રચેલું. માટે પ્રારબ્ધ લાવે તો તમે કેમ નહિ લાવો? પ્રારબ્ધને બદલો. બદલવું તમારા હાથમાં છે. તમારૂં મન દ્રઢ હોય તો પ્રારબ્ધ શું કરે ? સઘળું તમેજ કરી શકો છો. સર્વે મનની કરામત છે. માટે મનને સ્વાધીન રાખો અને પછી કરી જુઓ. શું નથી બની શકતું ? નહિ બને ત્યાંસુધી મન નિર્બળ છે માટે તેને હજી પણ ફરી ફરી પ્રયત્ને સબળ કરો. ઇશ્વરનું લક્ષણ શું છે કે "**कर्तुं अकर्तुं अन्यथा कर्तुम् समर्थ**" એ ઇશ્વરની શકિત તમારામાંજ છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચવામાં તમને કોઇની સહાયતા જોઇતી નથી. તમારૂં મન કાંઇ કાંઇ સંકલ્પ કરે છે અને ભુંસી નાંખે છે અને વળી નવાં કરે છે. કાંઈ કાંઇ સ્વપ્નના સોંગ ખડા કરેછે. તેજ મન આ જાગ્રત ઈંદ્રજાળ રચી રહ્યું છે. દેહાભિમાનનો પથરો પડેલો છે તેથી કુંચીઓ ભુલાઇ ગઇ છે અનો જે જ્યારે જોઇએ ત્યારે મન શોધી લેતું નથી. યોગાભ્યાસે મન સ્થીર થાય તો ભૂલ છૂટે અને કુંચી જડેથી મન સાધ્ય થએલું તરત જે જોઇએ તે શોધી આપે. સ્વપ્નમાં રાજા થવાય, જાગ્રતમાં રાજ્ય ભોગવાય, એ શું કાંઇ બહારથી આવે છે ? એ પણ મન ભંડારમાંથીજ આવે છે. "મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા." આત્મામાંથી સઘલું નીકળે છે. જ્ઞાનરૂપી ભંડારમાંથી પુરુષાર્થનું ફળ મળે છે. બુધ્ધિરૂપી ઝાઝથી આ ભવસાગર તરાય છે. શું ઊંધી સમજ છે ? તમે મહા સમુદ્ર આત્મારૂપ છો અને સંસાર તમારે વિષે એક રાઇના કણ જેવો બિન્દુમાત્ર છે તે છતાં તમે કહો છો કે અ મોટા સંસાર સમુદ્રમાં હું તો એક બિન્દુરૂપ જીવ છું ! તમે સમુંદ્રરૂપ છો તમારા એક બિન્દુમાં આખો સંસાર છે. અધિષ્ઠાન તો આપણે છીએ. આપણા ઉપર આ જગતની રચના છે. આપણી એક પલકમાં જગત્ છે, નથી છે. એક સંકલ્પમાં, એક વૃત્તિમાં, સંસાર ખડા થાય છે. અને એક આત્મકીરણમાં સૃષ્ટિ અનેક ખડી થાય છે. જીવરૂપ માનીએ તેથી તરવું કઠણ છે. સ્વપ્નમાં ભયંકર સમુદ્ર, પર્વત, અરણ્ય, દેખાય છે. તેમાં જે દેહ આપણે ધારણ કર્યો છે તે રૂપ બનીએ છીએ તેથી ડરીએ છીએ પણ તે સંકલ્પમાં છે. જાગીએ તો તેમાંનું કાંઇ નથી. ભય પણ નથી. નહિતો જાગ્યા વિના સ્વપ્નના હજારો ઉપાયથી ભય જાય એમ નહોતું. સ્વપ્નમાં

આખી સૃષ્ટિ પોતે ખડી કરે છે, તોપણુ તેમાના જરાકમાં અહંભાવ કરી પોતાને સ્વપ્નનર માની બાકીનું બધું ખોટું છે એમ માને છે અને પોતાનાથી જુદું પારકું છે એમ પરભાવ માને છે જોકે પોતાંમા પોતે આખા સ્વપ્નસૃષ્ટિ ખડી કરે છે એ મનની કરામત છે. એને સ્વમના ભયોનો જરાએ સ્પર્શ નથી. સ્વપ્નનર તરીકે પણુ નથી અને પથારી પુરુષ તરીકે પણુ નથી છતાં સ્વપ્નમાં પોતે કેવો ભયભીત થઇ જાય છે! શો ચમત્કાર! શુ ભ્રાંતિ! કેવો ખેલ! કેટલી દીનતા! આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ થાય છે તેનો પથારી પુરુષને જરાપણુ બોજો છે! પરિશ્રમ પણુ છે! તેમ જાગ્રતમાં પણુ જીવપણું થયુંજ નથી માત્ર ભ્રાંતિ છે. ભાવના બદલો બીજો ઉપાય નથી. શરીર છે એમ શું કામ માનો છો? શરીર છેજ કયાં? થયું છે માનશો તો તે કદાપિ નિવૃત્ત થશે પણુ તેને ફરી ઉઠવાનો પણુ સંભવ છે. કર્મથી ઉત્પત્તિ, નાશ, ઉત્પત્તિ થાય છે પણુ જ્ઞાનથી નથીજ. સાપ મુએો પણુ તે અથવા તેવો બીજો ફરી દેખાશે; સાપ છેજ નહિ. લાકડાનો સાપ છે તો છો જીવતો પડયો તેનો ભય થનાર નથી; તેને ખસેડવાની જરૂર નથી. ઝાંઝવાના જળ આસપાસ બધે ફેલાઇ રહ્યાં છે પણુ તેમાં પોતે કોરો છે તે પણુ જોઇ જાણી શકતો નથી. એ જાણુતો નથી તેજ ભ્રાંતિ. ઝાંઝવામાંથી હું પ્રયાસ કરતો ચાલ્યો જાઉંછું બધે ઝાંઝવા છે પણુ જયાં હું પગ મૂકુંછું ત્યાં તો ભીંજાતો નથી ત્યારે ઝાંઝવાના જળની ભ્રાંતિ નકી સિદ્ધ થાય છે એટલો વિચાર આવે તોપણુ ભ્રાંતિ દૂર થાય. પોતે ઉભો છે ત્યાં તો સ્વરૂપનો પ્રકાશ છે, પણુ સ્વરૂપપર દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને આસપાસ ઝાંઝવા જોઇ રહ્યો ગભરાય છે. "મૃગ ઢુંડતા ફીરતા બનોમે કસ્તુરી ઉસકી પાસ હે પાસ હે પાતા નહિ ઓર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે." હું કોરો છું જળ તો મને બાધ કરતું નથી તેમ સંસાર સમુદ્રમાં હું કોરો છતાં આ પસારો બની રહ્યો છે તે દેહની આસપાસ બધે છે અને દેહની અંદર જોતો નથી કે હું કોણુ છું? કયાં છું? મારી શું સ્થીતિ છે? હું જ્ઞાનસ્વરૂપમાં આ સઘળું દેખાય છે તે એ શું તોફાન પેઠું છે? હું તો કોરો છું. બાલ્યાવસ્થા, યુવાની વગેરે દેહને આવી પણુ હું તો જ્ઞાનસ્વરૂપ તેજ છું. સર્વેનો હું સાક્ષી છું--શરીર ઇંદ્રિઆદિમાં ફેર થયો છે; મારામાં કાંઇ પેઠું નથી. હુંપણું તેનું તેજ છે. પ્રયાસ કરવા છતાં પણુ કોરો છું કેથે ભીંજાયો નથી. સંસ્કાર મનાદિપર

પડયાં છે એમાંથી ચાલવાને મને ભીનાશ નથી. મેં તો મારી આસપાસ ઓરા-(Ora) તત્વજ્ઞાનનો કોલ્લો-પટ બાંધી દીધો છે; મને સ્પર્શ થતોજ નથી. હવે તો મારે સંસાર સાગરમાં તુંબડું બાંધીને ડૂબવું છે તેથી ડૂબાય એમ નથી. વાયુમાં આપણે ફરીએ છીએ તેનો ભય રહે છે ? વાયુનો ભંડાર ભરેલો છે પણ જળ સમૂહમાં ફરાશે ? ડર રહે છે તેનું કારણ કે તેની કુંચી હાથમાં નથી. જીવરૂપતા છે અને દેહાભિમાન છે. દેહતો અનેક થાય છે—"**वासांसि जिर्णानी यथा विहाय.**" અંદર હું તેનો તે છું; ઉપરના સોંગ જુદા જુદા છે. મનનો પણ હું સાક્ષી છું. આકાશને સહુ જાણે ઘેરી લઇએ છીએ તેથી શું આકાશ ઘેરાય છે ? તેમ હું તો કોરો છુ એ વ્યતિરેક જ્ઞાને જાણ્યું. પણ નામરૂપ છેજ નહિ, એમ અન્વય જ્ઞાને જાણવું કે ચૈતન્યસ્વરૂપમાં સહુ આભાસ પ્રતિબિંબ છે તો પૂર્ણ નિર્ભયપદ પ્રાપ્તજ છે. સંસાર તો વગર કિનારાનો સમુદ્ર છે. અહીંજ કોરો કરો તો થાય છે; ઝાઝ લઇને તરી શકાતો નથી; અહીંનું પાણી સૂકવવાનું છે. ઝાઝ કાંઈ ચાલીને ખસવાનું નથી. ઝાઝ તો ત્યાંનું ત્યાંજ રાખવાનું છે પણ બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ પાણીને ચૂસી લઇ કોરૂં બનાવે. અગસ્તમુની એજ પ્રમાણે દરીઓ પી ગએલા. સંસાર ખારો કરી દીધેલો. તેમ તમે પણ સંસાર ખારો કરી દો. દરીઓ પી જાઓ; કોરૂં કરી કોરા રહો. બુદ્ધિરૂપી ઝાઝ સાધારણ ઝાઝ જેવું નથી. કૃત્રિમ ઝાઝ તો પ્રવાસ કરે પણ જળને કાયમ રહેવા દેછે. બુદ્ધિનું ઝાઝ તો પ્રયાસ કરે નહિ. પ્રયાસ કરતું જણાય અને તમામ જળને સોશી લે. કોરૂં થાય ને કોરૂં બનાવે. ઝાંઝવાનું સ્વરૂપ દેખાડે. તપ, તીર્થરૂપી પુણ્ય ક્રિયાથી બુદ્ધિ દ્રઢ થાય છે. હોડકું તો ડૂબાવે પણ ઝાઝ તારે. તેમ મન નિર્બળ હોય તો તેને સબળ બનાવવું એ પ્રથમ જરૂરનું છે કે ખડક મોજાંથી ડગે નહિ અને સદા સન્માર્ગેજ પ્રવર્તે. બુદ્ધિરૂપી વેલી દૈવીસંપદ જળથી ફૂલે છે. ક્ષમા, આર્જવઆદિ ગીતાજીના અધ્યાય ૧૬ માં દૈવીસંપદ ગુણો કહ્યાં છે. બાકી અજ્ઞાની તો તુચ્છ બાબતમાં પણ નષ્ટ થાય છે. સિંહ નિર્બળ થયો હોય તો તેને ગીધ પણ ખાઇ જાય. હાથી કીચડમાં પડે તો દેડકો પણ તેના માથાપર ચડી બેસે છે. માટે જે દેશ જવું હોય તેનો માર્ગ પકડી ખંતથી તેમાં ચાલવું; આડા અવળા રઝળવું નહિ. ઉલટા જઇએ તો દૂર જતાં જઇએ માટે પ્રથમ તો માર્ગ જાણવો

અને પછી તેમાં ક્રમણ કરવું. ચિંતામણી સહુમાં શ્રેષ્ઠ છે તે હાથ લાગે તો પછી બીજી શું ઇચ્છા બાકી રહે ? સર્વ છે તો ઇચ્છા શાની ? વિવેક જળ પડે તો બુદ્ધિ ખીલે. કલ્પવૃક્ષમાં બધું એ છે. તેમ આત્મજ્ઞાનમાં સંપૂર્ણ ફળ ભરેલાં છે. સમ્યક બોધ પાર કરે છે. જાણીતો ભોમીઓ જોઇએ. ધર્મગુરુ ઉપદેશક તો છે પણ તેને પોતાને જ્ઞાન જોઇએ નહિતો ગુરુ કલ્યાણ શું કરે ? અલ્પબુદ્ધિ સન્માર્ગે દોરાય તો નાની હોડી પણ નદી તરાવે. આત્મબુધ્ધિરૂપી લોહ બખતર એવું છે કે તેમાં દુઃખ પેસી શકે નહિ. આત્મરૂપ સૂર્ય અહંકાર વાદળથી ઢંકાયાની ભ્રાંતિ છે. પોતે પોતાની બારી બંધ કરીને કહે છે કે બહાર સૂર્ય ઉગ્યો નથી પણ પવન જેમ વાદળાંને ઘસડી લઇ જાય તેમ બોધ અજ્ઞાનને દૂર કરી સ્વરૂપ સૂર્ય દેખાડે છે. ખેડુત જમીન ખેડે છે, નીંદણ કાઢી નાંખે છે, બી રોપે છે, પાણી પાય છે અને રક્ષણ કરે છે, તો ફળ મળે છે. તેમ મનરૂપી જમીનમાંથી દુર્ગુણોનું નિંદણ દૂર કરી નિર્મળ કરો. શાસ્ત્ર ગુરુઉપદેશનું બીજ વાવો; પાણી નિરંતર અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યનું પાઓ. વિઘ્ન પક્ષીઓથી રક્ષણ કરો અને આત્મસ્વરૂપ ફળ ચાખો.

તા. ૩૧-૮-૧૯૦૩.

૨૫. ભેદનો અવકાશ નથી.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यत्र विद्यते ।
तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥

अपरोक्षानुभूतिः

અર્થ:—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી, માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મજ છે, અન્ય નથી, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધમાત્ર મિથ્યા છે, કેમકે "સર્વ આત્મા છે" એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્ત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશજ ક્યાં છે ?

"ન મે હું ન જગત્ હે" એ ભાવના દ્રઢ કરવી. સ્વપ્નનો વિચાર કરવો. ત્યાં સ્વપ્ન જોનાર આપણે નથી પણ સ્વપ્નમાં જેને હું કહીએ છીએ તે છે. એટલે સ્વપ્ન દ્રષ્ટા છે. દ્રષ્ટા દ્રશ્ય એવાં ભેદ જણાય છે પણ વાસ્તવિક ત્યાં કશું નથી. અધિષ્ટાન સત્ય જે પથારી પુરુષ તેને તો સ્વપ્નની ખબર પણ નથી. સ્વપ્નના જીવ સ્વપ્નને જોય છે. સ્વપ્ન ખોટું તો તે જીવ ખોટાં છે નહિતો કલ્પના શેની ઊઠે? "ન નાસ્તિ હૈ ન અસ્તિ હૈ." એ સર્વે કલ્પનાના ઘર છે. માટે એ રહીત જે છે તે છે. વ્યવહારિક "છે" થી વિલક્ષણ પરમાત્માનું છે પણું જાણવું. કેમકે "છે" નથી આધારમાં છે અને "નથી" કલ્પિત છે. ઉપરની દ્રષ્ટિથી જોડકાં જુદા દેખાય પણ વાસ્તવિક એકજ છે. શંકરની મૂર્તિ સ્ત્રી પણ નથી પુરુષ પણ નથી પણ સ્ત્રી પુરુપ બે નથી છે એકજ તેમ એકજ વસ્તુ બે અંગે દેખાય છે પણ દ્વૈત થતું નથી. શીવપાર્વતીની મૂર્તિથી પણ એ દ્વૈત અદ્વૈતની વાત સમજાય છે. સત્તામાં "છે" "નથી" નો અભાવ છે. "છે" "નથી" ભાસે છે. ગ્રહણ ત્યાગ બુધ્ધિ થવી એ મનનું તોફાન છે. મનનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી. વાયુનું સ્વરૂપ શું? વાયુ ગતીથી જણાય છે. ગતી રહીત થાય તો વાયુ કયાં છે? મન એટલે ગ્રહણત્યાગ ભાવના. તે મટે તો મન અમન છે. મનનું સ્વરૂપ કયાં રહ્યું? અને એજ બંધનનું કારણ છે. વસ્તુમાં સત્યબુધ્ધિ ન હોય, તો બંધન નથી. ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં ગ્રહણ ત્યાગ બુધ્ધિ થાય છે. વિષયનો પ્રકાશ કરવો એજ ઇંદ્રિયોનો ધર્મ છે. મન પ્રીતિ અપ્રીતિ કરે છે. કાન તો સ્તુતિ નિંદા સાંભળશેજ. કેવળ ઇંદ્રિયો બંધન કરતી નથી. મન ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુધ્ધિથી બંધાય છે. તટસ્થ જોયાં કરો તો કાંઇ હાની નથી. રસ્તે આપણે આંખ મીચીને જતા નથી ગાડી ઘોડા કાંઇ કાંઇ રસ્તેથી જાય છે તેના ઉપર ધ્યાન પણ કરતા નથી; પણ જેનાપર ફરી દ્રષ્ટિ બેઠી કે મન ચોટયું. પુસ્તકમાં સ્તુતિ નિંદા વાંચીએ છીએ તેની શું અસર છે? પણ પોતાની સ્તુતિ નિંદાથી મન વેગવાળું બને છે. સ્તુતિ નિંદા બન્નેને ત્યાગીને જે શેષ રહે તેમાં રહો. તે સ્થિતિ અનુભવે જણાય. ગ્રહણ ત્યાગ છોડયા પછીની સ્થિતિ ઉત્તમ છે; એ સ્થિતિ સ્વસંવેદ્ય છે. બીજાં બહારથી કલ્પી લે છે. કેટલાક અતિ શોક મનમાં રાખે પણ બહાર જણાવા દે નહિ; જેવાં કે દક્ષણી અને અંગ્રેજ લોક વગેરે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરઆદિ સ્થિતિ પોતે પોતાની

જાણે. સામો અનુમાનથી; બાહ્ય-ચિન્હથી જાણે. નિદ્રા, જાગ્રતાદિ સૌ સૌની જાણે પણ પોતાનાપરથી અનુમાન કરે કે બીજાને પણ એમજ હશે. કોઇ આંખ મીચી પડી રહે અને જાગતો હોય, કોઇ ઉઘાડી આંખ છતાં ઉંઘતો હોય. જેને સ્વપ્ન આવ્યું નથી તે સ્વપનની વાત શું જાણે નિદ્રાનું પણ તેમ. કુંવારી છોકરીને તેની યુવાન બેનપણી ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત શું સમજાવે ? સંતોષ ગ્રહણ ત્યાગ બુધ્ધિ જાય છે. પ્રાપ્ત છે તે છે. હું તો અલ્પ છું. પાછલા ક્ષણ ગયાં તેની તથા આગલા ક્ષણુની ખબર નથી. આંખો છતાં આંધળો છું. અંધારામાં ઝીણો દીવો લઇ ફરીએ છીએ. આંખો છે પણ બધે અંધારૂં છે. સળી પકડી ચાલ્યો જાઉં છું. એમ આયુષ વ્યતીત થાય છે. માબાપ ગયા તે ગયા તે શું પાછા આવશે? એકવાર પણ મળવાના ? પત્તોજ નથી. ભવિષ્યની પણ ખબર નથી. કાલની વાત તો રામજી જાણે. સળગતી બત્તિએ પ્રવાસ કરીએ છીએ તેમાં અંધારામાં સારાસાર લાભાલાભનો જરા વિચાર કરવાની મારી શું યોગ્યતા ? પરમેશ્વર જે સમયે જે આપે છે તે મારા હિતને માટે નીજ સ્થિતિ છે હું તેની અપ્રીતિનો પાત્ર નથી. ભગવત કરે તે ભલી. જવાનું હશે તે જશે અને રહેવાનું હશે તે રહેશે ને થવાનું હશે તે થશે અને ન રહેવાનું હશે તે રહેશે ? થવાનું હશે તે થશે. પ્રભુને ગમે તે ખરૂં પરમેશ્વરપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. સમતાભાવ નથી ત્યાંલગી અદ્વૈત, માત્ર વાણીમાંજ છે. મેઘ નષ્ટ થયા વિના ચાંદનીની આશા નથી. મનમાં માનીએ કે ચંદ્ર છે, પણ વાદળાં ખસે તો ચાંદનીનો લાભ મળે. રાગદ્વેષના વાદળાં ખસે તો આનન્દ અનુભવ થાય. મન લોલુપ્ત (આસ્તિક) રહે તો સમતા નહિ. વસ્તુમાં નિરસતા આવે તો ઉપરામ થવાય. પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, ઘર, દેહાદિ નાશવંત છે. કોઇ મને સુખરૂપ નથી કેવળ મનનો ધર્મ છે. વસ્તુ તેજ છે. રસરૂપતાવાળાને અટકાવે તો દુઃખ લાગે; છોકરાને મેળો કે નાટક જોવા ના પાડો તો મનખિન્ન થશે; તમારૂં મન વળશે. છોકરાને માઠું લાગશે. વસ્તુ તેજ છે પણ દ્રષ્ટિ ફેર છે. સમતા અને નિરસતા એ મોટાં ગુણ છે. સર્વનું આદિકારણ પરમાત્મા છે. એક લોટની રોટલી ભાખરી અને એક ખાંડના રમકડાં છે. દુઃખ મનની ચંચળતામાં છે; સુખ મનની સ્થિરતામાં છે. સુખ શું અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તે સમજવું જોઇએ. સૌ સુખ શોધે છે, પણ સાધનને ફળરૂપ માને છે. ભોજન સુખરૂપ નથી

પણ ક્ષુધાની નિવૃત્તિ સુખરૂપ છે. પુણ્યક્રિયા કષ્ટરૂપ છે પણ તેનું પરિણામ સુખરૂપ છે તેથી પુણ્યક્રિયા સુખરૂપ મનાય છે. દ્રવ્ય બહુરૂપી છે તેથી બહુરૂપી બહુ મોહ કરે. અન્ન તો ખાવામાંજ આવે પણ દ્રવ્યતો બહુરૂપી છે. તેમાંથી ઘર, સ્ત્રી, વસ્ત્ર, સહુ બને. દ્રવ્ય કાંઇ સ્વરૂપે પ્રિય નથી સાધન રૂપે છે. દ્રવ્યતો બીજે દરજ્જે સાધન છે અને અનાજ તો પ્રથમ સાધન છે. મનની શાન્તતા કોઇ પણ રીતે પ્રાપ્ત થાય, તો સુખ છે. ઇચ્છાથી સુખનો ભંગ થાય છે. ૧. ઇચ્છા, ૨. પ્રયત્ન, ૩ સુખ અને ૪. આશામાં આનન્દ છે પણ આશા તૂટેથી તેટલુંજ દુઃખ છે. જે સુખનો પ્રયત્ન કરે છે તે ઇચ્છા કરે છે તેથીજ તે સુખને આઘું કરે છે. ગમે તેમાં સુખનો આરોપ કરીને તેને વળગી ક્ષણીક સુખાનુભવથી આનન્દ માને છે બાકી સુખતો અંતર રહ્યું છે, આયતું તૈયાર છે, બહાર શું કામ ભટકે છે? વિષયોથી શાન્તિ નથી; વિશેષ અશાન્તિ થાય છે. અગ્નિમાં ઘૃત નાંખેતો જરા હોલવાતો દેખાય પણ અંતે વધારે દીપે છે. ઇચ્છા ન થાય તો ઠીક એ પણ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા અનિચ્છાની ઇચ્છા નહિ કરવી. અછોડા છોડી ઉભા રહેવું. કનકવો ગમે ત્યાં પડે. અંકુશ છોડી દો. થયાં પછી કલ્પના નહિ. સંકલ્પનો સંકલ્પ કરવો નહિ કનકવાને ગોથ મારો, લોટાવો, પણ પછી એની મેળે અચળ થશે, નહિતો નીચે ઉતારો. આગળ મુકો તો પણ હલાવી આચકા મારવા પડે. આખરે અછોડા છોડેથી બળદ પણ ઉભા રહી જાય. આ અથોટી જ્ઞાનીને પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદ્રષ્ટિ વ્યાપે. જેમ રાજાના અંતઃપુરની પટરાણી અને ઇંદ્રાણી તેમ પશુને સમાન છે.

તા. ૧-૯-૧૯૦૩.

૨૬. વિશ્વપરિસ્પન્દ.

इमं विश्वपरिस्पन्दं करोमीत्यस्तवासनः ।
प्रवर्तते यः कार्येषु स मुक्त इति मे मतिः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—આ વિશ્વપરિસ્પન્દ હું કરુછું, એમ વાસનારહિત જે કાર્યને વિષે પ્રવૃત્ત થાય છે તે મુકત છે એમ હું માનું છું.

જેને નિરસતા તથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે ગમે તેવા ભોગોથી ચલાયમાન થતો નથી. દેહાભિમાનથી રહિત થાય તેને તત્વજ્ઞાન થાય છે. સ્થુલ, સુક્ષ્મ, ને કારણશરીર મધ્યે કારણશરીર બી છે. જેમ વૃક્ષનું બી માનવામાં આવે છે પણ બી વૃક્ષની તળે જણાતું નથી તેમ કારણશરીર પણ જણાતું નથી. સુક્ષ્મશરીર સત્તર તત્વનું છે. જે મન જ્ઞાનશકિત તથા ક્રિયાશકિત સહિત હોય તે સુક્ષ્મશરીર કહેવાય. સર્વ તત્વ મનથી ચાલે છે તેથી મન પ્રાધાન્ય છે અને મનને સુક્ષ્મશરીર કહીએ તો ચાલે. મન અને પ્રાણ જુદા પડતાં નથી; પ્રાણથી મનને જુદું શોધીએ તો જડતું નથી. ઉપનિષદ્‌માં એ વાત લખેલી છે. અંતઃકરણ જ્ઞાનાત્મક હોય ત્યારે મન કહેવાય છે અને ક્રિયાત્મક હોય ત્યારે પ્રાણ કહેવાય છે. જગતમાં સઘળું ચક્રાકાર છે. કાર્યકારણતાનો નીયમ નથી તેથી પહેલું કોણ તે કહી શકાતું નથી. જો કે મનની ઇચ્છા વગર પ્રાણ ચાલે નહિ. સઘળી, એક આદિસંકલ્પની આજ્ઞા છે. શકિતનું કાંઇ સ્વરૂપ હોતું નથી. શકિત કાર્યદ્વારા ઓળખાય છે. કોઇનામાં ઊંચકવાની શકિત હોય અથવા જોવાની શકિત હોય તો તે શકિત દેખાતી નથી પણ તેટલો બોજો ઉંચકી દેખાડે અથવા વસ્તુ તેને દેખાય ત્યારે તેની શકિત માલુમ પડે છે. શકિત, ઇંદ્રિય અથવા મનનો વિષય થઇ શકતી નથી. શકિત અને સત્તા, પ્રકૃતિ અને પુરુષ, માયા અને બ્રહ્મ, એકજ છે. શકિત અલૌકિક છે પણ તેને આશ્રય જોઇએ અને આશ્રય શકિત વગરનો હોય તો તે નિરર્થક છે સ્થુલશરીર અને સુક્ષ્મશરીર જેને વિષે અભાવને પામે અને જેમાંથી નીકળે તે કારણશરીર છે અને તે દેખાય નહિ કેમકે તેને જોનારૂં મન તો તેમાં લય પામેલું છે. કારણશરીરરૂપી અજ્ઞાન મનનો વિષય નથી. અજ્ઞાન વિષયને છોડીને રહે નહિ, જ્ઞાન નિર્વિષય સ્થિતિમાં રહે. અજ્ઞાનને વર્તમાનકાળ નથી. જે ઇંદ્રિય તથા મનથી જણાય તે વર્તમાનકાળ. ભૂતકાળમાં અજ્ઞાન છે તે અનાદિ છે પણ દેખાતું નથી; અનાદિ છે પણ શાન્ત છે એટલે અંતવાળું છે. માયા અંતવાળી છે જ્ઞાન થયા પછી અજ્ઞાન મુએલું જોવામાં આવે છે. અજ્ઞાન જીવતું જોવામાં આવતું નથી અને અજ્ઞાન મરે છે ત્યારે કહીએ છીએ કે હતું પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અભાવ હોય છતાં પરોક્ષજ્ઞાન હોય તો તે અજ્ઞાન નથી. તે વૃત્તિ જ્ઞાનનો વાંધો છે. અજ્ઞાન બીજરૂપે-કારણ

રૂપે કલ્પના છે. બી કહાડે તો પછી ઝાડ ઊભૂં રહે તોપણ રસ સૂકાતાં નષ્ટ થાય છે. તત્વજ્ઞાની બી અને મૂળીઆં બાળી મૂકે તોપણ પ્રારબ્ધનો રસ સુકાય ત્યાંસુધી તેનું શરીર રહે છે માત્ર તેનું સંચિત બળી જાય છે. અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણ નાશ થાય તોપણ સ્થુલ સુક્ષ્મ રહે છે. નવી પુષ્ટિ નહિ મળે તોપણ બનેલું કાર્ય જોવામાં આવે છે. ઇંદ્રિયોના કાર્યોમાં મન ખોટો અહંકાર કરે છે. જોય છે આંખ, ને કહે છે કે હું જોઉં છું. ગાડા નિચે કૂતરો ચાલે તો "શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે" તેમ હાંકનાર ખેંચનાર જુદાં છે છતાં હું કરૂં છુ એમ મન માને છે. ભૂખ તરસ પ્રાણના ધર્મ છે અને પ્રાણ ધરાય છે તે છતાં મન પોતે હું-પણું માને છે. મનના ધર્મ પણ એજ પ્રકારે છે છતાં હું સુખ ભોગવુ છું, હું દુઃખ ભોગવું છું, એમ સ્થુલનું અને સુક્ષ્મનું અભિમાન થાય છે અને તેથી આત્મા ઉપર ઢાંકણા દેવાય છે અને બીજાં બહારના અહંકાર-બાપપણું પતિપણું એ તો જુદાં. જે સામો આવે તેવી તેની ભાવના ચોંટે છે. શત્રુરૂપે આવે તો પોતાનામાં શત્રુપણાનો અહંકાર થાય છે. એવીરીતે સંગ તેવો રંગ અભ્યાસે ચોંટી જાય છે, તેથી વિષમબુધ્ધિ થાય છે માટે સામાની ભાવનાનું ચિત્ર પડતું ભુંસી નાંખવું. પોતાના અહંકારથી સામામાં ફેર જણાય છે બાકી સામા-નામાં કાંઇ નથી. ઇચ્છા અનિચ્છા ગ્રહણત્યાગ ત્યજે તો દેહાભિમાન જઇ નિર્ભયતા આવે. રોગ, મરણ, વિયોગ, એ તો દેહના ભય છે અને જેને દેહની ઉપેક્ષા તેને ભય જતો રહે છે. સુક્ષ્મદેહ તેજ મન અને તેને પણ સ્વર્ગ નરક વગેરેનો ભય છે. મન અચળ થાય અને વિષયોપર વિરાગ થાય તો દ્રઢ બોધ થશે અને "ડર થા સો ડાલ દીયા" એમ સમતા તથા નિત્યપણું ઉત્પન્ન થાય તો આરસાના ઓરડાની પેઠે આત્મદ્રષ્ટિ જાગૃત થાય. સ્વપ્નમાં હજારો કાર્ય કરીએ પણ જાગીને જોઇએ ત્યારે જાણીએ કે કાંઇ કીધું નથી. કોઇનો ઘાત કર્યો હોય તોપણ મનમાં નિશ્ચય છે કે એતો સ્વપ્ન હતું. અન્યની દ્રષ્ટિમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ છે તેમાં સમાનતા કરવી એ સહેલું છે. રાજદરબારમાં કોઇ રાજા, કોઇ નોકર, એમ ઉંચા નીચા દરજ્જાના લોકો ભરાયલાં છે ત્યાંથી ચલ્લીઓ ઊડી જાય છે તે રાજાપર કે નોકરપર કોઇપર દ્રષ્ટિ પણ કરતી નથી કેમકે તેને કોઇ ઊંચ કે નીચ નથી; તેને દ્રવ્યની કદર નથી; તો દ્રવ્યથી થતા ઊંચા

નીચાપણામાં ફેર જોવાની શું જરૂર ? ગાયને એક પાસ સોનાનો ઢગલો મૂક્યો હોય ને બીજી પાસ ભાતનો ઢગલો મૂકયો હોય તો તે ભાત ખાશે અને સોનાપર કદાપિ પોદળો પણ મૂકશે. માટે સુવર્ણતા માણસોએ માનીને ઊભી કરેલી છે. સંકલ્પપર સંકલ્પ નહિ કરવો એનું નામ નિર્વિકલ્પતા છે. શ્રીશંકરાચાર્યને ભગંદરથી અતિ કષ્ટ હતું જો કે તે જગદ્ગુરુ હતા. જ્યારે ભોગ દુઃખ આવે ત્યારે માણુસ ભોગરૂપ દુઃખરૂપ બની જાય છે. ઉત્તર ક્ષણની કલ્પના નહિ કરીએ તો આનન્દ છે. નફીકરા સાંઢને શી ઉપાધિ છે ? સમજીને નિવૃત્તિ રાખવી એ જ્ઞાનીનું લક્ષણ છે. સદા ધૈર્ય રાખવું. ભય આવે ત્યારે તો ભોગવવામાં આનન્દ છે. આવતાં પહેલાં ભય છે. ભીંજાયા પછી શું ભય ? બીજા કલ્પના ભલે ઉઠાવે આપણે તો સિદ્ધાંતનું બળ, સત્યબળ, એજ નિશ્ચય રાખવો. હાથ પગને મારશે એવો ભય નથી. દાંતની વચમાં જીભ પડી રહી છે તોપણ બીહીતી નથી કેમકે આત્મતા છે એકતા છે. કોણ કોને મારશે એ વિસ્મય વાર્તા છે. જેમ ઢોરને કહીએ ને તેને કાંઇ સાંભળવાનું ભાન નથી તેમ કોઇ અવધૂતને કહીએ કે અહીં આ દરમાં સાપ છે માટે આ જગાપર સૂશો નહિ. સૂશો તો આવીને તે તમને કરડશે. તો એ સાંભળીને તેને કાંઇ તેની દરકાર નથી. કદાપિ તે સૂશે અને સાપ નીકળશે તો તેની આસપાસ ચકરડા ફરીને ચાલ્યો જશે. આત્મદ્રષ્ટિનો પ્રભાવ એવો છે કે સર્વ વિઘ્ન દૂર થાય. બીજા અનુષ્ઠાન સિદ્ધ થાય કે ન થાય પણ આત્મદ્રષ્ટિ એવી છે કે શત્રુ હોય તે મિત્ર થાય. સૌને સુખી જોવામાં આનન્દ માનવો. જીંદગી સુધી ખૂટે નહિ એટલા દ્રવ્યથી સંતોષ કરે તો થાય. તેપછી આત્મારૂપી ધન કે જેનો કદી વિયોગ નથી તેમાં સંતોષ થાય એમાં તો શી નવાઇ ? મૃદુ ભાષણ કોનું નામ કે જે હિત, મિત અને સત્ય છે.

તા. ૨-૯-૧૯૦૩.

૨૭. યોગ.

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—યોગસેવાથી નિરુદ્ધ ચિત્ત જ્યાં ઉપરામ પામે છે અને જ્યાં આત્માએ આત્માને જોતું આત્માને વિષે તોષ પામે છે (તે યોગ જાણવો.)

સંસારના પદાર્થ તરફ મન દોડે છે માટે વૈરાગ્યથી મનને ઉપદેશ આપી પદાર્થ તરફ જતું ઉલટાવી પાછું ખેંચવું જોઇએ. જેમ પાણીની વચમાં માટીની પાળ બાંધેથી પાણી રોકાય છે અને તેનો વેગ અટકે છે તેમ જગતથી મનની પાળ આત્મભાવ પ્રકાશમાન કરવામાં ઉપયોગી છે. જગતનું અત્યંત મિથ્યાત્વ જાણી, હું દેહધારી મિથ્યા છું, એ દ્રઢ નિશ્ચય થી વાસના મટે છે. સંસાર સમુદ્રમાં વાસનાનું જળ છે તેમાં ચિંતારૂપી જાળથી તૃષ્ણાવાન જીવરૂપી મચ્છ ફસાય છે. બુદ્ધિરૂપી ચપ્પુ વિચારરૂપી પથ્થરપર ઘસેથી તીક્ષ્ણ થાય છે, અને ચિંતાની જાળને કાપી નાંખે છે. સંસારવૃક્ષનું બીજ મન છે મનને સ્થિર કરવાના બે માર્ગ છે. ૧. પિપીલિકા માર્ગ અને ૨. વિહંગમ માર્ગ. પિપીલિકા એટલે કીડી વૃક્ષપર ધીમે ધીમે ચઢે છે તેમ અને વિહંગમ એટલે પક્ષી એકદમ ઊડીને જાય છે, તેમજ ઉપાસના, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસનથી મોક્ષ માર્ગે જવાય છે અને કોઇને પૂર્વના સંસ્કારથી એકદમ મોક્ષ મળે છે. આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી રહિત થવાય છે. મનનું મનનથી છેદન કરી શકાય છે. લોહથી હીરો કપાય નહિ; હીરો હીરાને કાપે તેમ મનન મનને છેદે છે. સંસાર વહાલો લાગે તેજ મનને દૂષિત કરી ફસાવનાર (સર્પ) છે. સંસારનું અસત્ય જાણવું તે માટે આ આપણો જન્મ છે સુખ ભોગવવાને માટે નથી. જો માત્ર સુખ ભોગવવાને માટે હોત, તો મનુષ્ય દેહ દુર્લભ ગણાત નહિ અને પશુપક્ષીનો જન્મ ઉત્તમ ગણાત કેમકે મનુષ્યને જન્મથી મરણ સુધી ચિંતા છે તે છતાં મનુષ્યદેહ ઉત્તમ ગણાય છે કારણ કે માત્ર મનુષ્ય દેહ મોક્ષનું દ્વાર છે અને તે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે

છે. દેવના શરીરથી સ્વર્ગાદિક સુખ માત્ર મળી શકે છે પણ મોક્ષ મળતો નથી અને સ્વર્ગાદિ મળે છે તેપણ શ્રમથીજ ફળ પ્રાપ્તિ છે. મનુષ્યદેહ સંસારમાં પડવાને માટે નથી પણ સંસારમાંથી છૂટવાને છે. થઇ ગયું તે થયું ને નવું થશે તે થશે. પાછલાને યાદ કરવું નહિ ને આગળ થનારની ચિંતા રાખવી નહિ. કોઇને સ્વપ્નમાં રાજ્ય મળે તો તે જાગીને રડતો નથી, કે મારૂં રાજ્ય જતું રહ્યું ને હવે પાછું કેદાડે મળવાનું ? કેમકે તે જાણે છે કે ખરેખરૂં રાજ્ય મળ્યુંજ નથી. તેમ સર્વ સ્વપ્ન માત્ર બનીજ રહ્યું છે તો પછી ચિંતવન શાનું કરવું ? આ સંસાર માયાનું ચિત્ર છે. આ દેહ "હું મારા" નો એટલે "અહં મમ" નો મળ છે અને તેથી સંસાર ભાસે છે અને સંસાર દુઃખ દેવા સમર્થ થાય છે. અંતરથી મૂળ કહાડી નાંખો. બહારના ઉચ્ચાર એકલા કાંઇ કરી શકવાના નથી. ઉપલક ક્રિયાથી કાંઇક આરામ લાગે પણ અંતરથી દબાયુ નથી ત્યાંલગી પાછું ઊઠવાનો સંભવ છે માટે જાણવું કે સર્વ કાંઇ હુંજ છું રાજ્ય આવે તો રાજ્ય કરો. પ્રમાણિકપણે જે કરશો તેમાં કાંઇ બગડી ગયું નથી; બોજારૂપ જાણવાની જરૂર નથી; વકીલનો ધંધો નહિ થાય કેમકે એમાં ખટપટ બહુ છે એવી શંકા કરવાની નથી. કારણકે તું તારે પ્રમાણિકપણે થાય તેમ કર્યો જા. એમાં શું બગડી જવાનું છે કે ગભરાય છે ? જેની જોડે તું સંબંધમાં આવે તે તેની રીત પ્રમાણે ભલે ચાલે તું તારે તારી સ્વતંત્ર, પ્રમાણિક રીતે ચાલ. સત્યતા જાણી ગભરાય છે શામાટે ? સ્વતંત્રતાનું ડોળ ઘાલી ઉદ્ધત થઇશ નહિ. પ્રમાણિક નહિ છતાં પ્રમાણિક કહેવડાવવાનો દંભ કરીશ તો હાંસીને પાત્ર થઇશ. સંસારમાં કોઇ પણ ઉદ્યમ બોજારૂપ નથી. જે ઉદ્યમ આવી મળે તેમાં આનન્દ માની ઉદ્યત રહેવું. શીરો કે સૂકો રોટલો જે મળે તેમાં સંતોષ રાખવો કે જેથી ભોગ લેતાં આસ્થા બંધાય નહિ. અભ્યાસે આસ્થા બેસી જવાનો ભય છે. શરીરના અભ્યાસથી મનને આસ્થા થાય છે; મન તેની ઇચ્છા કર્યા કરે છે માટે તિતીક્ષાની જરૂર છે. સુખદુઃખ સહન કરતાં શીખવું. શરીર નહિ નીભતું હોય તોપણ મનની હીંમત હોય તો શરીર કસાય છે. શ્રીમંતને તિતીક્ષા માટે વ્રતો છે તે શ્રમવાળાં છતાં ઊલટાં ઉલ્હાસ ભરેલાં હોઈ શોભારૂપ છે અને તેથીજ શાસ્ત્રની યુકિતથી વ્રતો થયાં છે. નહાતો અર્જુનને થયો **કાર્પણ્ય દોષ** તેમ થાય. રાજાઓ

મૃગયાની ટેવ પાડે છે. એકાદશી ભોજનના ફેરફાર માટે છે. જેણે ષટસંપત્તિ સાધ્ય કરી છે તેને સર્વ સુગમ છે. જગત, રાજય, કાયમ રહે એવી આસ્થા ન કરો. આકાશમાં સર્વ પદાર્થ આવે છે પણ આકાશ તેમાંના કોઇને કોટે બાંધતું નથી. સ્પર્શ કરવાનો તેનો સ્વભાવ નથી, પણ વાયુ જેને અડકે તેનો સંગ લઈ લેછે; તે વિષ્ટા હોય કે પુષ્પ હોય પરંતુ આકાશ વિષ્ટા પડી રહે તેને પણ અડકે નહિ: માટે કહ્યું છે કે "સંસારથી સરસો રહે ને મન મારી પાસ સંસારમાં લેપાય નહિ તેને જાણું મારો દાસ." પથ્થરની દ્રષ્ટિમાં ઊનુ ટાઢું છેજ નહિ માટે હું મહેશ્વરની સંજ્ઞા છું. શરીર, ઇંદ્રિય, પ્રાણ, મન, હું નથી. શરીરાદિનો પ્રકાશક અજન્મા નિત્ય ચૈતન્ય હું જ છું. હું ઇશ્વરને ઉત્પન્ન કરવા વાળો છું. આકાશ પોતાને ખરડાયલું સમજે તો તે તેની ભ્રાંતિ છે. ઘડામાં તેલ ભરીએ તો ઘડામાંનું આકાશ ચીકણું થયું લાગે પણ આકાશ તો ચીકણું થવા ધારે તો થઈ શકે એમ નથી અને આકાશમાં તો વાયુ વગેરે બીજાં તત્વ છે પણ મારાંથી ભિન્ન કોઇ વસ્તુંજ નથી અને તે વસ્તુઓરૂપે હુંજ અંતર બહાર છું. જે સંસારથી ભૂલાવો ખાઇ હું જીવડું, સંબંધી છું, એમ સત્ય માની આસક્તિ કરે, તેને વિકારો થાય છે; હર્ષ, શોક, ભય થાય છે, તે પરાધીન મનથી થાય છે. સત્તાપર ઢાંક પીછોડાના આકારો છે. આકારનું સ્વરૂપ શું છે ? સર્વ આકાર આકાશમાં થાય છે. ચૈતન્યમાં દ્રશ્ય, અદ્રશ્ય થાય એ માયાશકિત છે. કાગળના બીબાં આકાશને ઊઘાડું કરે છે અને ઢાંકી રાખે છે. ઢાંકેલુ ઊઘાડવું એજ કર્તવ્ય છે. એકનું અનેકપણું માયાથી થાય છે. સાંજીના દિવસમાં કાગળમાં વાઘ કોતરી બીબું ધરી તેમાં રંગ પૂરીએ તે રંગ નીચે પડે છે એટલે સફેત યા કાળી સલંગ જમીન પૂરી હોય તે એક છે તેના પર અનેકપણું થાય છે કેમકે કેટલોક ભાગ રંગથી ઢંકાયલો છે અને કેટલોક ઊઘાડો છે. જેવો કોતરેલો કાગળ તેમાં તેવાં ચિત્ર દેખાય. વાઘ કોતર્યો હોય તો વાઘ દેખાય પણ તે કાંઇ વાઘ નથી; તે તો માત્ર રંગ વાઘના આકારમાં ગોઠવાયલો છે. તેમજ માણુસ કોતર્યો હોય તો માણુસ દેખાય. કાંઇ જાણવું, નહિ જાણવું, એમ વગર આવરણનું આવરણ થાય છે. છે તેને નથી કહીએ છીએ કેમકે નથી કહેવામાં આવે છે ત્યાં પણ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. કોઇ ઢંકાય તો કોઇ ઉઘડે. કોઈ ઊઘડે તો કોઇ ઢંકાય. સત, ચિત્ત, આનન્દ ત્રણે ખુલ્લા જુવો. એક દેખાશે

અને બે ઢાંકયા રહેશે; બે દેખાશે, ને એક ઢાંકયો રહેશે. એમ પરમ્યુટેશન (Purmutation) અને કાંબીનેશન (Combination) થાય છે. બાકી પૂર્ણ તોપૂર્ણજ રહે છે તો ઢંકાયું એ પણ કહેવા માત્રજ છે. ઊંચા કિલ્લાપર ઉભા થવાથી આકાશને સંકોચ નથી, તેની દ્રષ્ટિમાં કોઇ ઘૂસતુંજ નથી. પરમાત્માને ખબર પણ નથી કે મારામાં વિશ્વ છે કે નહીં. ભલે આખું વિશ્વ પોતામાં પડી રહે. એક સ્ત્રી પુરુષ દંપતી ચાલ્યા જતા હતા, સંસારની મોહ માયા છોડી વિરકત થઇ વનમાં જવા નીકળ્યા હતાં; ઘરબાર પૈસો ટકો તજી નીકળ્યાં. રસ્તામાં કાંઈ સોનૈયો પડયો હશે; સ્ત્રી સોનૈયો દેખી તે ત્યાં પડયો રહેવા દઇ આગળ ચાલી. પુરુષે તેના ઉપર ધૂળ નાંખી તે પણ આગળ ચાલ્યો; સ્ત્રીએ પૂછયું: "તમે મારાથી આગળ ચાલતા હતા તે શું કરવા પાછળ પડયા છો?" પુરુષે કહ્યું: "આ સોનૈયાપર ધૂળ નાંખું છું." સ્ત્રીએ કહ્યું: "હજી આપણી સમજપરજ ધૂળ પડી સમજાય છે. ત્યારે તમે હજી એને સોનારૂપેજ દેખો છો કે શું? એના ઉપર ધૂળ નહિ નાંખો તો શું બગડી જશે? સોનૈયો ભલે પડયો રહે તે શું નડે છે? તેનાપર મમત્વ ન રાખો એટલે બસ છે." ઘરબાર પૈસો ટકો છોડો તો ખોટું નથી પણ સર્વે રિદ્ધિ છતાં જો મમત્વ ત્યજી દેવાતું હોય તો તેનાપર ધૂળ નાંખી તેને દાટવાની કે ફેંકી દેવાની કાંઇ જરૂર નથી. તમે સોનું અને ધૂળમાં ફેર દેખો છો. જનાવરને મન સોનું અને ધૂળ એકજ છે. તે તો દાગીનાપર પગ મૂકીને ચાલ્યું જાય છે. તેને તો પથ્થર નડે તેમ સોનાનો ઢગલો નડતર કરનારો થઇ પડે છે." માટે ઘરબાર, ધન દોલતના બાહ્ય ત્યાગથી મુકિત છે એમ નથી પણ સંસારની વાસના મનથી ઊઠી જાય તો મુકિત છે તે છે. જ્યાં વાસના છે ત્યાં જગત્-દર્શન છે-ત્યાં દેહ છે. તમાસો જોવો હોય તેણે તો કિનારે ઊભા રહી સમુદ્ર જોવો જોઇએ. વરના બાપ થઇને કાંઇ પૂરો વરઘોડો જોવાય નહિ, માત્ર દોડાદોડમાં વખત જતો રહે. રાજાની સત્તા એ સ્વરૂપ છે. નોકરોમાં રાજાનું અંગ વ્યાપેલું છે. અંગ જાય તોપણ રાજાપણું કાયમ છે. પટેલ જાય તોપણ પટેલાઇની સત્તા છે. એક પટેલ જાય ને બીજો આવે. તેમ વ્યાપકપણે તો રાજાની સત્તા બની રહે છે પણ વૈભવ લેવો હોય અનુભવ લેવો હોય તો રાજાપણું આરોપ કરવું પડે માટે વિશ્વથી અલગ રહી ખુણે ભરાઇને જુઓ તો આનન્દ જ આનન્દ છે.

તા. ૩–૯–૧૯૦૩.

૨૯. સ્વેચ્છા.

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्व भूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप ॥

भगवद्गिता.

અર્થ:—હે ભારત ! ઇચ્છા અને દ્વેષથી ઉત્પન્ન થએલાં દ્વન્દ્વથી ઉપજતાં મોહે કરીને ભૂતમાત્ર, હે પરતંપ ! સર્ગને વિષે પૂર્ણ મોહ પામી જાય છે.

રોગ એ પણ ઇચ્છાનું પરિણામ છે. રોગ થવામાં તથા મોત થવામાં પણ તમારી કરેલીજ ઇચ્છા છે; કયારે કરી તે તમને ખબર નથી પણ છે તમારી કરેલી. માટે હમેશાં જો ઇચ્છા કરવી તો રૂડી કરવી. જે તાત્કાળિક દુઃખરૂપ તેનું અવાંતરે સુખ છે; માટે દીર્ઘદ્રષ્ટિ રાખવી. પારકાનું ભુંડું ઇચ્છીએ તો આપણું પોતાનું બુરૂં ઇચ્છયું જાણવું અને તેનું ફળ પણ પોતાનેજ મળે. બીજાંની અપકીર્તિ કરવા જતાં પોતાની અપકીર્તિ થાય છે. ભીંતપર મારેલો દડો આપણાજ અંગપર આવે છે વધારે જોરથી મારે તો વધારે જોરથી આવે છે માટે કોઇપર દોષદ્રષ્ટિ કરવી નહિ. ઊંટના અઢારે અંગ વાંકાં હોય છે તોપણ તે બીજાના એકેક અંગને જોઇ નિંદા કરે છે; તો તે દોષ પોતાના મનમાંજ છે બીજામાં છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે પણ તે દોષ આપણામાં ઊભો થયા વિના બીજામાં ઊઠે નહિ. ટાઇપ આપણામાં ગોઠવાયા વિના, તેનો છાપો સામા કાગળપર પડે નહીં. ફલાણો ખરાબ છે એવો સંસ્કાર આપણા મનપર પડવા દીધો એ આગળ જતાં આપણનેજ નડે. એ નેગેટીવ (Nagative) છબી પડી તે કોઇ સમય પણ પોઝીટીવ (Positive) રૂપે બહાર પડવાની. માટે કોઇનો સારો ગુણ જોવો પણ કોઇનો દોષ મનમાં લાવવો નહિ. સારા નરસા ગુણ બીજામાં ભાસે તો તે દેખવા, પણ તે કલેજું કોરે એમ જરા પણ અસર અથવા લાગણી પરત્વે ઊઠવા દેવા નહિ. આપણે તો મૈત્રી, કરૂણા વગેરે રાખવા. એક વેળા સંતપુરુષને જતાં રસ્તામાં ભંગી મળ્યો. તેનાપર ક્રોધ કર્યો કે: " આઘો ખસ તું ચાંડાળ જાત તારો મને સ્પર્શ થશે." ચંડાળે જવાબ વાળ્યો કે:" હું તો ગમે તે

છું અને મને અડકવું નહિ અડકવું તમારી ખુશીની વાત છે પણ ક્રોધ કેમ કરોછો ? તમારામાં ક્રોધ જેવો ચંડાળ તો ભરેલોજ છે. એ ક્રોધરૂપી ચંડાળ તો દુનિઆમાં બીજો કોઇ ભાગ્યેજ હશે કે જે તમારા જેવાને ભેટીને રહ્યો છે, અને પોતાને તે બાળે છે એટલુંજ નહિ પણ બીજાને પણ બાળે છે." વળી પારકાના દોષ જોવાથી કાંઇ હિત નથી. ઇચ્છા એ મનનો ધર્મ છે અને વાસનાથી થાય છે. વાસના છે ત્યાંસુધી મનનું મનપણું છે મનનું સ્વરૂપ બીજું છેજ નહિ. સાપ જોતાં ત્રાસ થાય છે; તેનાં આકૃતિ રંગ સુંદર છે અંગ કોમળ છે પણ વિષબુદ્ધિ તેને અપ્રિય બનાવે છે. ડંખ ગયો તો સાપપણું ગયું. વાસનાનું વિષ દૂર થયું તો મનરૂપી સર્પ અમન થાય. નિરંતર જગતનું અસત્યપણું રાખી અભાવવૃત્તિ કરવી. પશુ, મનુષ્ય, દેવમાં, વિષયસુખ છે તે સિવાય બીજું અધિક સુખ છે તે મનુષ્યદેહથી જણાય છે. વસ્તુ સુખરૂપ હોય, તો તે જોત જોતામાં દુઃખરૂપ બને નહિ. પ્રિય અપ્રિય વૃત્તિમાં છે. મોળું છે તેને ઘરની શાકર ભેળીને ગળ્યું કરીએ છીએ. ઘીએ ગોબર મીઠાં બનેલાં છે. કૂતરો હાડકું ચાટે છે તેમાં લોહી પોતાના જડબાનું છે; હાડકું તો સુક્કું માંસ રહિત છે પણ ચાવતાં જડબામાં વાગે છે અને લોહી નીકળે છે; પોતાનાં લોહીનો સ્વાદ લઇ આનન્દ માને છે. સુખદુઃખ પશુઓને અને દેવતાઓને વિના પ્રયત્ને મળે છે પણ મનુષ્યને તો પરિશ્રમ અને ઉદ્યોગ કરવો પડે છે. ચિંતાથી કોઇ મુક્ત નથી. ઘણું હોય તેને પણ વધારવાની ઇચ્છા. આવી ચિંતાવાળો જન્મ કાંઇ ઉત્તમપણું સાબીત કરતો નથી. ગધા વૈતરું જોઇને ઉપરામ થઇએ એજ ફળ છે અને તેથી ઉત્તમતા છે. નહિતો સંસારને સુખરૂપ માને તો પ્રવૃત્તિ પ્રવાહની રેલમાં તણાયો વહ્યો કિનારો હાથ લાગે નહિ કેમકે સુખ પોતાનામાં છે બહાર નથી. ઇચ્છાથી મન બહાર ભટકતું ચંચળ રહે અને સ્વરૂપનો આનન્દ આવિર્ભાવ થાય છતાં કહે છે કે વસ્તુથી આનન્દ થયો પરંતુ જાણતો નથી કે ઇચ્છા નહિ થાય તો સુખ બનેલુંજ છે. ઇચ્છા ઊઠી કે સુખનો ભંગ થાય અને પછી તેને ઠેકાણે લાવવાને મહેનત કરતાં ઠેકાણે આવે તો સોના સાઠ કરીને પણ આનન્દ માને. તળાવનું પાણી મેલું કે હાલતું હોય તો તળીયું દેખાતુ નથી પણ નિર્મળ હોય તો તળીયું દેખાય છે અને તળીયું તેજ સ્વરૂપ છે. વિષય સુખમાં સુખ માનનારને એનાથી અધિક સુખની ખાત્રી થાય તો

એની મેળે તેના વિષય છૂટે. અખંડ સમાધિ તો કાર્યથી થવી અશક્ય છે; વિચારે બની શકે છે કેમકે સમાધિ ક્રિયાસાધ્ય છે અને ક્રિયાનું ફળ અંતવાન છે. હજારો વર્ષે ઉત્થાન થાય છે અને ચંચળતા કાયમ થાય છે. ઉત્થાન દશામાં મન પાછું ભટકે છે. માટે મન તથા ઈંદ્રિયોનો નિરોધ વિચારે થવો જોઇએ. સમાધિ સાધનરૂપ છે. મનને સ્વરૂપ તરફ જાગતું કરવું એ છોકરાંને નિશાળે મૂકવા જેવું છે. અક્ષરો ધોઇને કાગળનું કોરાપણું બતાવવા કરતાં અક્ષરો સાહીના છે એમ સમજણ પાડેથી કાગળનું અસલ કોરાપણું સમજાય છે. તેમ સમાધિ નામરૂપ ધોવા માટે છે; મંદબુદ્ધિને સમજાવવાની વાતો છે. અનુભવ પ્રકાશ જુઓ. "છે" મૂકયા વિના વસ્તુત્વ નથી. પૂર્વે હતું તો ઘટમાંથી "નહિ" થયું. એવી રીતે કે જે ઘટ હતો તે ઘટ નથી પણ સત્તામાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થયો. ખાંડ અને મીઠાશ સુક્ષ્મબુદ્ધિથી જુદાં પડે; પ્રથક્કરણથી જુદાં પડતાં નથી. વિચાર કરે તો જુદા છે. ગળપણ નહિ હોય તો ખાંડ કહેવાય નહિ પણ ખાંડના જન્મ પહેલાં ગળપણ હતું; ગોળમાં હતું અને ગોળ પહેલાં રસમાં હતું અને રસ પહેલાં શેરડીમાં હતું અને શેરડી પહેલાં પૃથ્વિમાં હતું અને પૃથ્વિ પહેલાં આત્મામાં હતું. એજ ગળપણ પાંચમી સાતમી પેઢીએ ખાંડને આધારે રહેલું છે બલકે એના આધારપર ખાંડ રહેલી છે, પણ પાણીમાં કે દૂધમાં ખાંડ નાંખીએ તો ખાંડ કોણ જાણે કયાં જાય છે અને ગળપણ તો પાણી કે દૂધમાં કાયમ રહેછે. પણ કોઇ કહેશે કે ગળપણને જુદું પાડીને અમારી આગળ ઊભું કરો તો તે યુક્તિ અને વિચાર વગર બતાવી શકાય નહીં તેમ જડ ચૈતન્ય જુદું હોય તો સમજમાં બતાવાય પણ છૂટું પાડી બતાવાય નહિ. જુઓ કે પ્રથમ પ્રતિતી સત્તાની થાય છે અને પછી નામરૂપની થાય છે. પણ ઘોડા ઉપર સ્વારને બદલે, સ્વારને માથે ઘોડો ચડાવ્યો છે. છે ઘટ એમ કહેવાને બદલે ઘટ છે એમ બોલીએ છીએ. પુસ્તક છે તે પણ બાળી નાંખેથી ખાખ છે અને ખાખ સુક્ષ્મ થએથી અભાવ છે, પણ છે એમ કહીએ છીએ. માટે છેપણું સુક્ષ્મ હોય તેથી નથી એમ કહેવાય નહિ અને હું છઊં તો બધું છે, હું નથી તો કાંઇ નથી. તેથી છે એમ મારૂં સ્વરૂપ છે. દેહ પણ આત્માને આધારે છે. "હું નથી" એવો અનુભવ કોઇને બનતો નથી. મનમાં ઊઠાવો તો છે; નહિ ઉઠાવો તો નથી. આંખ મીચો તો નથી,

અને આંખ ઉઘાડો તો છે; ઉઘાડાં નેત્રે પણ મનમાં નહિ લાવો તો નથી. તમારા સ્વપ્નનો દેખાવ તમારા પાડોશીની દ્રષ્ટિમાં નથી. સ્વપ્નના વાઘથી થતો ભય અને સુંદરીથી થતો વિકાર બન્ને જાગ્રતમાં નથી માટે હૃદયનું જગત્ તેજ જગત્ છે. બહારનું ભલે પડી રહ્યું તે તમને નડતું નથી. મન વ્યાપક સ્વરૂપ છે, અને પરિચ્છિન્ન સ્વરૂપ છે માટે વ્યાપક સ્વરૂપને નજરમાં રાખવું. કાશીનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે મન કાશી જતું નથી પણ મનમાં પેઠેલું કાશી પ્રતીત થાય છે. સંપૂર્ણ જગત્ મારે વિષે રહેલું છે, એ અદ્વૈત બ્રહ્મ હું છું, એમ નિશ્ચય થવો જોઇએ. ગધેડાને સાબુ ઘસીને ઘોડો બનાવાતો નથી અને તમે કાંઇ પણ બનશો તો કૃતિથી ન બન્યા થશો. જેવા હથોડાથી દાગીનો ઘડાય તેવાજ હથોડાથી તે ભંગાય. અખંડ બ્રહ્મમાં કોઇ અજ્ઞાની નથી; બગાડ થયો નથી. સ્વપ્નમાં હજારો ખરાડા પાડો તોપણ તમે તો એક શબ્દ પણ બોલ્યા નથી; હજારો પ્રવાસ કર્યાં પણ એક પણ પગલું હાલ્યા ચાલ્યા નથી. કર્તા છતાં અકર્તા છો; સુખદુઃખ સમાન છે. ચિત્રમાં એક તરફ મોટી નદી ચીતરેલી છે અને બીજી તરફ આગ સળગેલી છે. બન્ને એક સત્તાપર છતાં નદીના જળ આગ હોલવતાં નથી અને તમને આગ બાળતી નથી. નદી ડૂબાવતી નથી તે છતાં એ બળું છું, એ બુડું છું, એમ બૂમો પાડો તો તમને કોઇ અટકાવવા આવે એમ નથી. એ ચિત્ર દૂર કરો, તો ચૈતન્ય આકાશ સિવાય બીજી વસ્તુ તમારી દ્રષ્ટિમાં ઘુસશેજ નહિ.

તા. ૪-૯-૧૯૦૩.

૨૯. મનરૂપી પડદો.

दूरदेशं गते पुत्रे जीवत्येवात्र तत्पिता।
विप्रलम्भकवाक्येन मृतं मत्वा प्ररोदिति ॥
मृतेऽपि तस्मिन्वार्तायां न श्रुतायां न रोदिति।
अतः सर्वस्य जीवस्य बन्धकृन्मानसं जगत् ॥

पञ्चदशी.

અર્થ:—પુત્ર દૂર દેશમાં ગયો હોય અને જીવતો હોય છતાં અત્ર તેનો પિતા, કોઇ ધૂર્તના વચનથી, તેને મુવો જાણી રડે છે અને મરી ગયો હોય

છતાં વાત ન જાણી હોય ત્યાંસુધી રડતો નથી;—અર્થાત્ જીવ માત્રને બંધ ઉપજાવનારી જે સૃષ્ટિના તે તેના પોતાના મનની કલ્પેલી સૃષ્ટિ છે તેજ છે.

મન જડરૂપ છે. ચૈતન્યની સત્તાથી મન પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. મન અજ્ઞાન કાળે ભેદ જોય છે અને જ્ઞાનકાળે સમતાને પ્રાપ્ત થાય છે. મનને પોતાને વિષે સત્તા નથી—સત્યતા નથી. સિંહે મારેલા પશુનું માંસ બિલાડી ખાય છે પણ પશુને મારવામાં બિલાડી સમર્થ નથી. તેમ મન જડ છતાં ચેતનના પ્રભાવે વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, પંચમહાભૂતમાંથી સર્વ કાર્ય છે. પરમાત્મામાં માયા ઉત્પન્ન થઇ. માયા જડ છે, અને ત્રિગુણાત્મક છે અને પંચમહાભૂત માયામાંથી ઉત્પન્ન થયાં તેથી તે પણ જડ છે અને પ્રત્યેક ભૂતમાં ત્રણે ગુણ છે. આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી એ પંચભૂત છે. એ દરેકને સત્વ, રજ, તમ ગુણો છે. આકાશના સત્વગુણમાંથી કર્ણેંદ્રિય થઇ, એમ પાંચેભૂતના સત્વગુણમાંથી પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય થઇ. આકાશના રજોગુણમાંથી વાક્ કર્મેંદ્રિય થઇ. એમ પંચ ભૂતના રજોગુણમાંથી પંચ કર્મેંદ્રિય અને પંચ પ્રાણ થયાં. આકાશના તમોગુણમાંથી શબ્દ વિષય થયો. એમ પાંચે ભૂતમાંથી તેના તમોગુણથી પંચ વિષયો થયાં. આ પ્રમાણે પંચ મહાભૂતોના સત્વ અને રજોગુણથી તેઓના મિશ્રણથી એકંદર મનથી અંતઃકરણ થયું. એજ સૂક્ષ્મદેહ અથવા લિંગશરીર અને એ જડ કેમકે જડની ઉત્પત્તિ જડજ. સ્થૂલ થાય ત્યારે સ્થૂલ વિષયાદિ થાય છે. પંચીકૃત ત્રિકૃત એ વિરોધી ભેદો છે. વિરોધ પણ યુકિતથીજ છે. જે નથી તેને સમજાવી નિયમ બાંધવા છે. જગત્ થયુંજ નથી; સમજાવવા કહેવાનું છે. ભિન્નતાને આદિ કારણપર પહોંચાડવા કલ્પના છે. ઘરો હજારો છે. છતાં દરેકની રચના જુદી પણ ચૂનો ઇંટ વગેરેની સમાનતા સરખીજ તેથી મન જડ છે પણ ચૈતન્યની ચેતનતાથી ચેતન છે. મનથી જ્ઞાન થાય છે; પ્રાણ ગતિને પામે છે. કુહાડાને હાથો મળે મનુષ્ય વાપરે ત્યાંલગી તે હાથો મળતાં પણ શું કરે ? સત્તા આપે તે સજાને પાત્ર થાય. કુહાડાને કોઇ સજા કરશે નહિ. કાપનાર કુહાડો છતાં ચૈતન્ય (મનુષ્ય)જવાબદાર ગણાશે. ચૈતન્યની સત્તા વિના પાંદડું પણ હાલે નહિ. વસ્તુમાં ચેતનશકિત પ્રવેશ થઇ તે દ્વારા કાર્ય થાય છે. એનજીન (Engine) કેટલું કામ કરે છે? પણ તે આડું જાય તો ડ્રાઇવર (Driver) જોખમદાર છે. બળદ ઘોડામાં ચેતનતા છે માટે તે હાથ ન રહે તો હાંકનાર નિર્દોષ પણ ગણાય છે. પણ જ્યાં ચેતનની સત્તાએ

વિશેષ કાર્ય કર્યું ત્યાં જોખમદારી. ઘડિઆળના સર્વ ચક્ર એક ચક્રને આધારે છે. કારખાનાના ચક્ર મુખ્ય ચક્રથી ચાલી રહ્યાં છે. મૂળ મુખ્ય ચક્ર બંધ પડે કે બધું બંધ. મૂળચક્ર ચાલે ત્યાંસુધી તેની ગતિના બળે તમામ ચક્રને ગતિ મળેથી કોઇ કાપે છે, કોઇ ખાડો પાડે છે, કોઇ વણે છે અને કોઇ ગુંથે છે એમ ઉપર નિચે ક્રમ ચાલી રહ્યો છે. વિશ્વરૂપી મોટું કારખાનું છે તેમાં દેહરૂપી નાનું કારખાનું છે તેમાં મન આદિ ચક્ર છે તેને અનુસાર વિશ્વ ફરે છે. જડ ચક્ર વરાળના વેગે ફરે છે. મન ઇચ્છારૂપી વરાળે પ્રેરાય છે પણ તેને ચેતનતા આપનાર આત્માજ છે. સાંખ્ય પુરુષ પ્રકૃતિ બે જુદા માને છે. ચેતન અને જડ અનાદિ જુદા છે એમ માને છે. નૈયાયિક આત્મા અને પરમાણુ જુદા માને છે. પરમાણુ નિત્ય છે. જડ એટલે જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે અસિદ્ધ છે. તેની સિદ્ધિ માટે ચેતનની (બીજાની) અપેક્ષા છે. અસિદ્ધ માટે અસત્ય છે. કાર્ય કારણ ભાવે ભિન્ન કહેવાય છે. વૃક્ષ થડદ્રષ્ટિથી અચળ છે. પત્ર (પાંદડાં) દ્રષ્ટિથી ચળ છે અને વૃક્ષ, થડ, પત્રવિના વૃક્ષ કહેવાય નહિ. તેમ આત્માને મન એકજ છે. મન સ્વરૂપે અચળ છે અને આત્મા છે. સ્ફુરણથી ગતિમાન છે તેથી મન છે. વૃક્ષમાં થડ ડાળાં એ નામરૂપ છે. સત્તામાં આત્મા, મન, એ નામો ઉઠેલાં છે. કળ ફેરવનારના હાથમાંથી વેગ નીકળી આગગાડી ચાલે છે. ચૈતન્ય (પુરુષ) કાંઇ કરતો નથી. આદિસંકલ્પની કુંચી ફરી છે તેથી અનાદિ બ્રહ્માંડ ચાલી રહ્યાં છે. થયાં છે કે નહિ તે તો પછી વાત પણ અટકતું નથી. બધું ચાલતું દોડતું દેખાય છે પણ પોતે તો અચળજ છે. ગતિ તે અચળતા અને અચળતા તે ગતિ એમ બની રહ્યું છે કેમકે બે છેજ નહિ એકજ છે. જમીનનો આધાર છે તો તે પર આગગાડી ચાલતી દેખાય છે તેનો તો વેગ સાથે અવાજ પણ સંભળાય છે પણ પાણીપર વહાણ અથવા મૌછલું ચાલે છે તે એક રસ છે. તેમ આત્માપર ચલ ધર્મ છે તે અચલપર દ્રષ્ટિ વગર જણાતો નથી. દરેક વેળા અચલપર દ્રષ્ટિ હોય તોજ ચળ દેખાય એ નિયમ છે. વેગ સાથે વેગરૂપ થવું એ અચળતા છે. વહાણમાં બેઠેલા આપણે વહાણના વેગ સાથે વેગવાળા હોઇ ગતિ જોઇ શકતાં નથી પણ જલપર દ્રષ્ટિ રાખી ચળ જણાઇએ છીએ. આત્મા મનને પ્રેરતો નથી. મનનો સ્વભાવજ વિલક્ષણ છે કે આત્માની સન્નિધિમાં મન પોતાની મેળે નાચ કરે છે. સૂર્યનો તડકો પડયો કે અંકૂર ફૂટે છે. લોહચુંબક

પાસે સોય નાચ કરે છે. સોય જડ છે અને લોહચુંબક પણ જડ છે. હાલ તો હલાવતો નથી. આરસાનો સ્વભાવ એવો છે કે પ્રતિબિંબ લેવું. વસ્તુની ઇચ્છા નથી કે પ્રતિબિંબ આપવું; આરસાની ઇચ્છા નથી કે લેવું. મનનો સ્વભાવ છે કે આત્માની સત્તાથી ચંચળ ગતિમાન થાય. મનનું ગતિમાન થવું તે વિશ્વ છે. ગતિ થઇ ભાસે છે વાસ્તવિક ગતિ થતી નથી. સ્વપ્નમાં ઉત્પાત થાય પણ કાંઇ થતું નથી અને કોઇ હાલતું એ નથી. ગતિમાન દેખાતી વસ્તુજ નથી તો ગતિ શું ? મન અસત્ય છે અને મનના કાર્ય પણ અસત્ય છે અને છે તો એક ચૈતન્ય. સ્વપ્નમાં હરણ નથી, તો તેનું દોડવું શું ? વિશ્વ નથી તો ગતિ કયાંથી ? અભાવ નામરૂપનો કહીએ છીએ. નામરૂપમાં જે ચૈતન્ય છે તે તો સત્રુપ છે નામરૂપ અસત્ય છે. માટીમાં ઘડો એ નામરૂપ છે. જગત્‌માંથી પરમાત્માની સત્તા જુદી કાઢી લઇને જગત્ બનાવી શકાય ખરૂં ? પછી રહ્યું શું ? "હુંપણું" સર્વત્ર વ્યાપી રહેલું છે. નામરૂપ ભાડુતી ઘરેણા છે. સૂર્યની સત્તાથી ચંદ્ર શીતળતા આપે છે. રાજાની સત્તાથી નોકર શોભે છે. જે નહિ જાણે તે નોકરનો ઠાઠ પોતાની સત્તાનો સમજે છે. જે જાણે છે તે તો કહેશે કે એના ધણી રાજાની સત્તાથી છે; એનો તો ભાડુતી છે; એ બિચારો તો જડ છે, અને જે જાણે તે એ સર્વ આડંબરને દેખતાં છતાં અસત્ય કહે છે. આત્મા મનના કાર્ય સમજે છે પણ મન તો આત્મા વડે છે અને જાતે કંગાલ છે પણ આત્માની સત્તાથી છે. અનાત્મ વસ્તુને જડ અસત્તા અસત્યતા છે. છેપણારૂપી શ્રીમંતી નામરૂપની નથી. સોનાનું છેપણું કાઢી નાંખીએ તો દાગીના નામરૂપ રહે નહિ. સત્તા સમાન છે; નામરૂપમાં ભેદ છે. તેથી સઘળું સઘન છે. નામરૂપથી છે નથી ભાસે છે. "**मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः**" એમ કહ્યું છે પણ મન બિચારૂં કયાં ફસાવે છે ? મન, આત્મા, દેહ કોઇ દોષિત નથી તો પછી જન્મ મરણ છેજ કયાં ? ઉટાંગપાયા વિનાનુંજ ચાલી રહ્યું છે તેને શાસ્ત્ર પુરાણ ટેકો દે છે. ધાત્રીની કથા સમજાવવાને સો વાંસ પાણી કહી ધૂળ ઉડતી દેખાડે છે. જગત્ શાસ્ત્ર, ખંડન મંડન છતાં જગત્‌નું બી નથી. અક્ષરો નથી જાણતાં કે અમે કાંઈ છીએ. અક્ષરોને ચેતન જીવતાં કરે છે. નથી તેને સાચાં કરીએ છીએ; વાંચી સમજીએ છીએ. દરેકને સજીવન વિદ્યા આવડે છે. દરેક જડ વસ્તુને સજીવન કરીએ છીએ; કીડી દાણાને સજીવન કરી એક

જગાથી બીજી જગાએ ચલાવે છે. ચિત્ર વિચિત્રતાનો ખેલ કરવો એજ મનનો સ્વભાવ. પોતાનું ખુદ કાંઇ નહિ તેથી ચાહે તે સોંગ લઇ શકે. આંતરા પડી ગયા છે તે તોડો તો અસલ મેદાન છે તે ખુલ્લું દેખાય. મનરૂપી પ્રથમ પડદો, તેમાં મુખ્ય પાંચ ઇંદ્રિયો, તે પાંચ સ્વરૂપ કરી એકમાં બતાવે તેથી નામરૂપ વધે છે. આત્મરૂપ મેદાનમાં "હું તું" થવું એ મનરૂપી પડદાથી થાય છે. નિદ્રામાં એક રસ છે; જાગ્રતમાં ભેદ છે.

તા. ૫--૯--૧૯૦૩.

૩૦. જ્ઞાનનો ચમત્કાર.

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम्।
संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥

पञ्चदशी.

અર્થ—દૃશ્યજ નથી એવા બોધે કરીને મનમાંથી દૃશ્યજ ઉરાડી દેવાયું તો નિર્વાણની પરમ નિર્વૃતિ પ્રાપ્ત થઇ.

દ્રષ્ટા પોતાને જાણતો નથી પણ પારકાને જાણે છે તેથી દ્રષ્ટાની સિદ્ધિ થાય છે નહિતો પોતે પણ દ્રશ્ય ગણાય માટે પોતે પોતાને જાણે એમ કહેવાય નહિ. જે કાળે ઘટનું જ્ઞાન થાય તે કાળે હું ઘટ જોઉં છું એમ થતું નથી. ત્યાં પણ દ્રષ્ટા અદ્રશ્ય રહ્યો દ્રષ્ટા દ્રશ્ય વડે સિદ્ધ થાય. વિરોધી સાપેક્ષકથીજ સિદ્ધ છે. જડ પોતાને પણ નહિ જાણે અને પારકાને પણ નહિ જાણે એવી વ્યાખ્યા નહિ આપીએ તો અતિવ્યાપ્તિ દોષ આવે. દીવાને નહિ જોનારો ગ્લોબનું (Globe) અજવાળું છે એમ જાણે. પણ મનરૂપી ગ્લોબમાંથી (Globe) આત્માનો પ્રકાશ પડે છે. ચશ્મામાંથી દેખે પણ ચશ્મા કાંઇ જાતે જોતાં નથી. મન અંધરૂપ જ્ઞાનશૂન્ય સત્તા રહિત છે. અખંડ આત્મસ્વરૂપમાં ભેદ નથી. ત્યાં ભેદ કરે તે પડદાનું નામ મન. નહિ પડદાનો પડદો અદ્દભૂત છે. દશમ પુરુષ નવને ગણનારો પોતે દશમો છે. નવને ગણનાર અને દશમો એકજ છે. જીવતો છતાં મૂએલો જણાય છે. પોતે પોતાને ગણતો નથી, જોતો નથી, જાણતો નથી.

બન્ને વચ્ચે અંતર જાણે ત્યાંસુધી અંતર છે. બાકી દશમો હુંજ છું એમ જાણે તે વેળા કાંઇ કેથેથી આવ્યો નથી. છે તે છે; અભેદ હતો. ભ્રાંતિએ ભેદ માનેલો તે મટે. હજારો કોશનું અંતર નહોતું ને ઉભું થયેલું તે અમાપ પડદો. દશમો પોતાને દેખાતો નહોતો. નિશ્ચય થયા પછીની સ્થિતિ અજબ છે. દ્રષ્ટા, દ્રશ્ય, હુંજ છું. પડદો ગયો કે મન નથી. જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે. મન તો કલ્પના છે. દ્રષ્ટાની મર્યાદા કયાં પૂરી થાય છે? દ્રશ્ય કયાં શરૂ થાય છે? દ્રષ્ટાદ્રશ્ય વચ્ચે કાંઇ અંતર નથી, ખંડીત નથી વિભાગ નથી, પૃથ્વીપર હદના બાણુ કલ્પિત છે તેમ મનનો પડદો કલ્પિત છે; ભેદ ઉઠાવેલો છે. સૂર્યનો તડકો, મારૂં માથું, એ વાસ્તવિક અને સૂર્ય તડકાથી જુદો નથી, હું માથાથી જુદો નથી દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ દ્રશ્ય છે. અહં ઇદમ્ વૃત્તિ થાય તે સમજાવવા મન છે. બધું લુછવાને મેલ એકઠો કરવા કપડું રાખેલું છે. આત્માની અસંગતા સમજાવવા મનને ઉભું કીધું છે. મન મનને સિદ્ધ કરે છે. એ સ્કંધારોહણુ ન્યાય થયો. સિદ્ધ કરવાને યુક્તિ પ્રમાણુ ન્યાય સાક્ષી જોઇએ પણુ હદ કલ્પિત છે છતાં મારામારી છે કેમકે સત્ય માન્યું છે માટે ખુવારી થાય છે. નિચે સત્યપણું બેહું છે તેથી સત્યતા આવી છે. સત્ એકજ હોય બે હોઇ શકે નહિ કાળ, દેશ, વસ્તુ, એ ત્રણુ પરિચ્છેદ જેને નહિ હોય તે સત્. જેનો કોઇ અભાવ નથી તે સત્. સાહૂકાર એકજ, બીજાં બધા તેના કરજદાર. જે જોઇએ તે ત્યાંથી લે અને તેને વ્યાજ ભરે. સતરૂપી ધન એકનુંજ છે; એક પરિચ્છેદમાં ત્રણે આવી જાય છે, પણુ નૈયાયિક આકાર, દિશા, કાળ, એ ત્રણેને નિત્ય વિભુ (વ્યાપક) માને છે અને તે છેક એકેકથી પરિછિન્ન છે અને ત્રિવિધભેદ શૂન્ય છે તે સત્ છે. સજાતિય, વિજાતિય અને સ્વગત્ ભેદ શૂન્ય. સાંખ્ય અનેક આત્મા માને છે તેમાં દરેકને સજાતીય ભેદ થયો. જડ ચેતન જુદા માને તેથી વિજાતિય ભેદ થયો. "અહં અહં" સ્ફુરણુ થવું એ સ્વાગત ભેદ માટે તેવું સ્ફુરણુ પણુ સ્વરૂપમાં થયુંજ નથી; એતો ભ્રાંતિ છે. સઘન પોલાણુ વગરનું છે, તેમાં સ્ફુરણુ કયાં? અગ્નીનો સ્ફુલિંગ નીકળી કયાં ગયો? ખાલી જગા કયાં દીઠી? એતો અરૂંધતી ન્યાયથી સમજાવવાનું છે. સ્થૂલપર લઇ સૂક્ષ્મને પોંચાડે સાધકનું ખંડન નહિ કરવું બાધકનું કરવું.

તા. ૬—૯—૧૯૦૩

૩૧. મનની ભાર રૂપતા.

तरवोऽपि हि जीवन्ति मृगपक्षिणः ।
स जीवति मनो यस्यमननेन न जीवति ॥
भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागिणः ।
अशान्तस्य मनो भारो भारोऽनात्मविदो वपुः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—વૃક્ષો પણ જીવે છે, મૃગપક્ષીઆદિ પણ જીવે છે પણ તેજ જીવે છે કે જેનું મન મનનથી જીવતું નથી. અવિવેકીને શાસ્ત્રભાર છે, રાગવાળાને જ્ઞાન ભાર છે, અશાન્તને મન ભાર છે, અનાત્મજ્ઞને શરીર ભાર છે.

મન જડ અને અસત્ય છે. ઝુમ્મરનો હીરો સૂર્યના તેજથી નાના પ્રકારના રંગો બતાવે છે પણ તે રંગો હીરામાં નથી; માત્ર હીરા દ્વારી ભાસે છે તેમ ચૈતન્યમાં જગત્ નથી અને મનમાં જગત્ નથી માત્ર ચૈતન્યના સન્નિધિમાં મનદ્વારા ભાસે છે પણ મન અને જગત્ છેજ નહિ. અજવાળુન હોય, તો હીરો પથરા જેવો છે. તેમ ચૈતન્યવિના મન જડરૂપ છે. સ્વાભાવિક ચિત્ર છે તે છતાં પોતે ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી ચિત્ત પ્રમાદથી તપાયમાન થાય છે. પોતાનાપર દુઃખ નહિ છતાં પોતાપર માનવું એ પ્રમાદ છે. શરીરપર રોગ છે તેમાં મારે શું? શરીર પણ જડ છે. પથરાપર કુહાડા મારો તો પથરાને કુહાડાનું ભાન નથી શરીરને દુઃખ નથી પણ મન દુઃખ માને છે. હવે મનનું સુક્ષ્મસ્વરૂપ છે તેથી મનને ઘા પોહોંચે નહિ છતાં માને છે માટે પ્રમાદ. પોતે રડવા બેસે છે. જણાય તે છતાં નહિ જાણવું એ પ્રમાદ. ચૈતન્ય સત્તા કહાડી લઈ જૂઓ તો બધુંએ સમાન છે. સમાન જડ છે. પટને આશ્રયે તંતુ છે. ચૈતન્યને આશ્રયે નામરૂપનું સત્પણું છે. ચૈતન્ય સિવાય મનને ઉડવાનું પણ સામર્થ્ય નથી. મન વગર જ્ઞાન ક્રિયા થાય નહિ. આત્માની સત્તાથી મન નવાબી ભોગવે છતાં આત્માનું વિસ્મરણ કરાવી પોતાનું પ્રાધાન્ય સ્થાપિત કરે છે. બાદશાહને ભૂલાવી નવાબ કારભાર કરે. એમ્પરરને (Emperor) ભૂલાવી ગવર્નર (Governor) પોતે માલીક બને પણ બીજો નવાબ

અથવા ગવર્નર (Governor) બાદશાહી સત્તાથી આવી લડાઇ કરી કાહાડે ત્યારે વળી બાદશાહને જાણે નહિતો આત્મસત્તા તરફ દ્રષ્ટિ નહિ ને મન કરે તે થાય મનને ભાવે ભાવ અને મનને અભાવે અભાવ. આત્માને જગાડે, તો મનની પોતાની સત્તા જાય, તેથી આત્માને જગાડવો પણ ગમતો નથી. તે આવે તો બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. દરબારમાં જો પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ (Prince of Wales) આવે તો ગવર્નરને (Governor) બીજે દરજ્જે બેસવું પડે. મનને આત્મસ્વરૂપમાં જાગવામાં અપ્રીતિ થાય છે કેમકે તેની હુંપણાની સત્તા નષ્ટ થાય. કલના એટલે ભાન ઊઠવું તે. પાણીમાં કીરણ પડેથી ચમકારા થાય તે પાણીની ચંચળતા નથી; સ્થિર જળ છે ચમકારા મિથ્યા છે; ચમકારાને હીરા જાણી કોઇ લેવા દોડતું નથી, આભાસ છે. આમામાં ચમકારા સમ વિષમ છે. વિશેષ પ્રકાશ તે ચમકારો છે. આત્માનો સામાન્ય પ્રકાશ તો છેજ. તે ઉપર વિશેષ પ્રકાશ ભાસે છે. વૃત્તિ જ્ઞાનરૂપી ઘટ પટના ચમકારા હોય યા નહિ હોય તોપણ સામાન્ય જ્ઞાન તો બનીજ રહ્યું છે. સામાન્ય ઉપર વિશેષ છે. વિશેષતાથી અન્ય સ્થળે અભાવ જેવું દેખાય પણ તે સામાન્ય ઉપર છે. સામાન્ય ધર્મ નહિ હોય તો વિશેષ ધર્મ ઊભો રહે નહિ; વિશેષ ધર્મ સામાન્યને આશ્રયે છે. વિશેષ એકમાંજ જણાય; બીજામાં જણાય તો તે વિશેષ નહિ. મનુષ્ય સામાન્ય અને પુરુષ વિશેષ તો તે પશુમાં નહિ અખંડપણામાં ભાન નથી માત્ર ઉઠે છે. અને તેની આજુબાજુ અભાવ છે. જ્યાં આજુબાજુ અભાવ હોય ત્યાંજ બાકીની જગામાં ભાન સ્વરૂપ પકડે છે અને તેથી ભાન મર્યાદિત છે. કલ્પના મનનું પરિણામ છે. તેનો ચૈતન્યથી ભાસ થવો એ કલના કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં ભાન ઊઠે છે ત્યાં ત્યાં આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થાયછે કેમકે તે આત્માનો ચમકારો છે. પાટી જોયા વગર તેપર ચિત્રેલો ઘોડો જોવાતો નથી તે છતાં પાટી જોઇ એમ કહેતો નથી. પૂછીએ કે શું જોયું તો કહેશે કે ઘોડો જોયો. ઘોડો તો છે નહિ; છે તો પાટી; કોરી બાજૂ ફેરવી બતાવે તો તૂરત કહે કે પાટી છે. તો શું ઘોડો પાટીપર ચિત્ર્યો તેથી ઘોડા વાળી બાજૂનું પાટીપણું મટી ગયું? એ મૂજબ જોય છે તેને નથી જોતો એમ કહે છે અને નથી જોતો તેને જોઊછું એમ કહે છે કેમકે તેની નજર પાટીપર છતાં દ્રષ્ટિ પાટીપર નથી. દ્રષ્ટિ બાહ્ય ચિત્રપર છે કે જે રંગ માત્ર છે અને પાટીને

આધારે છે, વાસ્તવિક છેજ નહિ. આનું નામ ભ્રાંતિ છે કેમકે વસ્તુને જાણીને જુદું કહે છે. બહાર જે કાંઈ મનાય છે તે અંદર જ્ઞાનમાં ચમકારા થાય છે; તેજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે. જે છે તે બધું જ્ઞાનરૂપી આરસામાંજ છે. જાણવું એજ પરમાત્માસ્વરૂપ છે. તે ક્યાં છૂપે ? છુપાવવાની જગા ક્યાં છે ? ઢાંકણુ ક્યાંથી લાવવું ? આકાશને શાથી ઢાંકવું ? માટે જ્ઞાનરૂપી આરસોજ છે. આરસા સિવાય દેખાય છે, તે કાંઈજ નથી. તે જ્ઞાનરૂપી દર્શન આપણું આત્મ-સ્વરૂપ છે, તે છતાં જગત્‌માં વહ્યો જાય તે પ્રમાદ છે. દશ્ય, ચિત્ કલનાનું નિમિત્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં જે નહિ ભાસે તેને જ્ઞાન ગ્રહણ કરે નહિ. સ્વપ્નમાં બહારના પદાર્થ નથી પણ જાગ્રતના સંસ્કાર હોવાથી પરંપરાએ બહારના પદાર્થ છે અને એવા અનુભવમાંજ બ્રહ્મપણું છે તેથી બ્રહ્મ સનાતન છે. હું બ્રહ્મ છું એ કલ્પના દ્રશ્યની કલ્પનાને લીધે કરવી પડી છે. જાગ્રતમાં દેખાય છે, તે દ્રશ્ય છે. આંખ મીચીને ચિત્તથી જણાય છે તે ચૈત્ય છે અને તે વેળા અંદરના સંસ્કાર ભાસે છે. ઈશ્વરને તમે અનુભવથી ઉભો કર્યો છે. તમે મર્યાદિત છો તો આજૂબાજૂ વિસ્તાર છે તે ઈશ્વર છે. બિંદુપર નજર છે ત્યાં સુધી "કોનસેંટ્રિક સરકલ્સ" (concentric Circles) છેજ. તમે નાના છો તો ઈશ્વર કોઈ મોટો છેજ. તમે અલ્પજ્ઞ છો તો ઈશ્વર કોઇ સર્વજ્ઞ છેજ. તમે અલ્પ શક્તિવાળા છો તો તમારાથી વધારે શક્તિવાળો જે સર્વ શક્તિમાન છે તે ઈશ્વર છેજ. માટે જીવ છે ત્યાં ઇશ્વર છેજ. તેથી જીવ ઈશ્વરનો અભાવ કરી બ્રહ્મ જાણો. કલ્પના રહે ત્યાંલગી બ્રહ્મ કેમ જણાય ? ચિત્કળાની ખૂબી એવી છે કે શેષ નાગ કે સરસ્વતિ પણ વર્ણન કરી શકે નહિ. ભાવના વધારી વધે છે. તમારો અભાવ માનો તેટલી ભાવરૂપતા બહાર ઇશ્વર વિષે છે. જીવ અને ઈશ્વર એક બીજાના "કોમપ્લીમેંટરી" (complimentary) છે અને બન્ને બ્રહ્મ ઉપર હોવાથી બન્ને સર્વાળો "એકસ" (X) થવો જોઇએ. જીવ "ઝીરો" (Zero) હોય, તો ઈશ્વર "એકસ" (X) છે. જીવ "એકસ" (X) થાય તો ઈશ્વર "ઝીરો" (Zéro) થાય અને જીવ તથા ઇશ્વર બન્ને "એકસ" (X) જાણીએ તો સર્વાળો "એકસ" (X)જ રહે અને બે "ઝીરો" (Zero) છતાં "ઝીરો" (Zero) × "ઝીરો"(Zero) "એકસ" (X) થાય. પણ "ઝીરો" (Zero) થાય નહિ એવો સર્વાળો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. દ્રશ્ય બહારના પદાર્થ છે; ચૈત્ય સંસ્કારના છે. માટે નથી ચિત્ત, નથી

દ્રશ્ય કે નથી ચિત્કળા. મનના ભેદે સ્વરૂપમાં ભેદ ભાસે છે. નિદ્રામાં જગત્નો અભાવ છે; દેહનો તથા ઇંદ્રિયનો અભાવ છે; પ્રાણ છે પણ સ્વદ્રષ્ટિમાં નિદ્રા સમયે પ્રાણનો પણ અભાવ છે; મનનો અભાવ છે; એ સર્વ અભાવને અંતે જે સત્ વસ્તુ છે, હતી અને રહેશે તેજ બહુરૂપીને બધા જોયા કરે છે. સત્માં સઘળું ભાસે છે; એ જાગેથી ખાત્રી થાય છે. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ઉઠયાં છે. ભાસ વર્ત્તમાનકાળમાં બધું ખરૂં ભાસે પણ છે નહિ. જેમ સ્વપ્નમાં છે તેમ જાગ્રતના જગતમાં જાણવું. ઊલટું માનવાથી શો લાભ છે? સ્વપ્નનું તો ઘણું ખરૂં જાગ્રતમાં સ્મરણ થાય છે ત્યારે સ્વપ્નમાં જાગ્રતનું સ્મરણ કેમ નથી થતું? કોઇને કદિ થાય પણ છે. તે સ્વપ્નમાં પકડી કહાડે છે, કે આતો સ્વપ્ન છે, અને હુંતો જાગ્રતમાં રહેવા વાળો જીવ છું. પરંતુ સ્વપ્નમાં મનનો અભાવ હોવાથી મન હાજર થાય નહિ ત્યાંસુધી તો જાગ્રતનું સ્મરણ અસંભવિત છે. તેથી ઉપર પ્રમાણે આ સ્વપ્ન છે એમ પકડી કહાડનાર તરત જાગી ઊઠે છે અને તે વેળા તે સ્વપ્નની સ્થિતિ કહેવાય નહિ.

તા. ૭–૯–૧૯૦૩.

૩૨. ચિત્રગર.

પુરમેકાદશદ્વારમજસ્યાવક્ર ચેતસઃ।
અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ વિમુચ્યતે॥

કઠોપનિષત્.

અર્થ:—એકાદશ દ્વારવાળું (મસ્તકમાંના સાત દ્વાર, અધોભાગનાં બેદ્વાર, નાભિ, અને બ્રહ્મરંધ્ર એ અગીઆર) અવક્ર ચેતસ્ જે અજ તેનું પુર છે, એને જાણીને શોચ પામતો નથી, વિમુકત સતે વિમુક્ત (જીવન્મુક્ત હોઇ વિદેહમુક્ત) થાય છે.

અંતઃકરણની વૃત્તિ વિષયાકાર થાય તેથી ભાન—કલ્પના થાય છે. ચિત્રગરદર્પણમાં રૂપાદિ વિષયો જ્ઞાનેંદ્રિયરૂપીબારી દ્વારા ચિત્રીત થાય છે તે દ્રશ્ય કહેવાય છે. અંતર સંસ્કારથી પડે છે તે ચૈત્ય કહેવાય છે. દ્રશ્યની અંદર પણ બ્રહ્મસ્વરૂપ રહેલું છે. પુત્રને જોઇને પિતાની કલ્પના

થાય છે. બ્રહ્મતત્વ અખંડ છે તેમાં મન ભાસે છે તે ભ્રાંતિ છે. જાણુવા-પણુાથી બહાર બીજું કાંઇ નથી; જાણવું એ આપણાથી ભિન્ન નથી; એજ બ્રહ્મ સનાતન છે. સ્ફુરણુમાં પણુ વ્યાપકપણું છે. સ્ફુરણુ ભાસે છે તે સ્ફુરણુ નથી. દ્રશ્ય પોતાની સામુ છે એમ ચૈતન્યભાવના ઉઠાવે છે એ તેની કલના છે. આપણે પોતાને જાણીએ છીએ છતાં આરસામાં આપણું મુખ જોઇ પોતાની ખાત્રી કરીએ છીએ. ચેતનની દ્રશ્ય સામે નહિ હતું. ભિન્ન કરી દ્રશ્ય દેખાડી અભેદના નિશ્ચય કર્યો અને આરસામાનું મુખ છેજ નહિ. દેખાય છે તે મારા મુખને દેખાડે છે; છે તો મારૂં મુખજ અને દેખાય છે તે તો પ્રતિબિંબ. વાસ્તવિક નથીજ. ચેતન દ્રશ્ય સન્મુખ નહિ હોય તો કલના થાય નહિ. આરસો ભૂલી જવાય અને વસ્તુ ખરી મનાય એજ ભ્રાંતિ. સ્વરૂપનું વિસ્મરણુ થાય છે અને દ્રશ્યપર દ્રષ્ટિ પડી રહે છે. ચક્ષી આરસાની ચક્ષીને ચાંચ મારવા જાય છે. શ્વાનદ્રષ્ટિ, બાળક દ્રષ્ટિ અને વળી મનુષ્યદ્રષ્ટિ એમ ત્રણુ છે. રાગદ્વેષ એ શ્વાન દ્રષ્ટિ છે. કૂતરો આરસામાં બીજો કૂતરો જોઇ ભસે છે એ ભેદદ્રષ્ટિ શ્વાન દ્રષ્ટિ છે. દેહા-ભિમાનીની શ્વાનદ્રષ્ટિ છે. મુમુક્ષુની બાળકદ્રષ્ટિ છે. અનુભવ બહાર બીજી વસ્તુ નથી. ભિન્ન ભાસે પણુ છે સ્વરૂપ એ મનુષ્યદ્રષ્ટિ છે. બાળકને આરસામાં પોતાના જેવું જોઇ આશ્ચર્ય થાય છે. સમજાતું નથી કે પોતે છે કે પોતા જેવોજ બીજો છે અને મનુષ્યદ્રષ્ટિ તત્વજ્ઞાનીની છે. તે જાણે છે કે પોતાનું સ્વરૂપ આરસામાં જણાય છે બીજું કાંઇ છેજ નહીં. આરસાના ધર્મનું વિસ્મરણુ તથા પોતાના સ્વરૂપનો ભૂલાવો થવાથી, જીવ પોતે પરિચ્છિન્ન થાય છે. અતિ સૂક્ષ્મ હોય, તે ધીમે ધીમે સ્થૂલતાને પ્રાપ્ત થાય માટીનું મૃદુપણું મટી ઠોકાયાથી ગતિ મળવાથી કઠીનતાને પ્રાપ્ત થાય છે કેમકે પરમાણુ સમીપ આવે છે. તપ એ કલ-નાનું ચિંતન છે અને તેથી જડરૂપ ખડું થાય છે. તપસ્વીઓ તપથી-સંકલ્પથી ચાહેતે કરતા હતાં. એ સૃષ્ટિ પણ સંકલ્પમય થએલી છે. સઘળું પરંપરાએ માટીનું છે. કાગળ, લાકડું, શરીર એનો ઇતિહાસ જોતાં માટી છે. કુંભારને ત્યાંના માટીના પૂતળાં આપણે છીએ. આકાર જોઇને રાજા અને ચંડાળની કલ્પના છે. માટીનું આદીકારણુ જળ, તેનું તેજ, તેનું વાયુ, તેનું આકાશ, અને તેનું મહતત્વ અહંકાર. અહંબિંદુની આસ-પાસ શૂન્યતા, આકાશ, અંહ થાય છે તે માયા અથવા અવિદ્યાથી છે. સ્થૂલ

છતાં જગત્ સ્થૂલ નથી. નિત્યકર્મમાં પણ જગત્ સંકલ્પમય છે. મનુષ્ય સૃષ્ટિ કૃતિથી ઊભી કરેલી છે. ઘર બાંધ્યું તેમાં માટી ઇશ્વરે કરી પણ ગતિસ્વરૂપે દેખાતો ઘડો મનુષ્યે કર્યો. કુંભાર માટીના ઘાટ કરે છે પણ તે ગતિનું પરિણામ છે. ક્રિયા માત્રમાં ગતિ છે; ગતિનું બીજું નામ વેગ છે. ગતિનું સ્વરૂપ નથી; કાર્યથી જણાય છે. અનેક તરેહની ગતિઓ ભેળી થઇ આકાર બતાવે છે. ગતિ નિરાકાર છતાં મટોડી હતી તે ઘડો થયો; નેત્રનો વિષય થયો. પણ શબ્દ વિષય માટે શું હતું ? સારંગી જુઓ. શબ્દ કયાંથી નીકળે છે ? સ્નાયુમાંથી નીકળેલો પ્રાણ ગતિ નિમિત્તે બહાર પડે છે અને પાછો તે ગતિમાં લય પામે છે. બી યંત્ર માત્ર છે. રસ એક આકાર જુદા બી તો તેજ છે તેમાંથી પરમાણું પણ ઓછું થતું નથી અથવા તો વૃક્ષમાં જતું નથી. બી તો પડયું પડયું ફૂલે છે અથવા મરી જાય છે. દરેક શરીર પણ યંત્ર છે; સર્વ વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપ આકાર બનાવે છે. રૂધીર, ચામડી, નખ, માંસ, હબસીના કાળાં, અને ગોરાના ગોરાં. એ સ્વાભાવિક જે યંત્રમાં પડે તે યંત્રરૂપ થાય. પશુ પક્ષીના ભાત ભાતના રંગો કેવાં વિચિત્ર છે ? તેજરૂપે તેનું ખાધેલું અન્ન થઇ બેસે છે. પુષ્પાદિકનું પણ તેમજ છે. એ યંત્રો કરનાર મહા ચતુર હોવો જોઇએ. તે જડ, શૂન્ય કે અભાવરૂપ કેમ હોય ? બધાં યંત્રો બીજરૂપ છે. ગતિ ઉપર અંકુર એ પદાર્થ છે. અખંડ ગતિ અર્થાકાર થાય તો તે પદાર્થ. ગતિ તો ચાલૂજ છે. તેજ ગતિ પ્રગટ કરે છે-લય કરે છે; ફળ ફૂલ થઇ લય થાય છે. ઇચ્છા એ જ્ઞાનનું સ્ફુરણ છે. નથી તે છે જેવું દેખાય છે. સ્થિર રહેતું નહિ એ ગતિ. કોલાબાની દીવાદાંડીની ગતિ ફરતી છે. ગતિ અટકી તો ચિત્રવિચિત્રતા મટે. ગતિ એ જ્ઞાનનું સ્ફુરણ છે. સ્ફુરણ, કલ્પના બળવાન હોય તો તરત થાય. સ્વપ્નમાં તરત બધું તૈયાર. આરસામાં મુખ એકદમ તૈયાર. ગતિથી ક્રમે થાય તે દ્રઢ સંકલ્પ તુરત કરી શકે. વ્યર્થ સંકલ્પ મનને નબળું કરે છે માટે નિરોધ બળરુપ છે. હું સિદ્ધ કરીશજ, એવો દ્રઢ સંકલ્પ જોઇએ. પોતાની દુર્બળતા થવી નહિ જોઇએ. મારૂં ધાર્યું કાંઇ થાય છે ? અલ્યા બધું તારૂં ધાર્યુંજ થાય છે તો ! જેટલું તારાથી થાય છે તેટલું તારૂં ધાર્યું નહોતું ? આરામ થાય તોપણ રોગ દ્રષ્ટિથી કોઇ જગે રોગ જેવું ભાસે છે. માટે મનને દુર્બળ શું કામ કરોછો ? સિંહે પોતાને બકરો

માની લીધો છે. પંચદશી જુઓ. કોઇ કહેશે તું નિરોગી છે, તું સિંહ છે તો કહેશે કે નારે ભાઇ હું તો જીવડું. ભૂખ લાગે એવી દવા માગે પણ ખાતો હોય બમણું કેમકે પોતે કટકે કટકે ખાય છે તેનું પોતાને ભાન નથી. તેમજ સર્વ સામર્થ્ય છતાં દૂર્બળતા છે. નથી તેને સત્ય પ્રતિપાદન કરે છે તે સત્શાસ્ત્ર નહિ. માટે અદ્વૈતના જે સત્શાસ્ત્ર છે તેનો વિચાર કરી વૈરાગ્ય કરવો કે વિષયોને આધીન હું છું કે વિષયો મારે આધીન છે ? ઘી તપેલીને આધારે કે તપેલી ઘીને આધારે ? દૂબળો બળદ ગાજરની લાલચે આગળ ચાલ્યો જાય છે પણ જાણતો નથી કે મારાપર બેઠેલો છે તેણે આ વાંસથી ગાજર બાંધી રાખેલું છે. જીવો વિષયરૂપી ગાજર પાછળ લલચાઇને દોડે છે. બધું એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયું છે. આદિ પુરુષથી એકના એકવીશ સો થયા છે અને પછી મૂળ પુરુષને કે માંહો માંહે કોઇને ઓળખે નહિ, ને લઢેવઢે. કાર્ય ક્ષણભંગુર છે. પેલો બળદ પ્રાણ જતાં પણ દોડયો જાય છે; ઉભો રહે તો ડાહ્યો. હું પણ ખાલી લાલચમાં ભમું છું-ભટકું છું-સુખ ટકતું નથી-હું કોણ છું ? અંતર્મુખ વૃત્તિ કરવી જોઇએ અને તે ઇંદ્રિય નિગ્રહ વગર બને નહિ. માટે જાણવાપણું એજ તત્વ છે.

તા. ૮–૯–૧૯૦૩.

૩૩. મનરૂપી દર્પણ.

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥

श्रीगौडपादाचार्याः.

અર્થ:—યોગિમાત્રને અભય પ્રાપ્તિ થવી, તે મનના નિગ્રહ ઉપર આધાર રાખે છે; તેમજ દુઃખક્ષય, પ્રબોધ, અક્ષય શાન્તિ, તે પણ તે ઉપરજ આધાર રાખે છે.

આરસાનું પ્રતિબિંબ આરસાથી જુદું ભાસે છે પણ પ્રતિબિંબ આરસાની સપાટી ઉપર હોય છે. આરસામાં માત્ર ચક્ષુનો વિષય ભાસે છે પણ મનરૂપી દર્પણમાં તો ચક્ષુ આદિ બધી ઇંદ્રિયોના વિષય ભાસે છે.

રૂપ, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, ભાસે છે. ત્વચાનો વિષય સ્પર્શ સૂક્ષ્મને બદલે સ્થુલ થઇ કઠણ જડ ભાસે છે. મનદર્પણની રીત એવી છે કે જે ભાસે તેટલુંજ તેનું સ્વરૂપ. મન પોતે તેના જેવડું બને છે. કાગળ કાતરી કરેલું કુંડું ખરા કુંડા જેવું દેખાય છે તેમ પ્રતિબિંબ મનને ઢાંકી દેછે. મનને ચોકઠું અથવા મર્યાદા નથી. પ્રતિબિંબ સત્ય અને આરસો કાંઇ નહિ એ ભ્રાંતિ છે. કાચનો ઓરડો તે ક્ષણિક ભ્રાંતિ છે અને આ નિરંતર ભ્રાંતિ છે. મનને વિષે અનુભવનું પ્રગટ થવું એ પ્રતિબિંબ પડે છે. અનુભવ સ્વરૂપમાં શું અનુભવ નહિ હોય ? જળનું સ્વરૂપ દ્રવતા છે. અગ્નિનું સ્વરૂપ ઉષ્ણતા. પરમાત્મા અનુભવ સ્વરૂપ છે. પાણીમાં પરપોટા થાય છે, તેમ અનુભવમાં લહેરો થાય છે તે અંદરથીજ થાય છે; શૂન્ય પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ અનુભવે છે. પોતાનાં પ્રકાશથી પોતાને પ્રકાશે છે. જે નેત્ર આરસાને પ્રકાશે છે તે તેના પ્રતિબિંબને પ્રકાશે છે. આંખ આરસાને સિદ્ધ કરે છે. પોતે મનરૂપી આરસાને તથા પ્રતિબિંબને સિદ્ધ કરે છે. પ્રતિબિંબને સત્ય માની બેસવું નહિ, કેમકે બધી ઇંદ્રિયોનો ભ્રમ છે. આરસામાં તો ચક્ષુભ્રમ છે પણ મન દર્પણમાં પાંચે ઇંદ્રિયો સાક્ષી છે માટે તે સત્ય જણાય છે. પાંચ ઠગારા મળેલાં છે. પાંચ ઇંદ્રિયની પેલી તરફનું અસત્ય મનાય એ ભ્રાંતિ છે. માંકડ કરડે છતાં અનુભવ નહિ તો કરડયો નહિ ગણાય અને કોઇ મારતું નહિ હોય, પણ અનુભવમાં આવે તો અમથો અમથો બૂમ પાડે. માટે પોતાના સ્વરૂપ તરફ ઉંઘેલું મન જાગતું જોઇએ. સ્વરૂપને મારામાં ભાસે છે એમ ખબર નથી છતાં અંધ પરંપરા ચાલી છે. અંધેરી ટોળી દો દાતાર ભુત કોણે જોયું તોકે સાંભળ્યું છે જોયું નથી. તેમ જગત્ છે સ્વર્ગ પાતાળ છે એમ આંધળાએ કહ્યું તે બધાએ વિચાર કર્યા વગર કબૂલ રાખેલું છે. કયાં છે તો કે કોણ જાણે ? અનુભવમાં મિથ્યા પૂતળાં સાથે આપણું મિથ્યા પૂતળું છે. પોતાને ટાળીને કાંઇ થતું નથી. પોતાને ટાળીને જગત્ દેખાય નહિ. પોતેજ પરિચ્છિન્ન છતાં જગત્ સહિત એક રમકડું છે. પોતે એકલા તોપણ આજુબાજુ કાંઇ જોઇએ. મનને પૂતળામાંથી કહાડી સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનાર સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ક્રોધી કોઇ રડતું એવું રમકડું હોય તે જોઇને પણ આનન્દ થાય. દેહ તથા સમુદાય ઊઠે છે અને લય થાય છે. રૂપ પણ બદલાઇ જાય છે. માટે ખોટાં છે સમુદાય, તેવાં સહુ ભાસે છે

તે પણ ખોટાં છે. અનુભવપ્રકાશમાં રાજાની ચાર અવસ્થા કહી છે. કચેરીની ને અંતઃપુરની રાજાની અવસ્થા જુદી છે. તેમ મનુષ્યો મિત્રોમાં મજાક મશ્કરીમાં બેસે છે, વકિલની સ્થિતિમાં ગંભીરતા ધારણ કરે છે. એકરૂપ હોય તો બદલાવું ન જોઇએ ચોર બીજાંઓની સાચી કલ્પનાથી પોતે પોતામાં ચોરપણું માની લેછે બાકી અનુભવનું સ્વરૂપ શું ? એતો રૂપ રહિત છે પણ અનુભવમાં રૂપ છે. પોતે નિઃસંગ નિર્વિકાર હોઇ જગતરૂપ ભાસે છે અને નથી. આપણી પ્રકાશપર દ્રષ્ટિ નથી તે થવી જોઇએ. પૂતળાં ખરાં માનીએ છીએ અને પ્રકાશ સાથે વસ્તુ છતાં પ્રકાશપર દ્રષ્ટિ નથી પરંતુ અસ્તિત્વ, ભાતિત્વ પ્રકાશ વડે છે. અનુભવથી પોતે જુદો નથી; અનુભવ ખરડાનો નથી; અનુભવ સુખી થઇ જતો નથી. પ્રકાશ તરફ આંધળા શામાટે થવું ? દ્રશ્ય જોઇએ તેનો અનુભવ કરવા છતાં અનુભવ શું તે જાણીએ નહિ ? "અનુભવીએ એકલા આનન્દમાં રહેવુંરે ભજવા પરબ્રહ્મ બીજું કાંઇ ન કહેવું રે." "**यानिशा सर्व भूतानाम् तस्याम् जागर्तिसंयमी.**" સંયમીએ તો સંસાર સ્વપ્નમાં જાગૃતી રાખી વર્તવું જોઇએ. ઘર કર્યું તે ગમે ત્યાંથી આવ્યો હોય તોપણ પરદેશને પોતાનો દેશ સમજી ઘર પ્રમાણે વર્તે છે. પણ જેણે ઘરનો–સ્વદેશનો નિશ્ચય કર્યો નથી, ઘર કર્યું નથી તેને જગતનીજ કલ્પના ઊઠે છે. દક્ષણી લોક ગુજરાતમાં આવે છે તો ગુજરાતના વતની જેવાં થઇ જાય છે અને પોતાના વતનને ભૂલી જાય છે તેમ વતનપર દ્રષ્ટિ પણ રાખતાં નથી. તેમ સ્વરૂપમાં બરાબર પોંચેલા નથી તે ફરી ફરીને પાછાં જગતમાં આવી ફસાય છે અને સ્વરૂપને-સ્વદેશને વિસારી મેલે છે. જ્યાં બધા નિશો કરી બેઠાં હોય ત્યાં ડાહ્યો મૂરખ ગણાય છે. મદોન્મત્તને પણ સત્‌શાસ્ત્રનું શ્રવણ ઠેકાણે લાવે છે–પરોક્ષ બોધ થાય છે. વિષયોમાં આકર્ષણ થતું નથી. થાય તો જાગે નહિ. પણ કેટલાકને જ્ઞાન રૂચતું નથી, ભક્તિમાર્ગવાળા કેટલાક જ્ઞાનના દ્વેષી હોય છે. કહેશે કે ભગવદ્ગીતા આપણાં ઘરમાં નહિ જોઇએ કેમકે આપણું જગત કાયમ રહેવું જોઇએ અને ગીતાતો "ભવદ્વેષિણી" છે. પણ તેવા લોકોમાં એક ખામી રહી જાય છે. તેમનું મન ઠાકોરજીની સેવામાં લાગી જાય છે તો તે પણ પછી તેને એક ઇચ્છા લાલચ થઇ મન ગુંથાવાની જગા થઇ પડે છે. માટે શમ દમ પ્રથમ સાધન છે વૈરાગ્યથી માણુસ વિષય બળાત્કારે લેછે. સનત્કુમારે જવાબ દીધો કે:

આહાર તો મળે છે, પણ મળ મૂત્રની પીડા પણ દૂર થાય તો ઠીક. વૈરાગ્યવાન તો ઉંટસ્વરૂપે, સંતોષ માર્ગપર જઇ ચઢે છે કે જેને પાણીની પણ ગરજ રહેતી નથી. વિષયવાળા ચિત્તને શ્રવણ ઉપલક રહે છે-અંદર ચોંટતું નથી. તું બધાને સિદ્ધ કરે છે અને જગાડે છે તો તું તારી કલના-ને જગાડ. પ્રાણી માત્રમાં જેને વિષે જાણુવાપણું છે તેને જ્ઞાન છે. ફૂલનુ નામ તેને આવડે નહિ તોપણ ફૂલ છે એમ તે જાણે છે તેથી જગાડવાનું સામર્થ્ય છે. દીવો પોતાને પ્રકાશે એમાં તેને શ્રમ નથી; પોતાની પાસેતો અજવાળું છેજ. ઊંધે રસ્તે જે હઠ યોગ કરે તે ભમતો રહેશે. માર તિરસ્કાર સહિત પતંગીઆ દીવામાં મોહિત થઇ પ્રાણ જાય ત્યાંલગી પાપ નહિ ગણતાં પાંખ બળે તોપણ ઝંપલાય છે. એવી મોહની પ્રબળતા છોડવાનું કોઇને મન થતું નથી અને ઊંઘમાં જીંદગી પૂરી કરે છે અને જડને જોયાં કરે છે. કોઇ વસ્તુ એવી નથી, કે જે સંકલ્પથી ભિન્ન હોય. કલ્પનાજ સ્વરૂપ છે. કલના જડને દેખાડે છે તે જડરૂપ નથી. પાષાણુની મૂર્તિ નાચે નહિ તેમ કલના જડરૂપ દેહ સાથે એકરૂપ થઇ પોતાને જડ જીવરૂપ માને તેથી સામર્થ્ય દેખાડી શકે નહિ. મૂર્તિમાં ચિત્રેલો ચંદ્ર શી રીતે ઠંડક આપે અથવા ઔષધરૂપ થાય ?

તા. ૯-૯-૧૯૦૩.

૩૪. ચિત્સામાન્ય.

यदा सङ्क्षीयते चित्तमभावात्यन्त भावनात् ।
चित्सामान्यस्वरुपस्य सत्तासामान्यता तदा ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થઃ—અભાવની અત્યન્ત ભાવનાથી જ્યારે ચિત્ત પૂર્ણ રીતે ક્ષીણ થઇ જાય ત્યારેજ ચિત્સામાન્યસ્વરૂપની સત્તાસામાન્યતા જાણવી.

કલના જડ છે સૂર્યના કીરણો સુરંગમાં જાય નહિ તો આરસા મૂકીને પ્રતિબિંબ મોકલે છે તે સૂર્યના કીરણો ગણાતાં નથી છતાં તે પ્રકાશ પણ સૂર્યનો જ છે. જેવી રીતે કાચમાં ભાકુતી પ્રકાશકશક્તિ છે તેમ દાહકશક્તિ પણ થાય છે કાચ તળે મૂકેલું રૂ સૂર્યના કીરણથી

બાળી શકાય છે. કલ્પના મનનું સ્વરૂપ છે; ચૈતન્યની ઓળખાણ કરાવે છે. આરસો મુખને ઓળખાવે છે; આરસો મુખને જાણતો નથી, પ્રકાશતો પણ નથી, તેમ કલના જ્ઞાનના આકાર ભાસવે છે. કલના મનની વૃત્તિ છે તે વિકાસે છે. સૂર્યથી કમળ વિકાસે તેમ ચૈતન્યથી કલના ખીલે છે. મન પોતાની મેળે કાંઇ કરી શકતું નથી. ચિતરેલો રાજા લડી શકતો નથી. હું શરીરથી જુદો છું. શરીર હાડ ચામડા વગેરેનું બનેલું છે. હું હાડ ચર્મ નથી અને આ શરીર કાંઇ પહેલું શરીર નથી. પૂર્વે પણ શરીર હતાં. શરીરમાં ચૈતન્યતા પોતાની નથી; શરીરમાં ગતી કે જ્ઞાન નથી. હું તો ચૈતન્ય છું ઇંદ્રિયોથી હું જુદો છું. ઇંદ્રિયો શકિતરૂપ છે. પ્રાણ હું નથી; પ્રાણમાં ક્રિયાશક્તિ છે પણ જ્ઞાન નથી. ગતિ, ક્રિયા અને જ્ઞાન, એ ત્રણે ધ્યાનમાં રાખવાના છે. જે પોતાને અને પારકાને ન જાણે તે જડ કહેવાય પ્રાણ જડ છે. ઊંઘમાં માણસ ઘોરતો હોય તે વખત તેને પ્રાણ છે છતાં પાસે કોણ શું કરે છે તેની તેને ખબર નથી. મનમાં જ્ઞાન, ક્રિયા, ઇચ્છા, ગતિ છે અને તેથી મન ચૈતન્ય છે અને તે હું છું એમ ભૂલી જવાય છે. મન નથી ત્યાં જાણવાપણું નથી. મનમાં હુંપણું છે. મન સિવાયના બીજા બધા સંઘાતથી હું જુદો છું એમ સમજીને પણ સંસારનો બોજો ઉતરે છે કેમકે તે અડધી મંજલ પોંચ્યા એમ ગણી શકાય. પિતામાતાદિ શરીરના સંબંધી છે; મનને તો તે કે આપણે કોઇપણ જાણતાં નથી. મારૂં કોઇ નથી. શરીરમાં છે ત્યાંલગી મારાં છે. ઘરમાં છું ત્યાંસુધી ઘરના બારી દાદર વગેરે છે. બહાર ગયા કે પછી તે સાથે આવતાં નથી. તેમજ હું જીવછું એ વાત સમજવી કેમકે જીવ સાથે કોઇ આવતું જતું નથી પણ એ માનવું પણ ખુણે રહે છે; ખરેખરૂં એમ માને તો નિર્ભયતા થાય છે કેમકે કોઇથી ડરવાની જરૂર રહેતી નથી. મનપર કોઇની સત્તા નથી. રાજા શરીરને બાંધશે મનને બાંધી શકશે નહિ. કર્તાભોક્તાપણું સ્વર્ગ નરકનું બંધન જીવને છે. જીવને શરીરનું બંધન એજ બંધન છે. શરીર વગર સ્વતંત્ર છું. દેવતા કે ઇશ્વર મનપર શું કરી શકે ? મન કહેશે કે ઇશ્વર નથી તો ઇશ્વર આવીને મનાવતો નથી કે ના હું છું. નિંદા કરે તોપણ મનને તે કાંઇ કરી શકતો નથી. જો સજા કરે તો તે શરીરને કરે છે. જગન્નાથજીના હાંડામાં સઘળા જાતી ભેદ ગણ્યા વગર જમે છે અને જે નહિ જમે તેના ઉપર તે દેવ કોપે છે. એક

બ્રાહ્મણ ન જમ્યો ને ચાલ્યો ગયો, અને થોડે ચાલ્યો એટલે આંધળો થઈ ગયો. સૌ કહેવા લાગ્યા કે જુઓ પરચો-પ્રત્યક્ષ પારખું. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે: " નેત્ર લીયા ઉસ્મે અમેરા કયા ગયા ? તુમારા દેવ અમારા મનકું કુછ કર શકતે નહિ." સુખદુઃખ માનવું મનનું કારણ છે. જે મનથી માને તેના પર તો વેર વાળ્યું ગણાય પણ જે મનથી દુઃખ ગણતો નથી તેના પર વેર વાળવાનો ઉપાય છેજ નહિ. માટે પોતે પોતાથી બંધાએલા કર્મથી છૂટવું. હું મનથી પર છું; મનની સ્થિતિને હું જાણું છું; જ્ઞેયથી જ્ઞાતા જુદો છે. મારૂં મન એમ કહીએ છીએ તો તે કોનું ? હું માલીક છું તો મન જુદું છે. ગતિ, ઇચ્છા, કર્મ, ફળ, સુખ, દુઃખ, મનનું કર્તવ્ય છે મારૂં નથી. મનથી જુદો હું સાક્ષી છું. મનમાં જ્ઞાનનો આભાસ આવે છે તે આત્મસ્વરૂપ છે બારી પ્રકાશરૂપ નથી. પણ બારીએ અજવાળું કર્યું તે સૂર્યનું છે. તેમ મનમાં જ્ઞાન ઊઠે છે તે મનનું નથી પણ આત્માનું છે. મનના ગ્લોબ (Globe) થી શરીર પ્રકાશે છે. યંત્રના ચક્રોનું મુખ્ય ચક્ર મન છે ને ચેતન તેને ગતિ આપે છે. એનજીન (Engine) ચક્ર તે મન. તે જોય તો ખબર પડે કે તેના વેગે બધું આડું અવળું નિયમસર ચાલે છે પણ તે પોતે પણ જડ જેવું જડ છે તેને પોતાને વરાળ ચલાવે છે. તેમ મન વડે વિશ્વ ચાલે છે; મન એ આત્માનો પસારો છે–ફુલાવો છે. શરીરના ભાન વિના વિશ્વની સ્થિતિ નથી કેમકે મન પોતાને સિદ્ધ કરવાને સમર્થ નથી. પોતે પોતાની મેળે કાંઇ કરવાને સમર્થ નથી. મનને ભુલે તો મનનો લય થાય પછી પોતાનું સ્વરૂપજ છે. અસમર્થનો ડર કેવો ? છે તોપણ ઠીક. અત્યંતાભાવ નહિ થાય તો ભલે રહ્યું મનનો ખેલ છે. **मनो मात्र इदं सर्वम्.** મન વિશ્વને દેખાડે છે તે દેહ વગર દેખાડે નહિ. આપણે જડ બનીએ તો જડ દેખાય. મૃત્યુ થયા પછી મન રહેશે નહિ એ કેમ જાણીએ ? યજ્ઞ કરે સ્વર્ગ મળશે એની શી ખાત્રી? કેવળ માનવાનું છે કે બીજું કાંઇ ? કોઇનો કાગળ આવતો નથી પણ ગુરુશાસ્ત્રપર વિશ્વાસ કરવાનો છે અથવા બુદ્ધિથી વિચારો. મન કાંઇ વસ્તુ નથી તો મન બંધન શી રીતે કરી શકે ? તમે પથ્થર પર અથડાઓ છો; પથ્થર ઊડીને તમારી સામા આવતો નથી; સત્તા આપશો તો આવશે; તમારી સંમતિ વગર તમારી સત્તા વગર કાંઇ બનનાર નથી; સત્તા આપો ન આપો તમારા અખત્યારની વાત છે. છે કહેશો તો છે કહાડી નાંખો તો નથી. ભાવનામાંથી

ઉડાવી દો. માનો છો એટલે સત્તા આપી; કાઢું આપો તો ફૂદતું આવે બાકી કમળ સૂર્યના પ્રકાશ વગર શું કરે એમ છે? તમારા પ્રકાશે મન કલ્પના કરે છે. પથરાની મૂર્તિને કહીએ કે નાચ તો તે નાચે નહિ. તમે કળ આપો તો નાચે. કલના એટલે મન અને મન છેજ નહિ. અવયવ વિનાની સ્ત્રીને આલિંગન શી રીતે થાય? ભ્રાંતિથી સ્ત્રી ભાસે ત્યાં આસપાસ હાથ ફેરવે તો ખાલી જગા દેખાય. આકાશમાં ધૂમાડાના બાચકા છે. આકાશમાં વૃક્ષ દેખી તેની છાયા તળે બેસવાનું કરે તેમાં શું વળે? ઝાંઝવાંથી તરસ છીપે નહિ. તેમ મન ક્રિયાનો વિષય થતો નથી. સૂર્યના કિરણો રેતીના પ્રકાશે જળ દેખાય તેવી રીતે મન ભાસે છે. ચિત્ત કલના સ્ફુરે જ્ઞાનના ચમકારા થાય તેથી જગત્‌રૂપે ભાસે. સમુદ્રના જળ સ્થાન છોડતાં નથી; ત્યાંને ત્યાં રહે છે તે છતાં દોડતાં દેખાય છે, હાલતાં દેખાય છે, ચક્રાકાર ફરે છે તેમ સ્વરૂપમાં અનુભવની લહેરો ચાલે છે. પોલાણુ બોલાણુની જરૂર નથી. અંદર હીરામાં લખલખ થાય છે તે તેનું પાણી કહેવાય છે. ગતિ કરતું ભાસે છે પણ હીરાનું અંગ છે. તેમ આત્માનો લખલખાટ-જગત્ છે. સર્વ શક્તિ શરીરમાં છે તે પ્રાણને લીધે છે. ચાલું છું એવા અનુભવમાં અનુભવ ચાલતો નથી. અનુભવમાં ચાલું છું એવું ભાસે છે, ભાવના ઊઠી તેવું ભાસ્યું. અજ્ઞાનથી પોતાના અનંત નામો થયાં છે. અનુભવ દ્રષ્ટિમાં પરમાત્મા સિવાય મન, બુદ્ધિ, શરીર કાંઇ નથી; પરમાત્મા સિવાય કાંઇ નથી. અનુભવરૂપ જેવું તેવું છેજ. કાળ ક્રિયા કોઇ નથી. અસ્તિ નાસ્તિ અનુભવ સદા નિર્મળ છે; છે પણ નથી જેવું થઇ રહ્યું છે; સત્યતા એનીજ છે; એ જ્ઞાન થાય તો મન ક્ષીણ થાય.

તા. ૧૦-૯-૧૯૦૩.

૩૫. પ્રાણ.

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ।
मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशब्दार्थसङ्ग्रहः ॥

योगवासिष्टम्.

અર્થ:—એક તત્ત્વનો ઘનાભ્યાસ, પ્રાણનો વિલય અને મનોનિગ્રહ એ મોક્ષ શબ્દના અર્થનો સંગ્રહ જાણવો.

પ્રાણુની ભાવના સાથે હું તે છું એવી ભાવનાથી પોતે સ્ફુરણુ ગતિરૂપ જીવરૂપે થાય છે. આત્મામાં પ્રાણુની ભાવના ઊઠી. આરસામાં ગતિ જણાઇ; બીજા હાલે તેની એ ગતિ છે આરસાની નથી. પ્રાણુ એટલે ગતિ આરસો એમ માને કે મારામાં વસ્તુ હાલતી ભાસે છે માટે હું હાલું છું તો પોતે અચળ છતાં પોતાને ચળ માને છે તેથી જીવ કહેવાય છે. જીવ, બુદ્ધિ, મન, ચિત્ત પોતે થાય છે તે ભ્રાંતિ છે. દોરીમાં સર્પ ઝાંઝવા પેઠે ભાસે છે. સ્થિરના સ્થિર પ્રતિબિંબ; હાલતાના હાલતાં પ્રતિબિંબ પણુ તે સ્થિર આરસાપરજ છે. ત્યાંતો આરસો છે તેમાં સ્થિરતાને ગતિ બન્ને અભાવ છે. એની પોતાની સ્થિરતા હોય તો તેમાં ચળતા નહિ ભાસે. આત્મામાં જડ ચેતનતા નથી. જડ, ચેતન, કાળ, ક્રિયા સર્વે આત્મા છે. દર્પણુમાં સ્થળ (space-સ્પેઇસ) દેખાય છે. કાળ (time-ટાઇમ) દેખાતો નથી. આરસાની સપાટી છે પણુ તેમાં ઓરડાનો વિસ્તાર દેખાય છે. આત્માને વિષે કાળ, દેશાદિ સર્વ ભાસે છે. આકાશને મળ લાગતો નથી ભાસ થાય છે. આત્મામાં હું અનુભવ, એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. અનુભવ ઊઠતો નથી. અનુભવ ઉઠયો એ અનુભવ સ્વરૂપના ઉપર ભાસે છે. અગ્નિની ઉપરની વરાળ છે તેને અગ્નિ પ્રકાશે છે; ભેદ વરાળમાં છે. અલ્પ વ્યાપક અનુભવમાં સમજાય છે માટે અનુભવને અલ્પ મોટો કહેવાય નહિ, એમાં અંધારૂં તથા પ્રકાશ રહે છે તેથી પ્રકાશરૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. કોઇ લક્ષણરૂપી મળ એને નથી. ખાસ લક્ષણુ એજ મળ. આકાશ નિર્મળ છે, અનુભવ સ્વરૂપ ધર્મ રહિત મળ રહિત છે, તેથી સર્વ ધર્મ લઇ શકે. કોઇનો વિરોધી નથી. સદા અદ્વૈત છે. દ્વૈતની કલ્પના છે. જે જે કાળે "છે" નો અનુભવ થાય છે, તે તે કાળે "નથી" નો અનુભવ નથી. ગળ્યું ત્યાં કડવું નહિ. અનુભવમાં એકી વખતે બે ચિત્ર નથી. જાગ્રત ત્યારે સ્વપ્ન નહિ. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. અષ્ટાવધાન, પાણીની અખંડ ધારા અથવા શતપત્ર ન્યાયે છે. એક અક્ષર વાંચનારને ત્રણુ ત્રણુ ત્રિપુટીઓ થાય છે. સૂક્ષ્મકાળ ત્વરાથી અગ્નિચક્ર ભાસે છે. આરસામાં મોંની આજુબાજુ આકાશ છે. આરસો તો તેજ છે છતાં પ્રતિબિંબ બે છે. પ્રતિતીમાં બે છે. અનુભવમાં વાસ્તવિક બેપણું નથી અને પ્રતિતી પણુ બેની નથી. સ્ફુરણુ પૂરતો અનુભવ થાય અને તે અદ્વૈત દેખાય. કાગળ હોઇને નહિ જેવો થાય ને પૂતળું નથી તે દેખાય છે બાકી કાગળ છે. આરસાપર આકાશ

તેમાં મોં, તેમ આત્માપર મન તેમાં સંસાર. નામ અવસ્થા આત્માની નથી ઉપરના આકારની નામ રૂપતા છે માટે આત્મા નિર્વર્ણીય છે. સત્ છતાં અસત્ જેવો રહેલો છે—અનુભવરૂપ છે. બધું અનુભવમાં પ્રગટ છે તેથી પ્રત્યક્ષ છે. કલનાથી રહિત છે. દીવો જેને પ્રકાશે તે રૂપ દીવામાં નથી પણ દીવા વિના તેની સ્થિતિ નથી એવું જ્ઞાન થાય ત્યાં મન ક્ષીણ છે. અભાવને પ્રકાશે નહિ, તો અભાવની સ્થિતિ હતી એમ કહેવાય નહિ. અદ્વૈતપર દ્રષ્ટિ બેસાડવાને મન ખડું કર્યું છે. મન છે મન નથી એ અનુભવમાં મન અમન ઘુસતું નથી. સુગંધ આવે તે મટી જાય તોપણ અનુભવ કાંયમ રહે છે. અનુભવ કાંઇ સુગંધી થતો નથી. આકાશ વસ્તુ સાથે અભિન્ન થાય છે અને પાછું કોરૂં ને કોરૂં. એકરૂપ છતાં ઉત્તર ક્ષણે તેનો તે. સૂર્યનો પ્રકાશ થયો કે અંધારૂં ગયું. મન જણાય છે; આત્મા જણાતો નથી. અંધારાને લીધે તળેનો આત્મા જણાતો નથી પણ આત્માપર તો મન ભાસે છે. ભાન રહિત જ્ઞાન છે. ચક્ષુ પદાર્થ હોય તો જોય. ન હોય તો જોવાની શકિત કાંઇ જતી નથી. આંખો ઉઘાડી છે પણ જોવાપણું થતું નથી. શકિત છે તે જોવાપણા ધર્મ રહિત શકિત છે શકિત છે તે આત્મા. જોવાપણા વિના નેત્ર નથી. દશ મણ બોજો ઉઠાવવાની શકિતરૂપ છે. ઉઠાવે ત્યારે સિદ્ધ થાય. ઉઠાવી ચૂકયો તેથી ઉઠાવવાની શકિત, જોવાની શાકત, જાણવાની શકિત છે. ભાનથી પરમાત્માની સિદ્ધિ થાય છે જે કાયમની છે તે પછી સિદ્ધ થાય છે. મધ્ય બિંદુમાં એક અને રેખાનું અંતર વધી જાય છે, તેથી કાર્યના પરિણામમાં ભેદના વિસ્તાર ભાસે છે કારણ તો એકજ. મારા એક સ્ફુરણમાં જગત્ના તમામ પૂતળાં ઉત્પન્ન થાય છે પણ ઉંધી દ્રષ્ટિ બેઠેલી છે તેથી મનાતું નથી. સંકલ્પ જાળની ફસાવટ છે. હજારો સંકલ્પ ઊંધે રસ્તે દોરવે છે. માયાની ગારડીઅન નોટ (Guardian Knot) તૂટવી જોઇએ. બધા એક કુળના છે. જન્મ મરણથી આત્મા ઢંકાઈ ભૂલાઇ ગયો છે. ઝાડના પાંતરા ડાળાં શું જાણે કે એક સ્વરૂપ છીએ ? સર્વ સંવિત્માં ઉઠયાં છે.

તા. ૧૧-૮-૧૯૦૩.

૩૬. ભેદભ્રમ.

किं गङ्गाम्बुनि बिम्बितेऽम्बरमणौ चाण्डालवाटीपयः
पूरे वान्तरमस्ति काञ्चनघटीमृत्कुम्भयोर्वाम्बरे।
प्रत्यग्वस्तुनि निस्तरङ्गसहजानन्दावबोधाम्बुधौ
विप्रोऽयं श्वपचोऽयमित्यपि महान् कोऽयं विभेदभ्रमः॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटतरा या संविदुज्जृम्भते
या ब्रह्मादिपिपीलिकान्ततनुषु प्रोता जगत्साक्षिणी।
सैवाहं न च दृश्यवस्त्विति दृढप्रज्ञापि यस्यास्ति चेत्
चाण्डालोऽस्तु स तु द्विजोऽस्तु गुरुरित्येषा मनीषा मम॥

शंकराचार्य—मनीषापञ्चकम.

અર્થ:—ગંગાજલને વિષે પ્રતિબિંબિત કે ચાંડાલની વાટીના જલપૂરમાં પ્રતિબિંબિત અંબરમણિને વિષે શો અંતર પડે છે ! કાંચનઘટમાં કે મૃત્તિકાના ઘટમાં રહેલા આકાશમાં શો અંતર પડે છે ! તરંગરહિત એવી સહજાનંદ બોધામ્બુધિરૂપ પ્રત્યગવસ્તુને વિષે આ બ્રાહ્મણ અને આ ચાંડાલ એવો મહાભેદ ભ્રમ શો ! જાગ્રત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ ત્રણેને વિષે સ્પષ્ટ રીતે જે સંવિત્ વિલસે છે, જે સંવિત્ બ્રહ્માથી પિપીલિકા પર્યંત તનુમાત્રમાં સૂત્રવત્ પરોવાઇ જગત–સાક્ષી છે, તેજ હું છું, હું કોઇ દ્રશ્ય વસ્તુ નથી એવી જેને દ્રઢબુદ્ધિ થઇ છે તે ચાંડાલ હો કે દ્વિજ હો તોપણ તેજ ગુરુ છે એમ મારી બુદ્ધિ કહે છે.

અંધારૂં વસ્તુને દેખીતી કરે છે; અંધકારનું કાળું કે ગોરૂં સ્વરૂપ જોવાનું નથી તેનું પરિણામ જોવાનું છે. કાળાશ વસ્તુઓપર આવરણ દેખાડે છે; તેને બીજી ઇંદ્રિ નથી; વસ્તુનું અદર્શન થવું એજ અંધકાર. કાળું હોય કે ન હોય. ભ્રાંતિ અંધકાર રૂપ છે. સૂર્યનો પ્રકાશ વસ્તુને પ્રગટ કરે; અંધકાર સૂર્યને પ્રકાશે ક્ષીણ થાય એટલે વસ્તુને દેખાડે. ભ્રાંતિ આત્મસ્વરૂપને ઢાંકે છે. અનુભવદ્રષ્ટિ એ સૂર્યપ્રકાશ છે. નિદ્રામાં સંવિત (જ્ઞાન) હોય છે પણ સંકલ્પ નથી. જાગ્રતમાં હુંપણું ઉઠયું કે સંકલ્પો જાગ્યા. ઉઠવામાં ઇચ્છા કારણ છે. કેટલીક ક્રિયાઓમાં ઇચ્છા

સ્પષ્ટ દેખાતી નથી. અંદરથી ઇચ્છાની પ્રેરણાથી સર્વ થાય છે. પાંપણુ હાલે તેપણુ સ્વાભાવિક નથી પણુ ગર્ભિત સુક્ષ્મ ઇચ્છા છે. ઇચ્છા સ્વરૂપે નથી પણુ કાર્યથી જણાય છે. સ્વાભાવિક ક્રિયા પણુ અજ્ઞાનને અનુસાર છે. એક વખતની આજ્ઞા અથવા દર વખતની આજ્ઞા. વિશેપ કામ ખાસ આજ્ઞા. ચેતનની પ્રેરણાથી જડ કામ કરે છે. નિદ્રામાં ભાન વગરનું જ્ઞાન છે. " આદિ મેં ઇચ્છા કરી નથી હું પરાધીન છું " એમ પોતે માને છે. મંદીરની બન્ને તરફ ફરતી પૂતળી પ્રથમ હલાવેલી હાલે છે છતાં એની મેળે હાલતી જણાય છે. પ્રથમ કોઇએ પ્રેરણા કરી નથી અને એની મેળે ચાલે છે એમ ભાસે છે. ઇચ્છા, સંકલ્પ, ફળ, ભોગ એ મૂજબ ચક્ર ચાલ્યાજ કરે છે. સંકલ્પ સાથે એકરૂપ થવું એનું નામ ચિત્ત ચિત્કળા સંકલ્પથી રહિત થાય તો મોક્ષરૂપ થાય. હઠયોગથી નિરંતર સંકલ્પ રહિત થવાય નહિ. હાથને સ્થિર રાખવો, ગતિમાન કરવો, બન્ને પ્રયત્ન સાધ્ય છે. જેને ગતિ નહિ તેવી સ્થિરતા સ્વાભાવિક છે. અચળતામાં પ્રયત્ન તેના અંગમાં છે. પરમાણુનો સમૂહાય કાયમ રહેવો એ પ્રયત્ન છે. પથ્થર માફક મનને સ્થિર રાખવાની ઇચ્છા એ પ્રયત્ન છે. સમાધિની સ્થિતિનું બીજ ઇચ્છા પહેલીજ છે. ઇચ્છાથી ઇચ્છા કપાય. ઇચ્છા રહિત થવું એવી ઇચ્છા થવી એજ ઇચ્છાને મારવું છે. જીવવું ચાહેતો જીવે; મરવું ચાહેતો મરે. પોતાનો નાશ કે ઇચ્છાનો નાશ. ઇચ્છા પોતાને આશ્રયે છે સ્ફુરણુ ન થાઓ એ એ ઇચ્છા કરો. સુર્ય ચંદ્ર મુક્ત પુરુષો છે. " અમે સસંકલ્પ નિયંતા ઉપકારક છીએ " એમ તેઓ રહેલાં છે. બ્રહ્મા પોતાના સંકલ્પથી, મહા પ્રલય સુધી રહે છે. કાગભૂષંડની ઇચ્છા સસંકલ્પ હર જન્મ માટે છે. સંકલ્પ નાશ થયો કે ઇચ્છા મૂઇ. માયા નથી પંચ-મહાભૂત નથી તો મન કયાં છે ? ચિતકળાનું સ્ફુરણુ એજ મન. જે કર્મ ફળરૂપ સંસ્કાર રહ્યાં છે તે સ્ફુરણુને જગાડે છે. કર્મ કરવું ન કરવું હાથમાં છે; ફળ હાથમાં નથી. કૂદકો ન મારો તો ચાલે; માર્યાં પછી હું નહીં પડું એમ ન થાય. અંન્નજળ ત્યાગ કર્યું તો ભૂખ ન લાગે એમ થાય નહિ. કર્મનું ફળ ભોગવે. ઝાડનો રસ ફળરૂપે બહાર નીકળ્યો છે તે પ્રારબ્ધ કહેવાય છે. તે ભોગવે સિદ્ધિ. એ રસ અંદર નહિ ઘલાય. ફળ તોડી લેવાય. અંદર વ્યાપેલો રસ અજ્ઞાનનો છે ત્યાંસુધી ઝાડ ખોટું છતાં ખરૂં ભાસે છે. સંસારને ખરો માનવો એજ રસ છે. " વા વાયાથી નળીઉં

ખસ્યું." ચેષ્ટાથી સત્યપણું દ્રઢ થઇ જાય છે. સત્યપણાના રસનો પ્રવાહ સંસાર વૃક્ષની વૃદ્ધિ કરે છે. માટે રસ સૂકાય સત્યપણું મટી જાય તો પ્રારબ્ધ મટે. અંદરનો રસ તો જ્ઞાનાગ્નિથી દગ્ધ થશે પણ બહારનો રસ ફળ સાથે તૂટીને પડશે. પ્રયત્નની જરૂર નથી. કૂવામાં પડેથી મુક્તિ થતી હોય તો હર બહાને મોત તરત અણાય છે. મરતાં કયાં વાર લાગે છે? મન બહુરૂપી છે. બહુરૂપી અનેક વેષ એકી વખતે લઇ શકે નહિ પણ ચાલાકીથી એકી વખતે લેતો દેખાય ખરો. ચિત્તકળા હર વખત એકજ વેશ લેછે. કોઇ બહુરૂપીને વેશ બદલતાં વાર લાગે ને કોઇ જોતજોતામાં ત્યાંને ત્યાં બદલે. તે બદલ્યો એમ પણ ખબર પડે નહિ. અંગ્રેજ ખેલાડી એવી નવાઇ બતાવે છે. તેમ મન એક મૂકી બીજો સોંગ અને બીજો મૂકી ત્રીજો એમ એક ક્ષણમાં અનેક વેશ લેછે. નિવૃત્તિનો અનુભવ કરવો એજ પ્રવૃત્તિ છે. ચેતન સંકલ્પની સન્મુખ થાય ઓઠું ઉભું કરે અને પોતાને જોનારો થાય. ખાસ જોનારો થાય તો બંધન છે. સ્ફુરણ ભાસે છે તે સ્ફુરણ નથી પણ આત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે. આંબાને લીધે ગોટલાની કીમત છે નહિતો ગોટલાને કોણ ગણે? મહાદેવ વડે પોઠીઓ છે. ગુણ પરિણામે. મહિમાથી, શકિતથી, કીમત છે. માટે જે છે તે છે."

તા. ૧૨-૯-૧૯૦૩.

૩૭. સંવિત્.

जनयित्वात्मनात्मानं मोहयित्वा पुनः पुनः ।
स्वयं मोक्षं नयत्यन्तःसंवित्त्वं विद्धि राघव ॥

योगवासिष्ठ.

અર્થ:—હે રાઘવ! પોતે પોતાને ઉપજાવી, તેમજ વારંવાર પોતે પોતાને મોહ પમાડી લઅંતે સાવત્ પોતે પોતાને (ર,રૂપાનુસંધાનરૂપ) મોક્ષે પહોંચાડે છે.

સંવિત્ જ્યારે સંકલ્પની સન્મુખ થાય છે ત્યારે મન કહેવાય છે. સંવિત્ સંકલ્પથી મલીન થાય તેજ કના કહેવાય છે; તેજ મન છે. મન દ્રષ્ટા દ્રશ્ય વિભાગ કરે છે તેથી પરિચ્છિન્ન થાય છે. પછી ભેદની સાથેજ

ક્રિયાશકિત, જ્ઞાનશકિત, પ્રગટ થાય છે કે જે પૂર્વે ગુપ્ત હતી. બીમાં ગતી થતી નથી પણ જમીનમાં વાવેથી ક્રિયા શીરૂ થાય છે. ક્રિયાશકિત જ્ઞાન શકિત પ્રગટ થઇ કે સંવિત્‌માં કર્તાપણું ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાન સિવાય બીજું કાંઇ નથી. જ્ઞાન ઉપર ભાસે છે તે ઉપરનું ભ્રાંતિથી સત્ય દેખાય છે તેથી સ્વરૂપ ઢંકાઇ જાય છે. પાણી ઉપર મોજા તથા મેલ આવવાથી પાણી સ્વચ્છ દેખાય નહિ પણ તે જળ છે એમ જાણે તો ભ્રમ નથી. ઉપર ઉપર ક્રિયાશકિત જ્ઞાનશકિત ભલે કાયમ રહે. જળ, ઉપરના પરપોટાને નહિ જાણે પણ મનુષ્ય તો જાણે કે પરપોટા પણ જળ છે. તેમ જ્ઞાનના ચમકારા પણ જ્ઞાન છે એમ જાણે તો ભ્રમ દૂર થાય. દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા, પ્રમાતા, એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે જ્ઞાનપર જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી ભાસે છે. ક્રિયા પ્રાણ વગર થાય નહિ. સીકકાની એક બાજુએ છાપ અને બીજી બાજુએ મહારાજા એડવર્ડની કે ગદાધર હનુમાનજીની છબી હોય છે. તેમ એક તરફ જ્ઞાન અને બીજી તરફ ક્રિયા હોવીજ જોઇએ; પણ ગતિ કયારે થાય ? ગતિ થવાને અવકાશની જરૂર છે અને સ્વરૂપમાં અવકાશ નથી. તત્વજ્ઞાનથી અને પ્રાણના નિરોધથી, અહંકારની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રાણશક્તિના નિરોધે મન સ્થિર થાય છે એટલે લીન થ.ય છે. હ્રદયકોશથી નીકળીને જે શ્વાસ બહાર જાય છે અને બહારથી નાક અને મુખદ્વારા અંદર આવે છે, તે શ્વાસોશ્વાસ નિરંતર થાય છે, તેને પ્રાણ કહે છે. પ્રાણાયામ યોગે દીર્ઘ થતાં નાભિથી નીકળે છે. શરીર બેઠું રહે છે અને વાસનાથી જે દેશ દેશાવર ભટકે છે તે મન છે. મન ચાહે તો માળવે જઇ બેસે છે અને સજ્જન શિરોમણી રત્ન લલામમાં નિવાસ કરી સત્સમાગમમાં રમણ કરે છે. પ્રાણ ગતિ કરે છે અને મન દૂર હોય તેને પાસે લાવે છે. મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે મનને વાસનાથી રહિત કરવું જોઇએ. પોતાનામાં નથી તેને મન બળાત્કારે લાવે છે માટે મનને બે પ્રકારે રોકવું. એક વૈરાગ્યથી. અને બીજા યોગાભ્યાસથી. વૈરાગ્યથી એટલે વિષયોનું ચિંતન થતું અટકાવીને અને યોગાભ્યાસથી એટલે પ્રાણને રોકી પ્રાણ વાયુને સ્થિર કરીને. એ પ્રાણાયામથી થઇ શકે છે. અષ્ટાંગયોગ હઠયોગમાં છે પણ તેમાંનો પ્રાણાયામ રાજયોગમાં ગણાય છે ભેદદ્રષ્ટિ વગર ગતિ સંભવતી નથી. તત્વજ્ઞાનથી ભેદ ભાંગે તો ગતિ ભાસે નહિ પ્રાણ એટલે જ્ઞપ્તિ અને ચિત્કળા એટલે વૃત્તિજ્ઞાન. એ બન્નેની એકતા થાય છે, તે જ્ઞાન

અચળ શિલારૂપ થયું, તેના ઉપર પ્રાણુ ઉપર ઉપર હાલતા છો રહ્યા. વૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી જે જ્ઞાન કહેવાય છે, તે તો વૃત્તિજ્ઞાન છે પણ અખંડ જ્ઞાન તો બની રહ્યુંજ છે. પ્રાણુ અને વૃત્તિજ્ઞાન ભલે એક હોય વૃત્તિજ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તોપણુ જ્ઞાન અખંડ છે. પ્રાણુ અને મન એકરૂપજ છે. નિદ્રામાં ક્રિયાશકિત રહે છે અને જ્ઞાનશકિત લીન થાય છે. જાગ્રતમાં ક્રિયાશકિત અને જ્ઞાનશકિત બન્ને કાયમ છે. નિદ્રામાં જ્ઞાનશકિત લીન થાય છે તેથી સ્વપ્નમાં જાગ્રતનું સ્મરણુ થતું નથી. પ્રાણુ સ્થિર થયાં તો ચેતન ગતિરૂપ નથી. પાંગળો ને આંધળો એક બીજાનાં સહાયક છે. આંધળો પાંગળાને ઉચકી પાંગળો રસ્તો બતાવે તે તરફ જાય છે. મન અને પ્રાણુ બન્ને હોય તો કાર્ય બની શકે છે. બેમાંથી એક કાંઇ કરી શકે નહિ. પથ્થરમાં જેમ શ્વાસશકિતનો અસંભવ છે તેમ મનને પોતાની મેળે પ્રાણુની સહાયતા વિના હાલવું સંભવતું નથી; હાલે માટે મન કહેવાય છે નહિતો કાંઇ કરી શકે નહિ માટે મન છેજ નહિ. પરમાત્માને વલોવીને ડહોવી મૂકયો છે તેજ પ્રાણુશકિત છે. ક્ષીરસાગર મંથન કરી પરમાત્માને કેમ ડહોવાવ્યો તેનું રૂપક છે. પ્રાણુશકિત પોતાની સિદ્ધિને માટે જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને જ્ઞાનનું ભાન તથા ઉપલબ્ધિ પ્રાણુશકિત વિના નથી. વાણી વિના પંડીતની પંડીતાઇ નકામી છે. વાક્ઇંદ્રિય કર્મેંદ્રિય છે-સાધન છે-શકિત છે પણ કુવાડો હોય તેમાં શકિત પ્રેરીને વૃક્ષ છેદાય. પ્રાણુ જડ છે, આત્મ સત્તાએ સિદ્ધ થાય છે અને આત્માવડે ગતિમાન છે. ચલરૂપ જડ છે. ચૈતન્ય સત્તા અને સ્પંદરૂપ પ્રાણુ એનું નામ મન. આકાશમાં જે ગંધર્વનગર ભાસે છે તે જોવા પૂરતું છે-વાસ્તવિક નથી.

તા. ૧૩-૫-૧૯૦૪.

૩૮. અવિદ્યા.

विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय ँ स ह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

ईशोपनिषद्.

અર્થ:—જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને સાથેજ જાણે છે, તે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઇ, વિદ્યાથી અમૃત ભોગવે છે.

અવિદ્યા સંસારરૂપી વિષને આપનારી છે. જગતમાં તન્મય થઇ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય તેનું નામ અવિદ્યા. દ્રષ્ટા સાથે દેહાદિક સંઘાતનો સંબંધ થાય ત્યારે જગત્ ભાસે છે. દ્રશ્ય સાથે તન્મયતા થાય તેથી હું જોઉં છું એવો ભાસ થાય છે તે ભાસ મિથ્યા છે; તેને પ્રકાશ આપનાર સત્તા સત્ય છે સ્વપ્નમાં પોતે જોનાર તથા જોવાનું ભાસે છે તે અસત્ય છે પણ જેના ઉપર એ સ્વપ્ન ભાસે છે તે સત્ય છે. અભાન રહેવું એજ અજ્ઞાન છે. દર્પણમાં જડ ચેતન સ્થિર અને ગતિવાન ભાસે પણ કાચ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. તેમ ભાસતી વસ્તુ જ્ઞાનનો આભાસ છે. જ્ઞાન એટલે ચિત્શક્તિ અને ક્રિયા અથવા મન સ્પંદશક્તિ છે ચિત્શકિત અને સ્પંદશકિતનો સંબંધ કલ્પિત છે. જો સંકલ્પ ન ઊઠાવો તો મન ક્યાં છે ? જે કાળે વસ્તુને ઇંદ્રિયો ગ્રહણ કરે છે તે કાળેતો વસ્તુને ઇંદ્રિય પ્રકાશ કરે છે બીજું કાંઇ વિશેષ થતું નથી પણ પૂર્વે કે ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉઠે છે. પૂર્વ ક્ષણમાં ચિંતવન થાય છે ઉત્તર ક્ષણમાં સંકલ્પ ઉપર સંકલ્પ થાય છે કર્મેંદ્રિય પણ વગર સંકલ્પે ક્રિયા કરતી નથી; ક્રિયા થતી જણાય છે તે પણ મન વડે છે. ગવૈઓ સહજ તાન મારે છે તેમાં કાંઇ ભય નથી; રાગદ્વેષમાં ભય છે. સંસાર ભય કરનારો નથી; સંસાર તો સુખદુઃખ આપતો નથી; મન રાગદ્વેષ કરી સુખદુઃખ વોહોરી લેછે. પ્રાણ મૂળ ગતિશક્તિ છે. વાયુ સ્પર્શવાન હોઇ સ્થૂલ છે એ શકિત લોહચુંબક સોય ન્યાયથી કંપાયમાન થાય છે. ચિત્સત્તાએ ચેતે છે તે પ્રાણ શકિત સ્થિરતામાં ગતિ થવી એ ચેતવું કહેવાય છે. ચેતાવવું એટલે પરમાર્થ તરફ લગાડવું. મનને ચેતાવે, મંડળ કરી આત્મજ્ઞાન ચર્ચા કરે તો સ્વરૂપ

સમજાય. જ્ઞાનસ્વરૂપ આગળ ચિત્શકિત એતે તેથી સંસાર ભાસે. પરિચ્છિન્ન થાય તો દુઃખરૂપ બને. બાળક જેમ પોતાનો ઓળો જોઇ બીહે છે તેમ આપણો સંકલ્પ ઓળો તેજ સંસાર છે. ચૈતન્યસત્તા અખંડ છે મંડળાકાર છે જેને આદિ અંત મધ્ય નથી પણ જે પોતે આદિ મધ્ય અંત છે અને ગોળ છતાં આજૂબાજૂ કાંઇ નથી. આદિ, મધ્ય, અંત જેના ઉપર ભાસે છે અને જે કાળ, સ્થળ, કાર્યકારણભાવ એ ત્રણે કલ્પનાથી રહિત છે. કાળ, સ્થળ અને કાર્યકારણ ભાવથી આદિ, મધ્ય, અંત જાણી શકાય છે પણ જે સર્વ કાળે સર્વ સ્થળે છે, છે છે ને છે અને કાર્યકારણભાવ રહિત છે તે અખંડ મંડળાકાર ચેતન સત્તા છે કોઇ બીજી વસ્તુ નથી તેથી તેનું મુખ્ય અખડપણું છે કેમકે અખંડપણું એ પણ બાજાંની અપેક્ષાથી કહેવાનું છે. એવો કાળ, દેશ કે વસ્તુ નથી કે જેમાં પોતે સ્વરૂપે ન હોય. તેને છેડીને પણ પોતે છે. નિદ્રામાં કાળ, દેશ, વસ્તુ કાંઇ નથી છતાં પોતે છે પરસ્પર કાળમાં ભેદ છે; વર્ત્તમાનકાળ ભૂતકાળમાં નથી; ભૂતકાળ વર્ત્તમાન કે ભવિષ્યમાં નથી પણ આત્મા અખંડ છે. આવા અખંડ મંડળાકાર આત્માનો સંબંધ કોની સાથે બની શકે? આત્માને પ્રાણશકિતનો મેળાપ સંભવતો નથી તો મન કયાં છે? સ્પંદ એટલે ગતિ અથવા હાલવું પણ આત્મામાં સ્ફૂરણ નથી. અંદર ને અંદર લખલખાટ ભાસે છે. એ ભુલ ભૂલાવો છે ભાન ઊઠે છે પણ ગતિ થઇ એવો અનુભવ નથી. ગતિ છેજ નહિ. પોહો ફાટતાં પહેલાં અંધારૂં ફીલ હોય છે. અંધારૂં ત્યાંનું ત્યાંજ અછવાતું જાય છે; કાંઇ જતું નથી કાંઇ દોડતું નથી ત્યાંને ત્યાંજ છે. ગતિ થઇ નથી પણ બદલાએલું લાગે છે તેમ આત્મસ્વરૂપમાં સ્પંદ થતો નથી. ત્યાંજ ઉઠે, ત્યાંજ સ્પંદ થાય અને ત્યાંજ લય થાય પાણીમાં ચીકાશ મળેલી છારી ભાસે, આંગળી અડકાડો કે નિર્મળ વળી તેવીજ. તે પરથી જણાય છે કે ત્યાં આગળ ગતિ થતી નથી તેમજ વૃત્તિથી આત્મા ઢંકાય છે. પડદો પડ્યાથી આત્મા જુદે જુદે રૂપે ભાસે. પાણીમાં લીસોટો તેમ આભાસરૂપ વૃત્તિની કાતરણ છે. કાતરવાથી જુદા જુદા રૂપો ભાસે છે. આત્મામાં કાંઇ નવું આવરણ નથી. વિશેષભાવ થાય તેથી સામાન્ય ઢંકાય છે. સંકલ્પ રહિતપણું એ સ્વરૂપ છે. દેહ પ્રગટ કર્યાનો સંકલ્પ ઉઠેલો છે તે પ્રારબ્ધ હોવાથી મિથ્યા થાય નહિ. પોતાનો સંકલ્પ પોતેજ

નષ્ટ કરે તો સત્સ્વરૂપ કહેવાય નહિ. પણ છે તો સત્સ્વરૂપ કે જેની સત્યતાથી સંસાર સત્ય મનાયો છે. સંકલ્પ રહિત થવું એટલે શું ? સંકલ્પ તો છેજ નહિ. ખોટા એ ખોટું સિદ્ધ થાય છે. મનરૂપી આરસાપણું પ્રતિબિંબે સિદ્ધ થાય છે. દાખલા તરીકે સૈન્ય એટલે શું એ જાણવું હોય તો સૈન્યનું કાંઇ પૂતળું નથી. હાથી, ઘોડા આદિ એકઠા થઇ સૈન્ય કહેવાય છે, તેમજ જ્ઞાનમાં ભાસે છે તેથી સ્પંદ મન વગેરે પણ છે પરંતુ જ્ઞાન સિવાય બીજું કશું નથી. ભેદ નથી ત્યાં ભેદ દ્રષ્ટિ લગાડી તેથી ઠેકાણે આવવું મૂશ્કેલ છે. મારી સત્તા માટે મારા પુત્રે મને ગુમાવ્યો છે એ વિક્રમની વાત યાદ કરો. આત્મસ્વરૂપને નષ્ટ કરનારનું મન દુષ્ટ છે, રાજા છેજ નહિ હુંજ છું એવો ઇમ્પોસ્ટર (Imposter) ઢોંગી છે. મનનું સ્વરૂપ ઓળખ્યું કે એ તો મારી શક્તિ છે-મારૂંજ સ્વરૂપ છે-મારી કીર્તિ વધારે છે માટે આનન્દ છે. સંકલ્પ કર્યો કે પછી તો સુખે દુઃખે હરિવશાનો અધમણીઓ ઝીંકવોજ પડે. ચમકારો નડતો નથી પણ દ્વિધા થાય છે તે વિકાર દુઃખરૂપ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ સંકલ્પ નિરર્થક છે તેને ટાળવા. જો નહિ ટળાય તો ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરો. બાકી ખરૂં પૂછો તો ઇંદ્રિયો બિચારી શું કરી શકે એમ છે ? તેનો નિરોધ કરો યા નહીં કરો કારણ કે મન વિફરેલું વશ કરવાનું છે. મન ચળ વિચળ થાય છે ને ફોકટમાં દોષ ઇંદ્રિયોનો કહાડવામાં આવે છે.

તા. ૧૪-૯-૧૯૦૩.

૩૯. મનનું સ્વરૂપ.

अन्यत्रमना अभूवन्नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति-
मनसाह्येव पश्यति मनसा शृणोति कामःसङ्कल्पो-
विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं
मन एव ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:—મારૂં મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં દીઠું નહિ; મારૂં મન અન્યત્ર હતું તેથી મેં સાંભળ્યું નહિ; અર્થાત્ મનથીજ દેખે છે, મનથીજ સાંભળે છે: કામ, સંકલ્પ, શંકા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, લજ્જા, બુદ્ધિ, ભય, એ સર્વ મનજ છે.

મન ઉત્પન્ન થએલું ભાસે છે તે મિથ્યા છે કેમકે મન મને કરીને સિદ્ધ થાય છે. મનને સિદ્ધ કરનારૂં કોઇ બીજું પ્રમાણુ નથી તેથી સ્કંધારોહણુ ન્યાય થાય છે અને વળી આત્માશ્રય દોષ પણુ આવે છે. ગંધર્વનગર ભાસે એ આંખનો વિકાર છે. તેમ જગત્ ભાસે એ મનની ભ્રાંતિ છે, મનનું સ્વરૂપ નથી. મન ઉઠયું છે એ ભાસવું મિથ્યા છે. ભેદ નથી, તેમાં ભેદ મનાયો છે, અને વળી સત્ય મનાયો છે. માયા, અવિદ્યા, અને માયાનું કાર્ય મન કલ્પાયાં છે. જ્ઞાનના પ્રકાશ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. દ્રષ્ટજગત્ અલ્પ છે અને શ્રુતજગત્ અપાર છે. તાપીનદીમાં પુષ્કળ જળ છે તેમાંથી જેટલું બહાર કહાડીએ એ તે જળનો અંશ છે. તેમ ખજાનો અંદર મનમાં છે, બહાર જગત્ નથી. આંખ મીચો કે દ્રષ્ટજગત્ ગયું. મનરૂપી ટાંકીનું ચક્ર ફરતુંજ રહે છે અને દ્રષ્ટિ પણુ ફરતા ફરતી છે. ક્ષણે ક્ષણે જુદો પડદો મનમાંથી આવે ને મનમાં જાય છે. યંત્રના કાગળોના ચિત્ર અંદરજ એક પછી એક ફરતા ફરતી ચાલ્યા આવે છે. સર્વ વસ્તુ મનમાં એટલે જાણુવામાં ભરેલી છે; જાણુવાથી જુદી નથી. જાણુવાપણું એજ સૃષ્ટિ છે. વધારે ઓછી નથી માટે જ્ઞાન એ સ્વરૂપ અને બીજું કાંઇ છેજ નહિ. ખાંડના રમકડા ખાંડજ છે. નામ પોતાનો પોતાથી વિયોગ કરાવે છે. માટી ને ઘડો એવું નામ આપ્યું, કે ઘડો માટીની ન્યાતમાંથી બહાર થઇ ગયો કેમકે ઘડો દેખીને ઘડાનું મટોડું જોવા છતાં મટોડું નથી એમ કહેવાય છે. વિયોગ નથી છતાં વિયોગ કહેવાય છે એ માયા મન છે. હું બ્રહ્મ નથી હું તો જીવ છું એ વિયોગ માયાથી થાય છે. દશમો હાજર છતાં, દૂર મનાયો છે. દશ હજાર વર્ષ તપ કરતાં પણ પત્તો મળતો નથી. ખરૂં જોતાં વિયોગ થયોજ નથી. કંઠીને સોનાનો વિયોગ થએલો મનાયો છે દૂર કરી પોતાના સોના સાથે મેળાપ કરવો છે તે કઠી બહાર પોતાના સોનાને શોધવા બધે રખડે છે. છતાં પોતામાં રહેલા સોના સાથે મેળાપ થતોજ નથી. કેડમાં છોકરૂં ને ગામે શોધ્યું વિયોગ થયોજ નથી; થવાનો સંભવજ નથી એમ જાણે તો વગર મહેનતે મેળાપજ છે, નહિતો ઢુંઢવું હાસ્યજનક છે. "તુમ પ્યારા યાદ કરતે પ્યારા તેરી પાસ હે પાસ હે પાતા નહિ, જ્યમ ફૂલોમેં બાસ હે" રહસ્ય એ પદનું જૂઓ. "ઘી માખણુ તો વહે ગયે અબ રહે ગઇ એક છાશ હે; કસ્તુરી મૃગકી પાસ હે ઔર સુંઘતા હે સો ઘાસ હે." સંકલ્પ અથવા જ્ઞાનના ચમકારા ભાન મન

એ સહુ અજવાળાની નદીના કિનારાપર ખોદેલા કુવાઓ છે કે જેમાં પાણી નદીમાંનુંજ છે. ભાન થવું એ જ્ઞાન સિવાય બીજું શું છે? ભાન થવું એ જ્ઞાનનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. તે આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ નથી. મૃગજળ પાછળ મૃગ દોડી મરે તેમ જીવો જગત્માં દોડયા જાય છે નદીના જળમાં તરણાની માફક વહ્યા જાય છે અને પ્રાણ ત્યાગ સુધી સુખ મેળવતાં નથી. સુખ મળે તો સ્વરૂપનું વચમાં મળે છે; જગત્નું મળતું નથી અથવા બહારનું મળતું નથી. મૃગને પોતાની લાળથી સહેજ ઠંડક મળે પણ મૃગજળમાંથી ટીપું મળતું નથી કેમકે મૃગજળ છેજ નહિ. સ્થિર મન થાય તેટલી ઘડી જીવને આનન્દ અનુભવાય. મૃગને કસ્તુરીની વાસ પોતાની ડુંટીમાંની આવે તે છતાં ઘાસમાં હશે એમ જાણી આખું વન ભટકી ઘાસ સુંઘે પણ કસ્તુરી તો પોતાની પાસેજ છે. નિદ્રામાં બહારનો વિષય શબ્દરૂપ વગેરે જણાતો નથી. પોતે શાના ઉપર સૂતો છે તેનું પણ ભાન નથી છતાં પૂર્ણ આનન્દ રહે છે. દુઃખનો અભાવ છે. નિદ્રા નવું બળ અને જીવન આપે છે. બહારના શ્રમ અને જીવન હાની કરે છે. એ આનન્દ બહારથી આવતો નથી; ગરીબ, શ્રીમંત સર્વને સરખો છે. એકજ હ્રદયરૂપી જડ મરુત્સ્થળ રેતીનું મેદાન છે તેના ઉપર ચેતનરૂપી સૂર્યના કીરણ અડકવાથી મનરૂપી મૃગતૃષ્ણાની નદી ભાસે છે તે પણ જડ છે. જુઓ કે જીભ માસનો ટૂકડો જડ છે અને તેનાપર મૂકેલો પદાર્થ ગોળાદિ પણ જડ છે તોપણ પદાર્થ આવતાંની સાથે જીભ સ્વાદ અનેક પ્રકારના પ્રગટ કરે છે. તેમ હ્રદય જડ છતાં, માસ છતાં, તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે; આંખ માંસ છતાં વિચિત્ર શકિત ધરાવે છે. એ સર્વ શકિત જડ માંસની નથી પણ ચેતનની જુદે જુદે રૂપે જુદી જુદી શકિત જુદા જુદા સંયોગ અને સંબંધમાં પ્રગટ થાય છે. સ્વાદ એ જડ છે તેનું રૂપ નથી. બે જડના સંબંધમાં ચેતન અનેકરૂપે દેખાય છે. ચેતનમાં શબ્દાકાર થયો તે ઘટો વાગેથી થઇ શકે છે. હીરાના રંગ જુદા જુદા દેખાય છે. ચેતન નિરાકાર છે તેને શબ્દ વગેરે રુપતા આપે છે. મન, ઇંદ્રિયપણું અહંકાર આદિ ઉત્પન્ન કરે છે મન છઠી ઇંદ્રિય છે. સ્વાદ નિરાકાર છે. જીભદ્રવ્ય સાકાર છે. પાન ચુનો કાથો સમુદાય લાલી આપે છે. ચેતનથી સ્વાદ છે છતાં વસ્તુને ખારી તીખી કહીએ છીએ. જીભ કે વસ્તુ કે ચેતન ખારાં તીખાં નથી; સંબંધ ખારો તીખો છે માટે સંબંધથી રહિત થઇ નિઃસંગ થવું.

પોતાનો અનુભવ બીજાને કેવી રીતે જણાવાય ? અનુભવ થાય તે પોતાનેજ થાય છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. ગોળ જેવા દ્રવ્યમાં ગળપણ પ્રગટ કરવાનો ધર્મ છે. વાજીંત્ર તાઉસ વાગે છે તેમાં તારમાં કે કોણમાં ધ્વનિ નથી. ઘર્ષણમાંથી ઘર્ષણ નિમિ-તે ધ્વનિ નીકળે છે. ગજીઓ ફરે છે અને ધ્વનિ નીકળે છે. નથી તારમાં કે નથી ગજીઆમાં. બહાર એ સર્વને માટે એકજ તત્વ છે. શું છે તે કોઇ જાણતું નથી. તે એકજ તત્વ જીભને સ્વાદ આપે છે. જેવા ચશ્મા પહેરીએ તેવુંજ દેખાય. બહારની વસ્તુ શું તે ખબર નથી. ખુલ્લી આંખે દેખાતી નથી. ચશ્મા પહેરવા જોઇએ. આંખનો ચસ્મો રૂપ બતાવે છે. રૂપ કહાડી નાંખીએ તો શું છે તે ખબર નથી કેમકે તે આંખ વગર દેખાય કેમ ? આંખ કહાડી નાંખીએ, તો છે તે છે પણ આંખ તેને જોઇ શકતી નથી અને જોવાની શકિતવાળી આંખ જતી રહે ત્યારે તેને જોય કોણ ? તેથી ખરૂં સ્વરૂપ જણાતું નથી. એજ તત્વ શબ્દરૂપે ભાસે છે. એકજ ઓરડાની જુદી જુદી બારીએથી એકજ વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે. એકજ હાથીના અંગ જુદા જુદા માણસને જુદા જુદા દેખાય છે. ષટ દર્શનમાંનું દરેક દર્શન એકેક અંગ હોઇ આખો હાથી ખડો કરવો જોઇએ. એકની એક વસ્તુ જુદે રૂપે દેખાય છે તેથી તે એકલી અપૂર્ણ જેવી ભાસે છે. નારંગીના પાંચ સ્વરૂપ પાંચ ચશ્માથી દેખાય છે. પાંચ ચશ્મા કહાડી લઇએ તો નારંગી કયાં છે ? પંચેંદ્રિય છે તો નારંગી છે. નહીંતો શું છે ? કાંઇજ નથી. અનુભવજ બારીઓમાંથી અનંત દેખાય છે. પણ છે એકજ. અનુભવ કાગળપર બારીઓ ચારણીના છિદ્ર છે. અનંત દેખાતાં છતાં પણ છે એકજ. ચક્ષુમાંથી દેખાતાં રૂપો અંતરમાંજ છે. આખું વિશ્વ કુંભારની દુકાન છે. પરંપરા માટે અનુભવપ્રકાશ જુઓ. માટી સિવાય બીજું શું છે ? " મટ્ટી મેં મીલજાના સાધુ મટ્ટી મેં મિલજાના ચમડેકા પૂતળા સબ ચેતનકા ઉજવાલા સાધુ મટ્ટીમેં મીલજાના." કુંભાર હાથી ઘોડા ઢીંગલી બનાવે છે પણ તેને મન સહુ માટીજ છે. હાથીનો પણ એક પૈસો તો ઘોડાનો પણ એક પૈસો; લેનારને પણ ફીકર રહેતી નથી કે ઘોડા કરતાં હાથીને વધારે ખવાડવું પડશે. અજ્ઞાન હોય ત્યાંલગી ભેદ જણાય છે : બાકી નામરૂપનો અર્થ નથી. નામ કાયમ ભલે રહે તેનો અર્થ મનમાંથી ઉઠી જાય તો બસ; હૃદય જડ છે માટે અસિદ્ધ છે. પોતાને તથા પારકાને જાણતું નથી માટે મન નથી. માત્ર ચેતનની સત્તા છે તેને લોકે

મન કહે છે. ચેતનથી તેની સિદ્ધિ છે. સૂર્યનું પ્રકાશતારૂપ રૂપ તે મન છે. મન ક્રિયા રહિત છે-મૃતક છે. મુએલા સાપનો ભય શું ? મુડદાને મારવાથી શું વળે ? મૃતક મને બધાને ગૂલતાન કરી મૃતક બનાવી મૂકયાં છે તે એટલે લગી કે આપણે મનના મારેલા મુએલાં છતાં અહંકાર કરીએ છીએ કે અમારા જેવા જાગૃત કોઇ નથી. એ કેવું આશ્ચર્ય છે ? શું ઉટાંગ પાયા વગરની સૃષ્ટિ બની રહી છે ? મનને જીતો એમ સહુ બોધ આપે છે પણ મનને શી રીતે જીતવું ? બારણે વાઘ તો છે નહિ અને સહુ કહેશે વાઘને જઇને મારી હઠાવો તેવી વાત છે. રૂપ વિનાના નામે (એટલે મન જે એક નામ માત્ર છે તેણે) આખા જગત્‌ને ગળી જઇ ખાઇ નાંખ્યું છે. નહિ જાળની જાળમાં સહુ ફસાયા છે. મનનું બળ કેવું છે કે વગર હથિઆરે બધાને જેર કરે છે. મન એ કેવું વિચિત્ર કમળ છે ? કમળ સહુનું માથું ચીરી નાંખે છે. સર્વ કોઇ ઘાયલ થઇ ગયાં છે. જડ, મુંગુ, અધમ છતાં, તેનાથી બંધાએલા માને છે. પૂર્ણચંદ્રની શીતળતામાં એઠલો બળું બળું થાય છે. આવા મનને જીતનારો શૂરો કહેવાય છે ? જેને કોઇએ જોયું નથી છતાં જેનો અમલ બધાપર છે એવું પસરેલું અસત્ ચંચળ મન આશ્ચર્યરૂપ છે.

તા. ૧૫-૯-૧૯૦૩.

૪૦. મનની વિલક્ષણતા.

चित्तंकारणमर्थानां तस्मिन्सति जगत्त्रयम् ।
तस्मिन्क्षीणे जगत्क्षीणं तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—ચિત્ત એજ અર્થમાત્રનું કારણ છે,—ચિત્ત સતે ત્રણે જગત છે; ચિત્ત ક્ષીણ થયું કે જગત્ ક્ષીણ થયું માટે એની પ્રયત્ને કરીને પણ ચિકિત્સા કરવી.

અવિદ્યમાન મને જગત્‌ને શરણ કરી મૂકયું છે. મનનો ઉદય, સ્થિતિ, ન છતાં થએલું ભાસે છે. કોઇએ જોયું નથી. માત્ર શક્તિ ઉપરથીજ કહેવાય છે. ક્રમથી વિલક્ષણ પૂર્વે નહિ જોએલું હોય તે આશ્ચર્ય કહેવાય છે.

સામાન્યમાં ક્રમથી ચાલ્યું આવે તેમાં આશ્ચર્યતા નથી. અદૃષ્ટની કલ્પના દ્રષ્ટપરથી કરીએ છીએ પણ મનનું દ્રષ્ટાંત નથી. દ્રષ્ટમાં સામગ્રી તથા દેશ કાળ જોઇએ. લાકડામાંથી ખુરસી કરવી હોય તો એકદમ થાય નહિ; લાકડું, સુથાર, મહેનત જોઇએ. મનની સૃષ્ટિને કાંઇ સામગ્રી નથી; છોકરાં કરવાને માટે સ્ત્રી પુરુષના સંયોગની ખાસ જરૂર નથી. મને જરા ચાંપ દાબી કે વૃક્ષ, માણુસ અથવા આખું લશ્કર કે આખા શહેરનો દેખાવ એકદમ ખડો થાય માટે મન આશ્ચર્ય વિસ્તૃતરૂપ છે. ચંચળ અસત્ છે. ગતિમાન ક્ષણેક્ષણે રૂપ બદલે છે. ગતિ થાય તે નહિ થાય એવી રીતે બદલે છે નથી તેને સત્ય માનવું એ મૂર્ખનું લક્ષણ છે. મન નથી છતાં જીવ દુઃખને પાત્ર થાય છે. ભૂત નથી છતાં દુઃખી થાય એવાં મૂર્ખોથી સૃષ્ટિ ચાલી રહી છે; અંધ પરંપરા છે. " અંધેકી ટોળી દો દાતાર." પોતે જોયું નથી ને બીજાંને મનાવે છે. પાયો શોધતાં નથી. ઉપલક ઉપલક ઊડે છે અને હું અને જગત્ માને છે પણ હું શું છું? સંઘાત છું કે કોણ છું તેનો વિચાર કરતાં નથી. પદાર્થોમાં સ્વાદ વગેરે છે કે મારામાં છે કે શું છે? જ્ઞાન બતાવું છું પણ જ્ઞાન શું છે? આ પુષ્પ છે એમ જાણીએ છીએ પણ પુષ્પનું રૂપ શું છે? નેત્ર ઉઘાડીએ નહિ ત્યારે વસ્તુનું રૂપ કયાં જાય છે? તત્ત્વ એકજ છે. તેનાપર નામો બેસાડવાથી જગત્ છે. પોતાનાથી પોતાનો વિયોગ અત્યંત અસંભવ તે નામે સ્વરૂપ ભૂલાવ્યું છે. હું મને જડતો નથી! કેવી ગાંડાઇ? દરેક કાર્યમાં કારણુ જણુાય છે તે છતાં કાર્ય કારણુનો વિયોગ ગણુવામાં આવે છે. મેળાપ છેજ પણુ બધુંજ ઉલટું તે સુલટું દેખાય છે. મને તપ કરીને વરદાન માગી લીધું છે કે બધું વિપરીત તે સત્ય લાગે અને સત્ય હોય તે જણુાય નહિ. એક ગોપીપુરાની ગપ ચલાવી કે ચાલી. ચિંતાથી વિશ્વ નિમિત્ત વિના તપી રહ્યું છે. સહુ સંકલ્પની લહેરથી મૂઢ થયાં છે. પરમાત્માના તરંગ શસ્ત્રથી અનેક કટકા કરી નાંખ્યા છે. કમળથી કોમળતા થવી જોઇએ તેને બદલે કટકા થએલા ગણે છે. મનરૂપી કમળ શું કટકા કરવાને સમર્થ છે? અને મન તો કમળ કરતાં પણુ અતિ સૂક્ષ્મ છે. મન પોતાની શક્તિરૂપ છે. મનથી મૃતક અમે છીએ કેમકે આત્માનો ઘાત કર્યો છે. પૂતળા જેવા દેખાઇએ છીએ. એ પહેલાં આગળ કોણુ હતા, અને પાછળ શું થઇશું તે કોણુ જાણે? મૃત્યુ એટલે પ્રમાદ—એજ મૃત્યુ. મૃત્યુ એટલે

નાશ પણ નાશતો બનેજ નહિ ? સત્ય વસ્તુ નાશને પામે નહિ. અસત્યનો નાશ શું ? તે તો છેજ નહિ. છે છે તો નાશવંત માટે છેજ નહિ: દેખાતાં છતાં જોવું નહિ એ પ્રમાદ. અજવાળાને જોઉંછું એમ કોઇ કહેતું નથી પણ વસ્તુ જોઉંછું એમ કહે છે. અસત્ ને સત્પણું સત્ ને લીધે આવે છે. સત્ કાંઇ બજારમાં વેચાતું નથી. શૂન્યમાં ભ્રાંતિ નથી. ભ્રાંતિ થાય છે તે એટલુંજ બતાવવાને કે અધિષ્ટાન શૂન્ય નથી. સત્ અધિષ્ટાન પર ભ્રાંતિ છે. પશુપણું અને મનુષ્યપણું ઘણે દરજ્જે સરખાં છે. જીવ મિથ્યા કલ્પનાથી કૃપણતાને પાત્ર થાય છે. જીવપણું માની મન આત્મ હત્યારૂં થાય છે. મનુષ્ય આત્મરૂપી ધન છતાં ઉપયોગ કરતો નથી; ભય-ભીત છે. અમૃતનો કુપ્પો છતાં મરણનું ભય હરેક ક્ષણે રાખે છે. ચારણીથી સમુદ્રને ખાલી કરવો છે પણ એક ટીપું પણ બહાર નીકળતું નથી, એવો પ્રયત્ન નિષ્ફળ અત્યંત મિથ્યા છે. એ પ્રયત્ન કોણ કરે ? જન્મથી મરતાં સુધી જન્મો જન્મ એ પ્રયત્ન ચાલુ છે છતાં બધું ગેપ થાય છે. ભોગોના ઝબકારા આવે છે અને જાય છે; ટીપું પણ મળતું નથી. પ્રવૃત્તિનો અંત નથી છતાં પ્રયત્ન છોડતાં નથી ગંદી દેહનો શો ગર્વ ? મોઢું ધોયું ત્યારથી દુર્ગંધ વધવી શરૂ થાય, ચાલુ રહે, અને વધી પડે ત્યારે બીજે દિવસે સહવારમાં પાછી સાફ કરવી એવો એવો દરેક જાતનો મિથ્યા પ્રયત્ન છતાં નિષ્ફળતા દેખાતી નથી. ફરીફરીને એનું એ. રોજ સુવું ને ઉઠવું. રોજ ખાવું ને કાઢવું ને વળી ફરી ફરી એનું એ. તોપણ મિથ્યાપણું માલમ પડતું નથી એ કેવી માયા ? પાણી ખાલવવામાં ચારણી કોરે મૂકી બીજું સાધન શોધે તોપણ ઠીક. પરંતુ તેનો તે પ્રયત્ન જારી રાખે છે. પૈસા; અને માન મેળવશે વારૂ ઠીક છે. પણ પછી શું ? "What then" (વોટ ધેન ?) ચંદ્રકાંતમાં કહ્યું છે કે "ઉત્તમ વસ્તુ શું છે તે જાણું તો માગું." એક રાજેશ્રી શ્રીમંત સુખીને ગરીબે પૂછયું કે "તમારા જેવા તો કોઇ સુખી નહિ હોય કેમકે તમને કોઇ વાતની ન્યુનતા જણાતી નથી." સોલનની વાત યાદ લાવી તે ગરીબને શ્રીમંત કહેવા લાગ્યો: "ભાઇ મારૂં દુ:ખ હુંજ જાણું છું તે કહેથી વિશેષ નથી; એટલુંજ કહું છું કે મારા જેવો દુ:ખી કોઇ નહિ હોય ? બધું પાસે છતાં ટટળવું પડે એ શું થોડું દુ:ખ છે ? રંભા જેવી પદ્મિની સ્ત્રી છતાં હું નપુંસક છું; બીજાં બધા સુખ શા કામનાં છે ? ઉલટાં જીવ બાળે છે. સુખદુ:ખનો વિચાર બાહ્ય દેખાવ ઉપર-

બીજ લોકો કરી લેછે. માટે મનથી માને તે સુખી છે અને મનથી માને તે દુઃખી છે. આ વાત મેં તારા સિવાય બીજા કોઇને કહી નથી અને કહેવાને પણ નથી કેમકે કહેથી શો લાભ છે?" જીજ્ઞાસુને આત્મા સિવાય શું સુખ છે? સર્વે આભાસો છે. સૂર્યને પ્રકાશ ખરો છે; બીજે તો આભાસ થાય છે, અને મટે છે. ઓળો તો ભૂતના ભડકા યાને 'ફેન્ટમ' (Fantom) માફક અહથિ ખસી બીજે જઇ ફસાવે છે—ભમાવે છે. મૃગ જળ ખાલી ધૂમાડાના બાચકા છે માટે લાભ હાની છેજ નહિ એજ નિશ્ચય કરવો. પૈશવાને ત્યાં નિત્ય પાંચ પકવાન થાય; બત્રિશે વાનીની રસોઇ. તે જોઇ નાના ફડનવીસે કહ્યું "વાર તહેવાર તો રહ્યાંજ નહિ." માટે સામાન્યમાં વિશેષ ભાવ થવાથી સુખ મનાય છે. સામાન્ય થઇ જવાથી સુખ જતું રહે છે. સુંદર પોતાને ઘેર પોતાની સ્ત્રી છતાં પુરુષ બહાર ભટકે છે કેમકે મન સ્થિર નથી. જો કોઇ નદી કિનારે કારકૂનો સાથે ચોપડા લઇ બેસે, અને તેને પૂછીએ કે શું કરો છો? તો કહેશે કે "પાણીની લહેરોના હીસાબ લખીએ છીએ." તેને જવાબ મળશે કે "ભલે કર્યાં જાઓ; લહેરોનો હીસાબ રાખો." તેમ આ સંસારમાં ધુમાડાના બાચકાનો હિસાબ રાખવામાં પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. જીજ્ઞાસુને જોકે સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી, જ્ઞાન થયું નથી તોપણ સંસારમાં સુખ નથી એ નક્કી થયું છે અને આત્મ લાભ મેળવવા ચાહે છે. પરતંત્રતાથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે; મોક્ષ માગે છે. ઢોર ત્યાંને ત્યાં આવી પરતંત્ર થઇ ગળામાં દોરડું બંધાવે છે. સંસારનું દોરડું, સ્ત્રી, રાજા, પંચમહાભૂત, સર્વને ભય આપી પરતંત્ર બનાવે છે પણ સિંહ પાંજરામાં બેસતોજ નથી. આમ તેમ છૂટવાનું શોધે છે.

તા. ૧૬-૮-૧૯૦૩.

૪૧. વાસના.

દૃઢભાવનયા ત્યક્તપૂર્વાપરવિચારણમ્ ।
યદાદાનં પદાર્થસ્ય વાસના સા પ્રકીર્તિતા ॥

યોગવાસિષ્ઠમ્.

અર્થ:—પૂર્વાપરનો વિચાર કર્યાવિના દૃઢભાવનાથી જે પદાર્થોનું ગ્રહણ તે વાસના કહેવાય છે.

સંસાર સમુદ્રમાં જન્મ મરણનું ચક્ર ફરી રહ્યું છે. એ ચક્રી જે ભૂકો નિરંતર ભભરાવે છે તેથી સંસાર સમુદ્ર ખારો લાગે છે પણ અગસ્ત્ય જેવા આખા સમુદ્રને જોતજોતામાં પી જાય છે તેને તે ખારો નહિ પણ મીઠો મધ જેવો લાગે છે છતાં અજીરણ થતું નથી. જે કોઇ મનને જડ અસત્ જાણે તે અભિલાષા પૂરી કરવા મથે નહિ; મથે ત્યાંલગી મનને સત્ જાણે છે. માટે ઉદાર આત્મસ્વરૂપ મળે નહિ ત્યાંસુધી કૃપણ રહે. જન્મ અંધને સુંદર બગિચો નિષ્ફળ છે. અંધા આગળ આરસી તે ખરી ખૂબી શું જાણે? મન જીતે નહિ તેને આત્મબોધનો ઉપદેશ શું કરે? કુષ્ટ રોગીને સુગંધી પદાર્થ શું કરે? સ્મશાનમાં જઇ મુડદાં સાથે કોણ વાત કરે? દેહાભિમાની મુડદાં છે. અંતઃકરણમાં મનરૂપી સર્પ છે તે જડ છે. એવા જડને કહાડવું એમાં શું છે? એને જીતવું શું કઠણ છે? મન તો છેક તુચ્છ છે. સ્વપ્નનગર છેક પાસે હોય તોપણ જાગ્યા કે નથી. તેમ મનને વિચારથી નથી એમ જાણવું. જ્ઞાન સિવાય મન નથી અને જ્ઞાન તો સ્વરૂપ છે. મન કાયમ રાખે તે અમૃતને ત્યાગીને વિષ પીએ છે. મન સ્થિર તે અમૃત અને કૂદાકૂદ તે વિષ યાને હલાહલ ઝેર. મનની ચંચળતાથી વિષય દોડરૂપી વિષથી થતી મૂર્છા સ્વરૂપ તરફ ઉંઘ લાવે છે. ઇંદ્રિઓ, પ્રાણ વગેરે પોત પોતાનું કામ કરે છે અને તેમાં જીવને બંધાવવાનું કારણ નથી. આત્મા સર્વને સત્તા સ્ફુર્તિ આપે છે. પોતે પોતાના તાબેદારથી કેમ બંધાય? તાબેદારની શકિત શું પોતામાં નથી? જગત્માં દુઃખનો લેશ નથી. સુખ તો આનંદમય છે. ઊંટ જેમ કાંટાનીજ પરંપરા શોધે તેમ જીવો દુઃખ દેખે છે. જેમ જળના પરપોટા તેમ જીવો દેખાઇ લય થાય છે. થાય છે ને જાય છે. પરપોટાનો શોક શો? શોક કરે તે પશુથી પણ તુચ્છ છે. ક્ષણભંગુરનો શોક! પોતાને કયાં જીવરૂપે રહેવાનું છે? આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન, એ ચારે પશુ તથા મનુષ્યને સામાન્ય છે. પશુને પરિશ્રમ નથી. મનુષ્યને ચિંતા વગર મળતાં નથી. મચ્છર મારે તેનો કોણ શોક કરે છે? માછલાંનો કોણ શોક કરે છે? કેટલાં રોજ મરી જાય છે! નાનાને મોટાં ખાય છે. સો જણને ગરીબ બનાવી એક જણ શ્રીમંત થાય છે. પક્ષિઓ મરી જાય છે તેનો વિલાપ કોણ કરે છે? વરસ દહાડા સુધી તેની પાછળ મોહોડાં વાળી કોણ રડે છે તથા જમવા ખાવામાં કોણ શોક પાળે છે? ક્ષણમાં

લાખો જંતુ મરે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, અને ઉડી જાય છે. કોણ સ્થીર રહે-વાનું છે કે કલ્પાંત તથા વિલાપ કરવો. કોઇ આજ, કોઇ કાલ, ચાલ્યાં જવાના છીએ. નામ રૂપનો નાશ છે. જાયું તે જાવાને માટે. જે અનિવાર્ય અવશ્ય છે તેનો શોક કરવો નહિ. કેમકે છે ત્યારે પણ નાશના મુખમાં છે; છે તે નહિ સરખું; બલકે નથી ને ભાસે છે માટે નથીજ-નિરંતર નષ્ટ છે. કાળ સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. કાળરૂપી માળીનો બગિચો-આ સંસાર રમણિય લાગે છે કેમકે માળી કાપ કૂપ કરી નિંદણ દૂર કરવામાં હુશિઆર અને ચાલાક છે. નાનાથી મોટાં પ્રાણી સુધી સંહાર સિવાય શું નજરે પડે છે? જુને માખી, માખીને દેડકો, દેડકાને સાપ, સાપને નોળીઓ, નોળીઆને બીલાડી, બીલાડીને કૂતરો, કૂતરાને શિયાળ, શિયાળને સિંહ, સિંહને મેઘની ગર્જના, ગર્જનાને વાયુ, વાયુને પર્વત, પર્વતને વજ્ર, વજ્રને સુદર્શન ચક્ર, ચક્રને વિષ્ણુ, એ મૂજબ એક પછી એક પરંપરાએ નાના ને મોટો ખાઇ જાય છે અને વિષ્ણુને બચારાને એ બધા ભારે હલકા અવતારો લેવા પડે છે. વળી જુઓ કે મોટો દેવ અનેક નાના દેવોના જીવોથી થાય છે. માકડ, જુ, વગેરે આપણું લોહી પીએ છે. જીવ જીવને ખાય છે. મરોડામાં કીડા થાય છે. જળમાં મચ્છ કચ્છ થાય છે, વનમાં મૃગ સિંહ થાય છે, સ્થાવરમાં કીડી દેડકા કીડા થાય છે, વિષ્ટામાં કૃમિ થાય છે અને એ બધા જે થાય છે તે મરે છે અને હસે રડે છે. "હસતી કુંપળીઆ; મુજ વીતી તુજ વીતશે, ધીરી બાપુડીયાં." એમ ભાઇની ટોપી ભાઇને માથે થતીજ ચાલી છે પરંતુ ભાઇ ચાલ્યા ઉઘાડે માથે એ વાત નિઃસંશય છે. માટે પોતેપોતાને દયા કરી પોતાને તારવાનું છે. પશુ ધર્મવાળા દેખાતા મનુષ્યને શો ઉપદેશ? ઉજ્જડ જગામાં હુંહું શું કરે? તે કોઇને વિશ્રાંતિ આપતું નથી. ગળામાં દોરડાથી પશુ દોરાય તેમ ચિત્તની તૃષ્ણાદોરીથી મન ખેંચાય છે. વિષયકીચમાં ફસે છે; પથરા પણ તે જોઈ રડે છે. મન જીતાતું ન હોત અને તેથી સુખ ન હોત, તો બુદ્ધિવાન પ્રયત્નજ કરત નહિ. મન એ પણ ભ્રમ છે. માણસ કોલું જાણી કોલાથી બીહે છે તેમ મન જાણી જીવ પોતાનો નાશ માને છે. જ્યાંલગી મન છે ત્યાંલગી આત્મસત્તાનું વિસ્મરણ છે. મન સાપને વિવેક ગરૂડ ખાઇ જાય છે. સંકલ્પ ચિત્તને પોષે છે, એ ચિત્તશત્રુને સંકલ્પનું દૂધ પાઇ વધારો નહિ. આપણો સંઘાત તથા સંકલ્પ વિકલ્પ તથા અંશ અંશ

હુંપણું સર્વ દ્રશ્ય છે;-એ તમામ અસત્ છે. શરીર, ઇંદ્રિઓ, પ્રાણ, મન, એ સહુના સંઘાતને સંઘાત એવું નામ આપેલું છે. એ સહુ દ્રશ્ય કોટીમાં છે. રૂચના ત્રણ ગુણની છે તેનો હું સાક્ષી છું. તેનાથી અસંગ રહુંછું. નથી હું, નથી જગત્ એવું એક નિરંતર ધ્યાન બની રહ્યું છે. જે છે તે છે, અને તે હું છું. નિર્વિકલ્પ આનન્દ તો અનુભવથી જણાય છે. આત્મા અનાત્મા વચ્ચે વિભાગ ભાસે છે તેજ મળ છે. વૃત્તિ દ્રશ્યાકાર છે તે દ્રષ્ટાકાર થાયજ નહિ. દ્રષ્ટા તો છૂપો રહે છે. દ્રશ્ય પરથી અનુમાન થઇ શકે કેમકે દ્રશ્યનું ભાસવું એજ દ્રષ્ટાનું જોવાપણું છે. આંખમાં જોવાપણું ક્યાં છે તે શોધેલું જડે નહિ. દ્રશ્યનું દર્શન એજ નેત્રની પ્રગટતા છે. પ્રગટ છે પણ તેને જોય કોણ? પોતાને અવયવો હોય તો પોતે જોય. શરીરને જૂદું પાડીને એકને દ્રષ્ટા અને એકને દ્રશ્ય કરીએ છીએ. હું મને જોઉં છું. આખા શરીરમાં જોવાપણું હોય તો તમે તમને કેવી રીતે જુઓ? આત્મામાં તેમ છે. આત્મા અને જગત્ એ બેમાં અંતર શો છે? દ્રષ્ટા દ્રશ્યમાં જે દર્શન છે તે આત્મા, અને જગત્‌માં એકપણાનો અનુભવ છે તે આત્મા. અદ્વૈત એકજ "તત્વમસિ" મહાવાક્ય છે.

તા. ૧૭-૯-૧૯૦૩.

૪૨. અદ્વૈત.

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।

छान्दोग्योपनिषत्.

અર્થ:—હે સૌમ્ય! અગ્રે આ એકજ અદ્વિતીય હતું.

હું અને જગત્ જુદા એ ભેદ તેજ વિભાગ અને એ કલનાનો મળ માયા છે. નિદ્રામાં અજ્ઞાન છે. નિશાથી ઉંઘ લાવે તેથી જીવનમુક્તિ નથી. નિદ્રામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ સામાન્યરૂપે છે અને તેના ઉપર અજ્ઞાન જ્ઞાનને આધારે વિશેષરૂપે રહેલું છે પણ નિદ્રામાંથી પાછા જાગીએ છીએ એટલે કે નિદ્રામાંથી પાછો ઉદ્દભવ થાય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપની અખંડ સ્થિતિ નિદ્રામાં અનુભવાતી નથી અને કાયમ રહેતી નથી તેથી આત્માનુભવ ત્યાં થતો

નથી. પણ નિદ્રામાં હોઇએ ત્યાં ભેદ નથી એટલું તો નક્કી નેથી તે વેળા દુઃખનો અત્યંતાભાવ છે. દુઃખ છે તે ભેદના ભાવમાં છે. અદ્વૈતસ્વરૂપ સુખરૂપ છે. એક કે ત્રણુ અનુભવમાં આવે પણ દ્વૈત એટલે બેપણું તો કોઇને અનુભવમાં આવેજ નહિ. હું અને તમે એ બન્નેનો અભાવ વચમાં રહ્યો હોય તોજ હું અને તમેનો ભેદ થાય. અભાવ વસ્તુરૂપ નથી તેથી દ્વૈત છે એમ જો કહો તો અવસ્તુ ભેદ કરે નહિ. છતાં જેને અવસ્તુ માનોછો તે ભેદ તો કરતી ભાસે છે માટે અભાવ છે તે ભ્રાંતિ છે. અભાવની નીચે આધાર છે. આધાર દરેકની નીચે છે. અભાવની નીચે ભાવ છે. ત્રણુ વગર ભેદ નથી પણ દ્વૈત ભાનમાં આવે છે. અભાવના ભાન છતાં પણ અભાવનો અભાવ છે, તેજ સંધિ કહેવાય છે. અભાવનો પ્રકાશ ચૈતન્ય વગર થાય નહિ, પણ વૃત્તિજ્ઞાન થતું નથી તેથી એજ સંધિ સમજવી. વિષેષ ભાવની છાયા એ પણ સત્તા છે. વિશેષભાવ ન હોય ત્યાંતો સામાન્ય ભાવ બની રહ્યો છેજ. માટે અખંડસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરો એટલે ભાવના કરો કે "બ્રહ્મ સત્ય જગત્ મિથ્યા;" અને તે "હુંજ છું" એવી ભાવના કરો તો સત્ય જણાય. ભીંત ઉપર ચિત્ર થયું નથી; ચિત્ર ભ્રાંતિ છે. ભીંત ન જોવી અને ચિત્ર જોવું એ ભ્રાંતિ છે. માંદા હોઇએ ત્યારે ભીંતપર બાવા દેખાય છે; બીજાંઓને દેખાતાં નથી. જેને દેખાય છે તેને ભ્રાંતિ છે. મરતી વેળા કાંઇ કાંઇ ચિત્રની ભ્રાંતિ પડે છે. આત્મા ઉપર ચિત્ર વિચિત્ર જગત્ મન ઇંદ્રિઓવડે ભાસે છે પણ તેમાંથી ન જોઇએ અથવાતો મન ઇંદ્રિઓનો અભાવ થાય, તો અભેદ છે. જ્ઞાન નષ્ટ થએલું નિદ્રામાં લાગે પણ જ્ઞાન વિશેષરૂપે નથી એટલુંજ; બાકી સત્તા ગઇ નથી. આંખ છે પણ પ્રકાશ નથી તેથી આંખની જોવાની શકિત ગઇ નથી. તેમ નિદ્રામાં મન ઇંદ્રિય ગઇ, પણ ચૈતન્ય સત્તા કાયમ છે. સ્વરૂપમાં ભેદ કરી કલ્પિત પડદો કર્યો હતો તે લય થયો. ભીંત કહાડી નાંખીએ તો અંદર બહારનો ભેદ મટે ભીંત કાંઇ જમીનમાં નથી; ઉપર છે. જમીન તો સલંગ તેજ છે. અભેદ તો દેખાવવો જોઇએ. મન ગયું કે ભેદતા ગઇ પછી અભેદતાને જોય કોણુ? તેથી તે નથી એમ જાણવું નહિ. ભાન રહિત જ્ઞાન બની રહ્યું છે; દ્રષ્ટા દ્રશ્ય નથી અખંડ છે. બધું ભાનરૂપ થાય છે ત્યાં વિશેષ ભાન શું કરે? યંત્રમાં લડાઇઓ, આગબોટો વગેરે કાચમાંથી જોઇએ તો દેખાય. નથી તે સત્ય ભાસે તેમ મન ઇંદ્રિયરૂપી યંત્રમાંથી ચિત્ર વિચિત્રતા દેખાય છે.

દ્રષ્ટાદ્રશ્યમાં દર્શનથી ભાન ઉઠવું એજ અંતર છે. દર્શન દ્રષ્ટા હુંરૂપ નથી જ્ઞાનરૂપ છે. તેમજ દર્શન દ્રશ્ય ઘટરૂપ નથી. જ્ઞાનમાં હું, ઘટ, ઉભા ક્યાંથી? ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. દર્શન સત્ય છે અને તે હુંની નિચે તથા ઘટની નિચે પણ કાયમ છે. આત્મા ઉપર ઇશ્વર જીવ બન્ને છે. અંતરનો જે અનુભવ તેજ અંતર છે. નવને ગણનારો અને દશમો એમાં અંતર શો? માનેલો અંતર છે; અનુભવમાં આવેલો તેટલો. ભાનમાંજ ભેદ છે. અનુભવથી હું અને ઘટ જુદા નથી. પહેલા ઍક્ષ્યમ (Axiom)થી હું અને ઘટ અભેદ છે. અનુભવસ્વરૂપ સત્ય છે; એ સિવાય બીજું કાંઇ નથી. અનુભવપ્રકાશ વગર દ્રશ્ય દેખાય નહિ. પણ અનુભવપ્રકાશ જોયા વિના દ્રશ્યને આગળ કરીએ છીએ તેજ ભ્રાંતિ. પ્રકાશનો પ્રકાશ કરનાર નેત્ર છે તે ચર્મચક્ષુ નહિ. મુડદાની આંખ શું કરે? આંધળો અંબારામ કવિ અંતર ચક્ષુથી દેખતો કાને સાંભળે અને આંખ વગર ચિત્ર ખડાં કરી જોતો. શ્રવણઇંદ્રિય જેમ તેજદાર હોય છે, તેમ ઘ્રાણેંદ્રિય પણ તેજ હોય છે કૂતરાને ગંધમાં ચિત્ર ઉઠાવવાની સત્તા છે. પગલામાં પણ વાસ છે અને તે કૂતરો પારખી શકે છે; તે ગંધશક્તિથી પારખે છે પણ આંખથી પારખતો નથી. તેટલા માટે શૌચની જરૂર છે. તેને ગંધમાં ખરી હકીકત જણાતી નહિ હોય એમ માનીએ તો આપણે આંખે જોઇએ છીએ તે ખરૂં જોઇએ છીએ એની શી ખાત્રી? અંદર કોઇ પણ રીતે ચિત્ર ઉઠે તે રીતે દ્રષ્ટા ઓળખ કરે છે. દુઃખી છું એ પણ અનુભવ અને આનન્દ એ પણ અનુભવ છે. માટે કોનાથી ડરવાનું છે? પથ્થર અને મનુષ્ય સમાન છે. પથ્થરનું પથ્થરપણું અનુભવમાં ભાસેથી છે નહિતો જડ અસત છે. અનુભવમાં આવેથી પથ્થરને સત્યતા મળે છે, માટે દરેકને સત્તાસ્ફૂર્તિ આપે છે તેજ સ્વરૂપ છે. સ્વાદનો લેનારો અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અસત છે. સ્વાદનો અનુભવ સાચો છે. હુંપણું દેહથી ઉપાડીને અનુભવપર આરોપવું. એ વચ્ચે નિરાલંબ સાક્ષી સ્વરૂપ છે, તેપર ધ્યાન કરવું. દર્પણમાં અથવા નેત્રમાં વાસ્તવિક આકાર થતો નથી છતાં દરેક ચિત્ર પડે છે. જો બધા રહેતાં હોય તો આખું ઢંકાઇ જાય છતાં ઉપરા ઉપર બધા ચિત્ર ભાસે છે છતાં એ નિરાલંબ છે. જ્ઞાનમાં બધું ભાસવા છતાં જ્ઞાન તેવુંને તેવું છે. આત્મા છૂપો નથી પણ પ્રગટ છે. પરમાત્માએ જીવ સાથે એવી શરત કરી કે, હું એક બગિચો બનાવું અને તેના દરવાજા મોકળા રાખું; તેમાં એક

બંગલો બાંધું; તેના બારણા રાખું; તેમાં એક હીંચકો ટાંગું; તેના ઉપર હું બેસું અને તમને બધાને બગિચામાં ઊભા રાખું અને જે મને આવીને મળે તેને મારૂં સ્વરૂપ અને મારૂં પદ આપું. નહિ આવી મળે તેટલાંને બંદીખાને નાંખું. એ શરત સવારે ૭ વાગાથી તે સાંજના ૭ વાગા સુધીમાં પૂરી કરવાની છે. જીવો તમાસો જોવાને સવારે ૭ વાગે દાખલ થયાં પણ જુદા જુદા રમણીય વૃક્ષો, ફળ ફૂલ વગેરેની ખૂબી જોતાં સવારના નીકળેલાં વખત કયાં જાય છે તેનો વિચાર કર્યાં વિના, આ હમણા જઇને હીંચકે ચડી બેસીશું, તેમાં કેટલીવાર લાગવાની છે ? આ એક ફળ તોડીને અથવા એક ઝાડ જોઇને પછી નક્કી આપણે ખોટી થવુંજ નથી, એવાં ખોટા વિચારોમાં એક મૂકી બીજું મૂકી ત્રીજુ, હમણાં પોંચીશું, એમ કરતાં સાંઝ પડી જાય છે અને શરતનો વખત પૂરો થઇ ગયો કે પછી પસ્તાય છે. પણ આડું અવળું ન જોતાં ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યાં વગર, એકદમ સીધે રસ્તે સંસાર બગિચામાં કાયમ રહ્યા છતાં, મોહિ-ણીઓ તથા ખૂબીમાં જરાએ ન રોકાતાં, પરમાત્માસ્વરૂપનું દર્શન પામે એવીતો કોઇ વિરલાનેજ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે બીજાં તો જરાવાર રહીને એમ બહાના બતાવે છે. આ એક મારા નાના છોકરાની છોકરીના છોક-રાનું અધરણી આવે ને પછી આપણે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કરવો છે; હવે તો જરૂર. એમ વખત એક પછી એક લાલચમાં લંબાતો જાયછે અને આખરે પોતે કાળ આવે લાંબો થઇ પડે છે અને ધાર્યું પાર પડતું નથી. જે વસ્તુ પાસેજ છે, પણ જેનું દર્શન નથી પ્રગટ છે છતાં મળવી કઠણ અને અસંભવિત લાગે છે, જેનો વિયોગ નથી, અને જેની મગદૂર નથી કે આપણાથી દૂર જઇ શકે. જ્યાં વસ્તુ છે, ત્યાં તે (સત્તા) સૌથી પહેલી છે અને પછી વસ્તુ તો દેખાય છે, તેને શોધવા નીકળવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા છે. આકાશનો ઘડા સાથે અભેદ છે. માત્ર સ્વરૂપ શું છે, એ જાણવું એજ મોક્ષ છે. માટે અત્યંત વિયોગ કેટલેક જન્મે મટશે એમ નથી. અંતરનું અંતર કરેલું છે તે ચૈતન્યપર દ્રષ્ટિ જાય તો મટે. પોતાનું સ્વરૂપ કાંઇ બજારમાંથી વેચાતું આણવાનું નથી.

તા. ૧૮-૯-૧૯૦૩.

૪૩. દ્રષ્ટિફેર.

यत्र तत्र स्थितस्यापि कर्पूरादेः सुगंधिता ।
यथोदेति तथा दृश्यं चिद्धातोरुदरे जगत् ॥
अङ्गदत्वं यथा हेम्नि मृगनद्यां यथा जलम् ।
भित्तिर्यथा स्वप्नपुरे तथा द्रष्टरि दृश्यधीः ॥

योगवासिष्टम्.

અર્થ:—યત્રતત્ર સ્થિત સતે પણ કર્પૂરાદિનો સુગંધ જેમ ઉદય પામ્યા વિના રહેતો નથી, તેમ ચિદ્ધાતુના ઉદરને વિષે દૃશ્ય જગત્ જાણવું. જેમ સૂવર્ણમાં કટકત્વ છે, મૃગનદીમાં જલ છે, સ્વપ્નનગરને કોટ છે, તેમ દ્રષ્ટાને વિષે દૃશ્યબુદ્ધિ છે.

કાંઇક ભાવરૂપ અભાવરૂપ એજ જગતનું સ્વરૂપ છે. ભાવ અભાવ ક્ષણીક સાપેક્ષક છે. પુસ્તકની આસપાસ પુસ્તકનો અભાવ છે પણ આકાશનો ભાવ છે. અભાવ કહીએ છીએ ત્યાં પણ અવસ્તુ નથી; આકાશ પોલાણ કાંઈ પણ છે. માટે ભાવાભાવ મિથ્યા છે. તેનો આશ્રય આત્મસ્વરૂપ છે તેની ભાવના કરવી. (**भावाभावो भवः**) ભાવાભાવની ભાવના તજો. વિશેષતામાં કાંઇ ખીલી આવતું નથી. ભાવનાથી વિશેષતા થઇ કે સામાન્યનો અભાવ ભાસે. ભાવરૂપતા આપવાને આકાર થવાની જરૂર નથી. આકાર ઘણી જાતના છે; માટીનો ઘડો આકાર છે. તે કૃતિથી થાય છે; દૂધનું દહીં તે પરિણામે થાય છે; ભીંતપર લીટા કહાડવાથી; તેમજ કાગળ પર નખથી કાઢે તે આકાર; પાણીમાં લેહેરોથી પરપોટા થાય; અને આકાશમાં એની મેળે આંખના દોષે મોતનમાળ દેખાય; આત્મામાં ભાવનાથીજ વિશેષ ભાવ ઉઠે છે કાંઇ ખરા ચિત્ર નથી. અનુભવ શું નથી ? સર્વ વસ્તુની ખાણ છે તેમાં બધું ભાસે છે. માટી તો ભૌતિક છે પણ અનુભવ તો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ સર્વની ખાણ છે. તેમાં શું ચમત્કાર ન ઉઠે ? ભાવાભાવ જગત્ છે. અનુભવમાં સઘળું ભાસે છે તે અનુભવજ સ્વરૂપ છે. “ છું ” બનો તેની સાથે “ નથી ” બનવુંજ પડે. ગુરુ થયા તો ચેલા નહિ. પરિચ્છિન્ન થયા તો બહાર બીજું બધું બને. અહંભાવનાજ કહાડી નાંખવી. જે છે તે છે તે હું છું “ હું બ્રહ્મછું ”

તો અબ્રહ્મ નહિ થવાય. બન્યા કે ઓળો-છાયો તૈયાર. જે બનો તેનો પ્રતિયોગી તૈયાર છે. સ્વરૂપ ભાવાભાવથી રહિત છે. બે મોઢાની એક મૂર્તિ છતાં દ્વૈત નથી. જોવામાં માત્ર બે છે. વસ્તુમાં નિશ્ચય એક છે. વિરોધી એકજરૂપ છે. વિરોધ દેખાતાં, વિરોધ નથી. સુખદુ:ખ એકરૂપ છે. એનું ચક્ર અલૌકિક છે. ક્રમે ચક્રાકાર છે માટે એક છે. જુદી દ્રષ્ટિમાં વિરોધ છે. તાઢું ઊનું એક બીજાના ઘાતક છે. થંડુ પાણી દેવતાને ઓલવે; દેવતાપર પાણી બળે; અત્યંત થંડુ ઊષ્ણુ થાય; હીમથી બળી જાય. ઊષ્ણુતા અત્યંત વધારો, તો થંડુગાર. એકજ છે–ડીગ્રીમાં ફેર માત્ર છે. સ્વાદમાં તુરૂં, ખાટું, મીઠું, કડવું ઉત્તરોત્તર થાય છે. જમરૂખ કેરી કાચા પાકા જુઓ. એકજ માણુસ છે છતાં બાળક, જુવાન, ડોસો અને અવસ્થા ભેદ છે. ઘરડું તુરીયું કડવું; ઘરડું કડવું જણાય છે. સર્વ મનુષ્ય પણ માટીના પૂતળાં છે. ભ્રાંતિ દૂર કરો. ક્રિયા કાંઇ નથી. સાપને લાકડીથી મારો તોપણ નિવૃત્ત થશે નહિ; મનથી કાઢી નાંખવો જોઇએ. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. નિદ્રામાં રોજ મુકત થાઓ છો. મૂળતો સર્પની સત્યતા જવી જોઇએ. નિદ્રાથી જાગે જગત્ ખડું થાય છે. જગત્ મનમાં કાયમ છે, તે મુકિત ન કહેવાય. સુવા પછી મુક્તિ નથી. દેહ શિવાય મુક્તિ નથી. **(यं यं वापि स्मरन्)** વગેરે. મરણુ સમયે **(यथा मति तथा गतिः)** એ ઉપાસક માટે છે. બહાર મૂર્છા છતાં અંદર સાવધ છે. આ દેહનો કંટાળો થાય છે અને મુખ્ય વાસનાનો દેહ આગળ ખડો થાય છે અને તે પ્રિય લાગે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. મરેલાની આંખથી તેનો મારનારો પકડાય, કેમકે તે મરતી વખત તદ્રુપ થાય છે. તે ખુનીની છબીની છાપ મારનારની આંખમાં પડી રહે છે. મરનારની વાસના એકજ ત પ બને છે તે છેલ્લી છબી છે. બીજી કોઇ છબી નહિ હોવાથી તે પડી રહે છે. તેને પ્રયોગે કરી છબી પાડી લઇ પકડી શકાય છે જો કે તે પુનર્જન્મ તે ખુનીનો લેછે પણુ એ ખુની પકડાઇ આવે છે. વૃત્તિ તીવ્ર થાય ત્યાં એમ બને. એક તાજવામાં સંકલ્પ અને બીજામાં દેહ. ભ્રાંતિને ભ્રાંતિ રૂપે જાણી તો તેનો ભય શું? જગતની સત્યતા એજ સંસારનો રસ-જીવન છે તે નષ્ટ થાય તો સૂકું કાષ્ટ; નવો ફણુગો ફૂટે નહિ. લાકડાનો સાપ બચ્ચાં જણે નહિ. કદાપિ ખાય પીએ પણુ તે યુક્તિથી, જગત્ જો મૂડદું થયું તો ડર કોનો અને પુનર્જન્મ કયાં છે? સત્ય નથી. આપણે સત્યતા આપીએ છીએ.

ભાવનાથી ખોટો તે ખરો અને ખરો તે ખોટો થાય છે. ખેડુતનો સાપ બાંધડી મૂવા પછી પોતાને ખબર પડેથી મરણ કરતો હતો. કેદીનું ઑપરેશન (Operation) ભાવનાથી મૃત્યુને આપતું હતું. સ્વપ્નના પદાર્થો પણ ઇંદ્રિઓથી સિદ્ધ થાય છે તેને તમે મિથ્યા કેમ કહો છો? એજ ઇંદ્રિઓ જગતૂના પદાર્થોને ખરા સિદ્ધ કરે અને સ્વપ્નના પદાર્થોને ખોટા સિદ્ધ કરે ત્યારેતો ઇંદ્રિઓ ખોટા ખરા સિદ્ધ કરે છે તો તે નિરંતર છે. એવા સાચા જુઠા સાક્ષીને કોણ માને? આ જગતૂ વારંવાર દેખાય છે તેથી સત્ય કહો તો કાશી એકજ વાર જોઇ છે માટે ખોટી કેમ માનતાં નથી? ૧. વિષયાસકિત, ૨. મંદબુદ્ધિ, ૩. કુતર્ક, અને ૪. દૂરાગ્રહ એ ચાર વર્ત્તમાન પ્રતિબંધ છે. સ્વલ્પ સંકલ્પ સ્વપ્ન છે અને તીવ્ર-દ્રઢ સંકલ્પ જાગ્રત છે; પણ બન્ને સંકલ્પો છે તેથી મિથ્યા છે. ચિત્તના ઘોડા પર ચડયો કે તે ઘણુક ઘણુક ધક્કા ખાવાનો ને પ્રસંગે પડવાનો પણ ખરો; તેને પડવાનો ભય છે. સ્વરૂપની સપાટીપર કાંઇ સુખદુઃખ નથી.

તા. ૨૦-૯-૧૯૦૩.

૪૪. તૃષ્ણારૂપી કુતરી.

कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै-तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वि-त्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्था-याथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

बृहदारण्यकोपनिषत्.

અર્થ:— હે યાજ્ઞવલ્કય! જે ક્ષુધા તૃષાથી મુક્ત, શોક મોહ જરા મૃત્યુની પાર, સર્વાન્તર છે તે કીયો? તે આ આત્મા, જેને જાણી બ્રાહ્મણો પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા, લોકૈષણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા ચરે છે.

ચિત્ત સંસારરૂપી બીજની કણીકા છે.–જીવરૂપી પક્ષીને બંધન જાળ છે. દાગીના સોનાના છે તે પરસ્પર જુદા છે, અને વચમાં સોનાનો અભાવ છે પણ ચૈતન્ય સત્તા આખો એક ગઠ્ઠો છે તેમાં

અભાવ કોઇ જગાએ નથી. ચિત્ત વિસ્તારને પામેથી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. માટી તુચ્છ છે તેજ સૂવર્ણ, હીરા, માણેક, મોતી, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય-રૂપે થઇ મોહ કરે છે. વિસ્તાર પામવાનું કારણ સંકલ્પ છે. મનુષ્યનો સંકલ્પ કે ઇશ્વરનો સંકલ્પ. સુથારના સંકલ્પે કેટલાં રૂપ થાય છે ! ખુરશી, ટેબલ–જેવો સંકલ્પ. મટોડાં પહેલાંનો ક્રમ ચિત્ત, આકાશ, વાયુ, જળ, માટી વગેરે રૂપે થયું છે. માણસ મટોડાનું પૂતળું છે. સંકલ્પ સ્થૂલતાને કેમ પ્રાપ્ત થયો ? મટોડું સોનું કેમ થયું ? કાર્ય-કારણમાં સાદ્રશ્ય છૂપાયું તેથી ભેદ ભાસે છે. ઝાડ, ડાળાં, ફળ, ફૂલ જુઓ જાણો છો. તેથી કહો છો કે એકજ ઝાડનાં છે અને એકજ બીના પરિણામ છે. એકજ અન્ન, રૂધિર, હાડ, માંસ, ધાતુરૂપે થાય છે. મૂળ પરિણામનો સંબંધ ન મેળવે તે મોહ. એકતા મેળવે તો જ્ઞાન. ચિત્ત વિસ્તર્યું કે તૃષ્ણાની વેલી વધી. મારૂં તારૂં ડાળાં થયા કે પલ્લવ ફૂટયાં કે મૂર્છા; સ્વરૂપને ભૂલ્યો. અંદર જાગતો પણ બહારથી ભૂલે તે મૂર્છા. ગાઢ મૂર્છામાંથી જાગે નહિ. વસ્તુની કીમત પણ વિપરીત બતાવે છે; દ્રષ્ટિ ફેર છે. મનુષ્ય સોનાની લાલચ કરે છે. પશુપક્ષી સોનાને શું કરે ? ભાવના ફેર છે. તૃષ્ણાથી તૂચ્છ વસ્તુની કીમત વધે છે. તૃષ્ણા અંધારી રાત છે. એ વાદળામાં જ્ઞાનસ્વરૂપ ઢંકાઇ જાય છે. ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થ જોય છે અને તે જેમાં ખીલેલાં છે તે સ્વરૂપ દેખે નહિ. તૃષ્ણા તરવારની ધાર જેવી શોભીતી-કોમળ સુંદર છે, પણ સ્પર્શ કરે તો નાશક છે. તૃષ્ણારૂપી કૂતરી (કુકકુરી) દેહ ઉકરડાપર ચિત્તરૂપી ઘરમાં રહે છે. હ્રદય છિદ્રમાં તૃષ્ણા સર્પિણી નથી તો શાન્તિ છે. મનુષ્યને તૃષ્ણારૂપી કીડો પેઠો તો મન પ્રફુલ્લિત રહે નહિ. તૃષ્ણા નદીમાં જીવ તતૃણવ વહે છે. તૃષ્ણારૂપી યંત્ર જીવ પૂતળીને ભમાવી નચાવે છે ઊંચ-નીચ યોનીમાં નાંખે છે. તૃષ્ણા છે તો પુનર્જન્મ, સ્વર્ગ, નર્કના તર્ક છે. સંસાર દુઃખરૂપ છતાં છૂટે નહિ. ચકકરે ચડેલો શું કરે ? એકદમ અટકે તો ધમ દઇને પડે. ગધેડે બેઠેલો ઘેરજ ઉતરે. બૅટરી (Battery) પકડી તે ધડધડ નસો બોલતાં છૂટે કેમ ? લીલા ઘાસની લાલચે હરણ ફસાયાં છે. ઇચ્છા આનન્દરૂપ ભાસે છે. આશા વિનાનું જીવતર વહાલું લાગતું નથી; પાયમાલ થતાં પણ આશાપર નીભે છે. જોશી કહે છે કે એક દશા ઉતરવા દો બીજી સારી આવશે. ટકાવી રાખે તેનેજ સ્વરૂપ

માને છે પણ તૃષ્ણાજ ખાડામાં નાંખનાર છે. તૃષ્ણારૂપી ડાકણી ઉત્સાહ કલેજું ખાનારી છે. ચિંતા ચીતા સમાન છે. તૃષ્ણાવાળાને બાળક પણ નચાવે. જ્યાં તે લાલચે બાળક દોરવે ત્યાં તે જાય છે-કહે તેમ કરે છે. સ્ત્રી સુંદરીને સિંહની વાત જુઓ; નખવાળા પંજા કઢાવી નંખાવ્યા. બે બાયડીનો ડોસો વાળ ઉખડાવી ટલ્લો થયો. સોનાના વાસણમાં વિષ્ટા છે તો તેને હાથ પણ કોણ અડકાડે ? ધોઈને લે. તૃષ્ણાની વિષ્ટાથી હૃદય નીચ થયું છે. રાવણની સોબતે સમુદ્રનો મહીમા ઘટયો છે. તૃષ્ણાથીજ વિષ્ણુને ચતુર્ભુજ થવું પડયું છે; એક તૂચ્છ મૂર્તિ બનવું પડયું છે. ઇંદ્રનો પક્ષપાત કરવાથી વામન થઇ બળીને ઘેર દાન માગવું પડયું. સૂર્ય પણ નીયમે બંધાયલો ફરે છે. હું આવોજ થાઉં એ તૃષ્ણા ચૌદ લોકને ભમાવે છે-બંધનમાં લેછે. દોરડીથી બંધાએલા છૂટે પણ આ બંધનથી છૂટે નહિ. ગુરૂ શું કરે ? પોતાને પ્રયત્ને છૂટે. તૃષ્ણાવાન મુક્ત નથી; તૃષ્ણા રહિત મુક્ત છે. કલ્પના ન કરો. તારા સંકલ્પની ખોટી ઉભી કરેલી વસ્તુમાં શું તૃષ્ણા કરે છે ? તારી પાસે શું નથી ? પૂર્વ અપરનું અનુસંધાન કરાવે તે સંકલ્પ. અનુસંધાનનો ત્યાગ કર- વર્તમાન થવાદે; પૂછડાં રહિત કરી વર્તમાન થવા દે. ભૂત ભવિષ્ય દેખાતાં નથી-પૂછડાં લંબાવે છે. પૂછડીઓ તારો જુઓ. વર્ત્તમાન ક્ષણે ક્ષણે ચાલ્યું જાય છે. ભય પણ આવ્યું કે જાય છે તેમાં શું બંધન છે ? સોનાને ગાળી લીધા પછી દાગીનાની સત્યતા નથી માટે અનુભવ ખરો છે. પદાર્થ શેષ રહ્યો નહિ. બરફી તો ખવાઇ ગઇ. મન પણ કાંઇ વસ્તુ નથી તે અનુભવજ છે. પદાર્થ રહિત પ્રકાશ અનુભવસ્વરૂપ છે. હુંતુંની ફોકટ કલ્પના ન કરો. માટીના છે તેમાં હાથી ઘોડા કરી વિયોગ ન કરો; અખંડતાનો ભંગ થાય છે—કટકા કટકા ન કરો. જાણ્યા છતાં ભાવના ભેદની છે. અનાત્મ ભાવ કાઢી નાંખો તો તમે જ્ઞાનવાનના શીરોમણી છો. તમારા હાથમાં છે. " અહં " પોતાને વિષે એજ અપવિત્ર છે. પરિચ્છિન્નતા કાઢો. પાંચમી ભૂમિકાએ પોહોંચ્યા. પૂર્ણ નિશ્ચય એ ચોથી ભૂમિકા છે; પાંચમી એ અપરોક્ષ છે; ચોથી પરોક્ષ છે.

તા. ૧૯—૯—૧૯૦૩.

૪૫. પરમાર્થતા.

बन्धमोक्षदशाहीना द्वित्वैकत्वविवर्जिता ।
सर्वैव ब्रह्मसत्तेयमित्येषा परमार्थता ॥

योगवासिष्टम्.

અર્થ:—બન્ધમોક્ષ દશાથી રહિત, દ્વિત્વથી કે એકત્વથી અત્યંતવર્જિત, એવી બ્રહ્મ સત્તાજ સર્વ છે,—એ પરમાર્થતા.

સર્વાત્મજ્ઞાન થયું તો ચૈત્યનું ચૈત્યપણું મટી જશે. પોતાને પરિચ્છિન્ન કરવાથી જગત્ બને છે. " હું આત્મા છું " એ નિશ્ચયથી ચિત્તની શાન્તિ છે. નિરોધથી ક્ષણિક શાન્તિ થાય પણ કૂતરાની પૂછડી વાંકી તે વાંકી. પાણીમાં દબાવેલી તૂમડી ડૂબે પણ દબાણ દૂર થતાં પાછી ઉપર આવે. માટે ભેદબુદ્ધિ અસત્ય થવી જોઇએ. સંકલ્પ વિકલ્પ કે નિશ્ચય છેજ નહિ; આત્મતત્વજ છે. આત્મસૂર્યથી ચિત્ત અંધારૂં નષ્ટ થાય છે. મન માને ત્યાંસુધી ભય છે. ભેદનું ભાન એજ મનનું સ્વરૂપ છે. ભેદ નહિ છતાં ભેદ ઉત્પન્ન કર્યાં છે તેના કારણો ભાન અને શબ્દ છે. અખંડસ્વરૂપમાં ભાવ અભાવ પ્રતીત થયાં કે ભેદ ઉઠયો. એકજ વૃત્તિમાં ભાવ સાથે અભાવ ઊઠે છે તે એકજ છે. ઘટશબ્દ નામ આવ્યું તેથી માટીનો માટીથી વિયોગ કર્યો. એ વિયોગ કયાં થયો ? નામનો થયો. માટીથી માટીનો વિયોગ એ વાતજ હસવા જેવી છે. માટીના પૂતળાંઓ કોઇ સ્થીર, કોઇ ચાલતાં, બની રહ્યાં છે. એક માટીના અનન્ત ભેદ. કોઇ બોલે, કોઇ ચાલે, કોઇ પડી રહે. અનન્તભેદ વ્યવહારમાં, કલ્પનામાં, ભ્રાંતિના છે. ભેદ માની ને વળી સત્યતા માની કે ઘડો માટી નથીજ એ મનનું સ્વરૂપ છે. એ ભેદને અત્યંત નષ્ટ કરો. જાણતાં છતાં ભમાવે છે માટે દૃઢ થવાને એકની એક વાત ફરી ફરી ને ધ્યાનમાં લેવી તેથી પુનરુક્તિદોષ થાય છે એમ સમજવું નહિ. દૃઢ થાય ને ભેદ ભાસે નહિ તો મનનું મનપણું ગયું ને સર્વાત્મા દ્રષ્ટિ થઇ. જે વિયોગ નામનો થયો છે, તેનો યોગ કરવાનો છે, માટે કરવાનું કાંઇજ નથી—સમજવાનું છે. અનુભવપ્રકાશ જુઓ. જુદાપણું મટાડવાનો ઉપાય એ છે કે નામરૂપ નીકળી જાય તો એકસ્વરૂપ છે તે છે. સ્વપ્નમાં વિયોગ થાય કે હું

વિલાયતમાં ગયો છું; જાગીને જોતાં ગાડી ઘોડાનો ખરચ કરવો પડતો નથી પણ વિલાયતથી ઘેર આવેલાજ છીએ કેમકે ઘરમાંજ હતા–ગયાજ નહોતા. ખરા ગયા હોઇએ તો પાછા આવવાને સાધન જોઇએ માટે ભ્રાંતિ દૂર થાય તો ઘેરજ છીએ. આ પરમાર્થયોગ કહેવાય છે. વિના યોગ-ભ્રાંતિ છે. મન નહિ રહ્યું તો ભ્રાંતિ શી ? પથ્થર ભય રહિત છે. ભય શરીરને નથી અને આત્માને પણ ભય નથી. મોજાથી હું ડૂબી જઇશ એવી સમુદ્ર ફીકર રાખે નહિ. મનેજ ભય માનેલો છે માટે મનનો ત્યાગ કરો કેમકે મન થયુંજ નથી એ નિશ્ચય છે. ચિત્તરૂપી વૈતાળ એટલે ભૂત વળગેલું છે. ભૂત હોય તોપણ દેખાતાં નથી; જપ કરે તો આવે છે. કલ્પનારૂપે આવે; ભાવના કરે તે થાય. ઉલટો ક્રમ થાય તો નિવૃત્ત થાય. "(**एकोहं बहुस्याम्**)" ભૂતને નિવૃત્ત કરવાને "તે હું જછું" એ જપ જપે તો એ ભૂત નષ્ટ થાય. એવી રીતે હૃદયમાંથી ચિત્ત વૈતાળને નષ્ટ કરો. ભય બીજાથી છે. સાપને પોતાના ઝેરનો કે વાઘને પોતાનો ભય નથી. દાંતનો ભય જીભને. નથી. કેમકે જુદાં છતાં એકપણું માનવાથી તેની એક ભાવના છે. દ્વૈત એજ ભય છે. જુદાપણા વગર ભય થતો નથી. ભેદબુદ્ધિ કાઢી તો ભય નથી. ઉદ્વેગ અજ્ઞાનથીજ થાય છે. હવે શું થશે ? થશે કે નહિ ? એવી કલ્પના અથવા સંકલ્પ કરે તો ઉદ્વેગ નિશ્ચે થાય. નિશ્ચય હોય તો ઉદ્વેગ થાય નહિ. સંશયમાં ઉદ્વેગ છે. સંશય એજ જીવનું સ્વરૂપ છે, માટેજ કહ્યું છે કે "**संशयात्मा विनश्यति**." કૉન્ફીડન્સ (Confidence) ની જરૂર છે. સહુ થઈ રહેલુંજ છે. શું થશે ? થનારૂં થશે. કૌતક જોનારને છે બાકી નાટકીઓને કૌતક નથી, તે તો નિર્માણ પ્રમાણે ભજવ્યાજ જાય છે; તેને મન તો એક પછી એક શું આવશે તે નક્કીજ છે. જોનારને ખબર નથી ત્યાંલગી નવું છે. જોનારને પડદાને લીધે હમણા અદ્રશ્ય છે. લગ્નમાં વરઘોડો નીકળે છે તેમાં વરઘોડાનો ક્રમતો નક્કીજ છે. એકેક જાય ને બીજું આવે. ઉંચે બેઠેલાને અડધો ગયો અડધો આવવાનો છે એવું નથી; તેને તો જે આવે છે તે વર્તમાનજ છે. અલ્પજ્ઞને પડદા છે. સર્વજ્ઞને વર્તમાનજ છે. માછલું, ઝાડ, પથ્થર, પોતે શું અનુભવ લેછે તે તેજ જાણે. વિશેષ રૂપે જાણે તે વિત્ કહેવાય. બાકી પુરુષનો અનુભવ સ્ત્રી જાણે નહિ; માત્ર વેશ લઇ શકે. તદ્રુપ થાય તો સર્વવિત્ થાય. પરકાયા પ્રવેશ કરી તેની ચિત્કલના તેનાથી અતીત

થઈને લેવાય. પક્ષી, ડાળ, સંયોગ, એ એકદેશી સંયોગ એટલે સંબંધ છે પણ આત્માનો સંબંધ સંપૂર્ણ રૂપે છે. એકેક જીવ પૂર્ણ બ્રહ્મ છે. દેહ દ્રષ્ટિએ પણ પૂર્ણ અને આત્મદ્રષ્ટિએ પણ પૂર્ણ છે. સંકલ્પમાં સૃષ્ટિ ભાસે છે તો આપણે પૂર્ણ થયા. સ્વપ્નમાં દ્રષ્ટશ્રુત સૃષ્ટિ છે. સ્વપ્ન સૃષ્ટિનો પણ આદિ અંત નથી. અનંત કોટી બ્રહ્માંડ તમારા એક સંકલ્પમાં કયે ખૂણે પડયા છે? તેમજ કીડીની સૃષ્ટિ તેના સંકલ્પમાં છે બહાર નથીં. હું તું ઉપલક દ્રષ્ટિમાં છે. સ્થૂલ સ્વરૂપ દેહ છે તેમ સ્થૂલ સૃષ્ટિ છે. દેહને દીઠા વગર સ્થૂલ નજરે આવતું નથી. દેહનો પસારો સ્થૂલસૃષ્ટિ છે. દેહપર સુખદુઃખ આણવાને ઉભો થએલો છે. એ ભાન સાથે ઊઠે છે અભાન સાથે લય થાય છે. ટોચકું ઉંચકયું કે બધું ઉંચકાય છે. છત્રીનો દાંડો આખી છત્રીના પસારાને ઝીલવા સમર્થ કરે છે. તમે હાલો તેમ સ્થૂલ જગત્ હાલે છે. સમજુત ને સમજુતમાં ફેર છે તેથી ક્રમ માટે વ્યવહાર જાળવવાનો છે. દ્રષ્ટાની દ્રષ્ટિ તેજ સૃષ્ટિ છે. દ્રષ્ટા એટલે જોવાવાળો; જે નહિ જોવાય એવું હોય તેને ખોટું ખોટું જોવાવાળો ખોટો જાણવો. જીવપણું કાયમ રાખી આત્મા જોવો હશે તો જોવાશે નહિ. ભુંસી નાંખવાની કાંઇ જરૂર નથી. વગર ધોયે સમજી લેવું, કે અક્ષર કાગળપર છેજ નહિ. અને છે તો ભલે રહ્યાં. વ્યતિરેક અન્વયથી જ્ઞાન કરી લેવું. શ્રીગીતામાં “જીવ મારા અંશરૂપ” કહ્યાં છે. સાંખ્યના મત પ્રમાણે અંશ માનવાનો નથી. આખામાં ને અંશમાં, પૂર્ણપણું, અભેદ, ધર્મની સમાનતા બતાવવાનો હેતુ છે. ચિત્ત, દેહ સાથે બીજા વિષયોથી–વસ્તુઓથી ચોંટેલું છે તે ઉખેડવું જોઇએ. વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તો મોક્ષ થશે. ગર્ભિત તૃષ્ણા, વાસના, રહેવી ન જોઇએ. તૃષ્ણા જવી જોઇએ. લોકૈષણા, વિત્તૈષણા, પુત્રૈષણા, ત્રણે દૂર થવી જોઇએ; લોકૈષણા દૂર થવી મહા મુશ્કેલ છે. લોક ખરાબ કહેશે એવો ભય રહે છે પણ કોઇ શોધીને લાવતું નથી કે ખરાબ કહેનારો કયાંસુધી ખરાબ કહેશે અને કહેશે તો ભલે કહેશે હુંતો સત્ય માર્ગે લોકૈષણા નહિ રાખું.

તા. ૨૧-૮-૧૯૦૩.

૪૬. મુક્તિ.

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य च।
पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः॥

शङ्कराचार्याः

અર્થ:—આકાશમાં પક્ષીનાં કે જલમાં જલચરોનાં પગલાં જણાતાં નથી, તેમ જ્ઞાનીઓની ગતિ જણાતી નથી.

શરીરનું થડ અહંકાર છે તો અહંકાર ત્યાગે શરીર કેમ રહેશે? અને શરીર નહિ રહેશે તો ચેષ્ટા કેવી રીતે થશે? એવી શંકા કરવાની જરૂર નથી, કેમકે જ્ઞાનમાં વાસનાનો ત્યાગ થાય છે. ત્યાગ બે પ્રકારે છે: ધેયત્યાગ અને નેયત્યાગ. ૧લો. હું કાંઇ બનેલો નથી અને બીજા પદાર્થ છે નહિ એમ માની આત્મપ્રકાશથી શીતળતાને પામે છે. ક્રિયા થાય તો પ્રયોજન વિના લીલા માત્ર છે. વાસના ત્યાગી જીવનમુક્ત છે. અને ૨જો. મન સંયુક્ત, દેહ વાસનાનો ત્યાગ તે નેય વાસના છે. તે અને વિદેહમુક્તિની સ્થિતિ છે. ઉન્મત્ત થઇ રહે; કૂદે કરે પણ કાંઇ ભાન નહિ. રડે હસે પણ કાંઇ કરવાનું ભાનજ નથી; પોતે ત્યાગ કર્યો તેનું પણ ભાન નથી. નેય ત્યાગવાન સાતમી ભૂમિકાએ છે. જનક જીવનમુક્ત હતા. જીવનમુક્તને મનની પ્રતીતિ છે પણ જ્ઞાનદ્રષ્ટિ બની રહી છે તેથી સંતાપ થતો નથી; મનનું મિથ્યાપણું જાણ્યું છે. સંસારમાં ઇષ્ટ અનિષ્ટ ભેદ કાઢયો તો સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. મજુર કે ગધેડું માટી લાવે છે તેને રાગ દ્રૂષ નથી. માટીનો અને એનો સંબંધ ઇષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ રહિત છે. સ્વરૂપને વિષે જીવનમુક્ત જાગતો જોધ છે. અંતરમાં આકાશવત્ નિર્મળ છે. આવી પડે છે તે કરે છે; આવી મળે છે તે લે છે; લાભ હાની જોતો નથી; મેં કર્યું એવી તૃષ્ણા; અને અહંકાર નથી; ગાજરની પીપી વાગી તો વાગી નહિતો કરડી ખાય છે; અર્થ સિદ્ધ કરવાના હેતુથી કરતો નથી, પણ પ્રસંગ આવ્યો માટે કરે છે. તૃષ્ણાથી બંધાએલો કલનાથી કલંકિત થયો છે. તૃષ્ણા અને મમત્વનો ત્યાગ એ મોટી ઉદારતા છે. સમુદ્રવત્ અક્ષોભ ચિત્ત રહે; આ જગત્ ભ્રાંતિ માત્ર જાણે. તૃષ્ણા પણ ભ્રાંતિ છે. તારે ને તૃષ્ણાને શું સંબંધ છે? તૃષ્ણાની લહેરો મિથ્યા છે. દરેક વસ્તુનો ત્યાગ

થઇ શકે છે. નેપોલીઅન સત્ય કહે છે કે: " કાંઇ પણ અશક્ય છેજ નહિ." શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ એવી રીતે કરે કે દેહ તે હું છું, માતાપિતાથી ઉત્પન્ન થયો છું એજ બંધન છે-એજ ભ્રાંતિ છે-અને એજ અસમ્યક્ દર્શન છે. ભાવપદાર્થથી અતીત છું, અતિ સૂક્ષ્મ છું, સાક્ષી પ્રકાશક છું, એ શાન્તિરૂપ મોક્ષને ઉજ્વલિત કરનારી ભાવના છે. જે જે જગત્જાળ ભાસે છે તે હુંજ છું-અનંતરૂપે ભાસું છું-એ ભાવના મોક્ષદાઇ છે. હું અને જગત્ અસત્ય છું; એથીપર સન્માત્ર છે તેજ છે; એ જ્ઞાન મોક્ષ છે. વૈરાગ્યથી અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય તો મોક્ષ નિશ્ચય ઉઠે. તૃષ્ણા સુગંધીથી ભમરો ભમે તેમ સંસાર બગિચામાં ભમતો મનુષ્ય હું દેહરૂપ જીવરૂપ પિતાના પુત્રરૂપ છું એવો નિશ્ચય કરે. એવા આંધળા હાથીને નદીમાં ઉછાળા મારતા કીનારો જડે નહિ. અર્જુનને સંસારની સત્યતા જણાઇ તેથી ધર્મ માટે પણ સગાંઓનો વધ કેમ કરૂં એવી બુદ્ધિ બતાવી. શ્રીકૃષ્ણને તો જન્મથીજ હું વસુદેવ દેવકીને પેટે પુત્ર છું એવી બુદ્ધિ રહી નહિ. માટે સંસારમાં જે નહિ બૂડે તે જીવનમુક્ત છે. સંસારમાં બૂડવું અથવા સંસારમાં વહેવું કોને કહે એ વિષે કેટલીક સૂચના શ્રી-સ્વામિનારાયણે આપેલી છે. તે વ્યવહારિક મનુષ્યોને અતિ ઉપયોગી છે. મહાત્માને રાગદ્વેષ સંભવતો નથી, નહીંતો તે મહાત્મા નહીં. આત્મસ્વરૂપ એકબેથી રહિત છે-તેજ સર્વરૂપે ભાસે છે. આનન્દરૂપ તમેજ છો-કદી દુઃખ નથી-તમે સર્વના પ્રકાશક છો. નેત્ર ઉઘાડો તો જગત આખું છે. દિવ્ય ચક્ષુ ઉઘાડો તો ચર્મચક્ષુ બંધ થાય અથવા ભલે ઉઘાડાં રહે તોપણ જગત્નો નાશ બલકે અત્યંતાભાવ છે. ઘડો તૈયાર થયો કે આકાશથી ભરાઇને નીકળે; એમાં કોઇ આકાશ ભરતું નથી કે એને માટે કાંઇ નવું આકાશ પેદા થયું નથી. આકાશ તો છે તે પણ ઘડા સાથે ફરે છે. ઘડો ફૂટે તોપણ આકાશ છે. જન્મ સાથે આકાશ જન્મ પામ્યું નથી. તમે અજર અમર છો. દેહ પડેથી સ્મશાનમાં ઘડો ભલે ફૂટે પણ જીવનશક્તિનું જીવન તમે છો તેનું મરણ કે લય ક્યાં છે? સૂર્યમાં પોતાનામાં ઉગવું આથમવું હોય નહિ તેને તો સદા મધ્યાન્હજ છે અને તે તો જ્યાં છે ત્યાંજ છે. આપણી પૂઠ ફરે છે એટલે આપણે સૂર્યને અસ્ત થયો કહીએ છીએ તેથી સૂર્યમાં કાંઇ ફેર પડતો નથી, અને આપણી પૃથ્વી ફરતી ફરતી તેના તરફ આવે છે ત્યારે આપણે સૂર્ય ઉગ્યો કહીએ છીએ. આપણે

તારા દેખીએ નહિ, તેથી તારા છે નહિ એમ કહેવાય નહિ. તેમ આત્મા દેખાય નહિ, એટલા કારણથી નથી એમ કહેવું ઠીક નથી. આત્મા અનુભવરૂપ છેજ. હાથી પાછળ કૂતરાં ભસે તો તેથી કાંઇ હાથીના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી. તેમ આત્માને ગમે તે લક્ષણ આપો તોપણ જે છે તે છે.

તા. ૨૨-૯-૧૯૦૩.

૪૭. અભિન્નતા.

उपादानं प्रपञ्चस्य ब्रह्मणोन्यत्र विद्यते।
तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥
व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेतिशासनात् ।
इति ज्ञाते परे तत्त्वे भेदस्यावसरः कुतः ॥

अपरोक्षानुभूतिः

અર્થ:—પ્રપંચનું ઉપાદાન બ્રહ્મ વિના અન્ય નથી માટે સર્વ પ્રપંચ બ્રહ્મજ છે; અન્ય નથી, વ્યાપ્ય અને વ્યાપક એ સંબંધ માત્ર મિથ્યા છે કેમકે "સર્વ આત્મા છે" એવી શ્રુતિ છે—આ પ્રકારે પરતત્ત્વ જાણ્યા પછી ભેદનો અવકાશજ ક્યાં છે ?

હૃદયનો નિશ્ચય એજ મુક્તિ અથવા બંધનનું કારણ છે. જગત્‌ની ગતિ આદિ અંત મધ્યમાં વિરસ છે. અસત્ય મધ્યમાં પણ વિરસ નાશરૂપ છે. ૧. નિશ્ચય, ૨. સંશય, ૩. વિપર્યય, ૪. સ્મૃતિ, ૫. અને નિદ્રા, એ પાંચ સ્થિતિઓ છે. હૃદયમાં નામરૂપ નહિ ઉઠે તો નિરાલંબતા છે. નામરૂપના આકારરૂપે તો સાવલંબતા છે. વિવેક વનમાં વિચરે અને જગત્‌ને વિષે સત્યબુદ્ધિ નિત્યબુદ્ધિ ન કરે, બોધરૂપી બગિચામાં આનન્દ પામે, શ્રીસજ્જન બાગની બારાદરીમાં સહેલ કરે, નામરૂપ કાંટા ઝાડવાં ઝાંખરા દૂર કરે, અતીતપદનું અવલંબન કરે અને અનુભવપ્રકાશમાં કથા પ્રમાણે અતીત્વને અનુભવે, તેનું અંતઃકરણ પૂર્ણિમાના ચંદ્રવત્ શીતળ છે. નિશ્ચયથી તેને ઉદ્વેગ થતો નથી. સંશયવાનને ઉદ્વેગ છે. જ્ઞાનવાનનું ભાષણ કોમળ, ઉચિત, હિતકર છે; તે સંસાર કાર્યમાં ડૂબે

નહિ. અંતે આત્મસ્થિતીમાં સ્થિતિ કરી સંસારને જોતો રહે છે. અનુભવપ્રકાશમાં ચોથો મજલો કહ્યો છે ત્યાંજ સ્થિતિ કરે છે. આ બદ્ધ છે, હું મુક્તછું, એવો ભેદ જોતો નથી. ફેર વ્યવહારમાં ભાસે છે સ્વરૂપે નથી ભોગ કીચમાં જે મગ્ન છે તે મૂઢ ગર્દભ છે. મહા અગ્નિની જ્વાળા સ્ત્રી છે. નારી પ્રત્યક્ષ રાક્ષસી તથા નારી કાળી નાગણ કહી છે. પંચદશીમાં નારી ને "**नरकस्य द्वारं**"કહી છે. સૂરજ રૂકમણી સંવાદમાં સૂર્યલાલ નારીનું દૂષણ કહે તો રૂકમણી નારી પ્રતિષ્ટા સિદ્ધ કરી પુરુષને સર્વ રીતે અધમ રાક્ષસથી પણ અધીક છે એવું સાબીત કરી શકે છે. ભામિની ભૂષણમાં પણ એવો સંવાદ છે પરંતુ એ એક તરફી વાત છે. જોકે સ્ત્રી પુરૂષની બન્ને વાત આથી ઉઘાડી પડે છે. સંસારમાં જીવરૂપે રહેનાર બન્ને ખોડ કહાડે છે તેનું કારણ કે ખોડ બન્નેમાં ભાસે છે પણ પોતાની ખોડ કોઇ જોતું નથી સામાની જોય છે, તોપણ પુરુષે ચેતીને ચાલવું હોય તો સ્ત્રીને દૂષણયુકત જાણવી. સ્ત્રીએ ચેતીને ચાલવું હોય તો પુરૂષને તેવો જાણવો. એક નરકની જ્વાળા છે તો બીજાએ તેમાં લાકડા-ઇંધનરૂપ થઇ બળવું ઝળવું નહિ. અર્થની આશામાં અનર્થ ઉપજાવવો નહિ. જીવને ખબર નથી કે ભોગોની દીનતા અનર્થરૂપ છે. અવસ્થામાં ફેર છે. શાશ્વતપદનો આશ્રય કરો અને લોકમાં લોકવત્ વર્તો; અંતરથી વિરસ રહો. નાટકી પેઠે કૃત્રિમ થાઓ. બે સ્વરૂપ જુદા પાડો. એકમેક થાઓ નહિ. સ્ટેજ (stage) પર આનન્દ શોક એવો બતાવો કે બસ; પણ પડદામાં જાઓ કે અસલ મૂજબ પોતાના સ્વરૂપને જાણો એટલુંજ નહિ પણ નાટક ભજવતી વેળા પણ ક્ષણેક્ષણ અસલ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય નહિ. તેનો નિશ્ચય તો છેજ; સંશય થવાનું કારણ નથી, કપટી કરે તેમ સ્વાર્થથી નહિ પણ અંતર ત્યાગી બાહ્ય કર્તા બનો. કાર્ય કામનાથી રહિત થઇ આશા ફાંસી ગળામાં પડવા દો નહિ. આશા તૃષ્ણાનો પાર નથી. તૃષ્ણા તો એવી નચાવે કે નવસ્ત્રા કરે માથે ખાસડું મૂકાવી નાક લીસોટી ઘસાવી કૂદાવે, હંફાવે અને આખરે જીવ લે ત્યારે છૂટે કે કદાપિ ત્યારે પણ નહિ છૂટે. બંધ મોક્ષ ઇંદ્રજાળવત્ છે. કલ્પિત, મિથ્યા, તુચ્છ છે. જગત્ નથી તો તેમાં વર્તન શું ! બંધન મોક્ષ ભ્રાંતિ છે. અનુભવપર દ્રષ્ટિ નહિ અને નામરૂપને જોઇને ભેદ જણાય છે. મર્યાદા હોય તેનું બંધન છે. આકાશને

દોરડાથી શીરીતે બાંધીએ ? જોકે આકાશ તો પરમાત્માના અંશમાં એક ખૂણે એકઠું થઇને ભરાઇ બેઠું છે. જો બંધન નથી તો મુક્ત શું ? બંધનનો સંભવજ નથી. આપણુંજ પૂતળું ખોટું છે તો બીજાં બધા ભાઇમિત્ર કયાં છે ? માટે મમતા ત્યાગો. પોતે નથી તો ભાવના કોની કરે ? સત્યસ્વરૂપ હોય તો સત્યસ્વરૂપની ભાવના કરો. અસત્યમાં આત્મ ભાવના છોડી દો. સ્વરૂપનો કોઇથી સંબંધ નથી પ્રપંચ ભ્રમ માત્ર છે. નિરાકાર અજન્માને બાંધવ વગેરે કેમ હોય અને કયાંથી હોય ? જન્મ મરણને છેપણું-સત્તા આપનારો તુંજ છે. આત્મા છે તેની આગળ પાછળ તું છે. હમણાના સગાનો શોક કરે છે તો તારા ગયા દેહના બીજા દેહના માતાપિતાનો અને સગાંનો શોક કેમ કરતો નથી ? જો તે ખોટા હતાં એમ કહે તો તો આ સગા પણ ખોટાજ કહીશ અને ખોટાંજ છે એમ જાણીશ. આ પણ છે, છે ને નથી. થઇ થઇને મટી જવાનાં છે વિના કારણુ મોહને પ્રાપ્ત કેમ થાય છે ? તારો કોઇ શત્રુ નથી, ઘાતક નથી, માટે ડર કોનો રાખે છે ? જગતના મિથ્યા પદાર્થ વિત્તઆદિ મિથ્યા પાછળ શું કામ જીવ બાળે છે ? "**किम् इच्छन् कस्य कामाय**" વગેરે કેમ ભૂલી જાય છે ? જાતિ દરેક વ્યક્તિમાં વ્યાપી છે. તેમ આત્મા સર્વ પદાર્થમાં જાતિરૂપે વ્યાપેલો છે. મોતીની માળામાં આત્મા સૂત્રવત્ છે. સંસાર સંસરણરૂપ છે સ્ફુરણરૂપ છે. સર્પની પેઠે અંગમાં ને અંગમાંજ ચાલે છે, પગે ચાલતો નથી પન્નગરૂપ છે. પગે ચાલે તો તેમાં અંતર રહે પણ પોતામાંને પોતામાંજ ચાલતો દેખાય છે, ત્યાંને ત્યાંજ છે પણ હાલતો ચાલતો જણાયાથી હજારો કોશ કાપતો ભાસે છે. કલનારૂપ છે. સ્વપ્નમાં ક્રમ કે નિયમ મિથ્યા છે માત્ર ભાસે છે. સર્વાત્મમાં સર્વ શક્તિ છે તેમાં બ્રહ્મ માયા ઉઠવી એ પણ તેની શક્તિ છે ગાંધીને ત્યાં શાકર પણ હોય અને એળીયો પણ હોય. રાજાના દરબારમાં દીવાન પણ હોય ને ચપરાશી ચોપદાર પણ હોય; તેમ અનુભવમાં સારાનો તેમજ માઠાનો સર્વ અનુભવ હોવોજ જોઇએ નહિતો પૂર્ણ અનુભવસ્વરૂપ કહેવાય નહિ. વિચાર કરે જ્ઞાન એક અનુભવજ છે બ્રહ્મ માયા ક્યાં છે ? માયાવાળું પણ સત્યજ ભાસે છે. તો પછી સત્યતા સિવાય બીજું શું છે ? સૂર્યને પક્ષપાત લેનાથી બનતો પણ નથી. પરમાત્મા સર્વરૂપ પોતે છે. ગર્દભ નહિ થાઉં એમ નથી. તેમાં ગર્દભરૂપ તદરૂપ થાય. આપણે

સાંભળ્યું છે કે ભગવાન બ્રાહ્મણનો અવતાર લેછે તેમ ઘેડનો પણ લેછે. "જય જય વિઠ્ઠલ રૂખમૈયા." વીઠોબાને ઘેડ શું ને બ્રાહ્મણ શું ? ન્યાત-જાત વ્યવહારની કલ્પના તથા રચના છે. નરસિંહમહેતા ઘેડમાં ફરતા. ભાણુદાસ રવિદાસના શિષ્યો ઘેડ હતા. આજે પણ કોઇ કોઇ નીચવર્ગમાં ધર્મ ચુસ્ત અને આત્મજ્ઞાની મળી આવે છે એવા ઉત્તમ વર્ગમાં નથી જડતા. તેથીજ પોતે અમુકરૂપે છે એમ નથી. સર્વરૂપે, સર્વત્ર, સર્વદા, સર્વકાળમાં, સર્વથા આત્મા છે. સંવિત્ એટલે જ્ઞાન. સંવેદન એટલે ભાન અગ્નિ પ્રકાશરૂપ છે તે પ્રસરે છે; જળનો લખલખાટ કે હીરાનો ઝળઝળાટ એ જળમાં કે હીરામાં વિકાર કહેવાય નહિ કેમકે તે વિના તેનું જળપણું કે હીરાપણું કમતી થાય છે. તેમ અનુભવસ્વરૂપમાં બધું જોઇએ. કાંઇ કમતીપણું રહે તો તેનું સ્વરૂપ નકામું નષ્ટ ભ્રષ્ટ ગણાય. માત્ર એટલુંજ છે કે અભિન્ન હોઇ ભિન્નરૂપે ભાસે છે.

તા. ૨૩-૯-૧૯૦૩.

૪૮. વણિગ્વૃત્તિ.

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवबन्धदुःखरचनाविध्वंसकालानलं
स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषा वणिग्वृत्तयः

भर्तृहरिः

અર્થ:—વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણપઠન, મહાવિસ્તારવાળાં શાસ્ત્ર તે સર્વથી શું ? સ્વર્ગગ્રામની એક કુટીમાં નિવાસ આપનાર એવા કર્મક્રિયાદિ વિભ્રમથી શું ? ભવબંધરૂપી દુઃખરચનાનો વિધ્વંસ કરનાર જે કાલાનલ-સ્વાત્માનંદ-પદપ્રવેશનો અનુભવ-તે વિનાની બધી વાતો વણિગ્વૃત્તિ માત્ર છે.

દેહધારી જીવોને વાસનારૂપી તરંગો ઉઠયાં કરે છે. સ્વર્ગના જીવો નરકમાં જાય છે, નરકના સ્વર્ગમાં જાય છે. પંચમહાભૂતના પૂતળાં

ઉછળી રહ્યાં છે. ચામડાની ગુણો કૂદા કૂદ કરે છે. હાડકા માંસની આકૃતિઓ આમતેમ અફળાયાં કરે છે. અગ્નિમાં બરફનો કકડો જડે તો આત્મસત્તામાં સ્થિતિ કરનારને દુઃખ હોય. ભગવાન જેટલા થયાં તેટલા નષ્ટ થઇ ગયાં. દશરથ, કૌશલ્યાસુતશ્રીરામચંદ્ર, વસુદેવ, દેવકીનન્દનશ્રીકૃષ્ણુપરમાત્મા પણ પલાયન કરી ગયા. કોણ સ્થિર રહ્યું ? ગધેડાં ભાર વાહી ફોકટ બોજો ઉઠાવે તેમ નહિ બોજાનો બોજો; બોજારૂપ સંસાર મનુષ્યો ઉઠાવી રહ્યાં છે. વાસના ઉઠી ત્યાંથી સમજવું કે મિથ્યા છે એમાં છે શું ? એમ કહી સમદ્રષ્ટિ કરી પરમ ઉદારતા બતાવવી હું નથી ત્યાં કાંઇ નથી. સર્વ હુંજ છું સર્વ મારૂંજ છે કેમકે મારૂં ખાસ હું કાંઇ પણ માનતો નથી. આરસામાં દેખાતી કોઇ પણ વસ્તુનો અભાવ થાય તો તેથી આરસો કાંઇ રડવા માંડતો નથી. ફૂલની છાબ કે વિષ્ટાનો ટોપલો જે પોતાપર પડે છે, તેનાપર સમાનતા રાખે છે, અને એમાંથી જે દૂર થાય તેને થવા દે છે: તેનો હર્ષશોક નથી. તેવીજ સ્થિતિ સહૃદય મનુષ્યે પણ કરવી જોઇએ. આરસાએ જાણવું જોઇએ કે એવા પ્રતિબિંબ તો હજારો પોતા પર આવે છે અને જાય છે તેનું સુખદુઃખ શું ? તેને પોતાના ઉપર સારૂં દીઠું માટે ચોંટાડી રાખવાથી શું લાભ છે ? પૂર્યષ્ટિકા એટલે લિંગશરીર એટલે જીવ, ચિદાભાસ સહિત અંતઃકરણ છે. આત્મા વ્યાપકરૂપ છે જેમાં દ્વૈતનું ભાન પણ નથી. ધુમાડો આકાશમાં પ્રસરી જાય, તેમ આત્મામાં સઘળું એકરૂપ થાય છે. પુણ્ય પાવન ને કહેવા લાગ્યો કે તારા માતપિતાનો મોક્ષ થયો તે તને ગમતું નથી ? તેની પાછળ તું કેમ રડે છે ? જો તારે શોક કરવો હોય તો સંસારનો શોક કર; તેના મરણનો શોક મા કર. જે સંસારથી છૂટયાં, તેને શું કામ રડે છે ? તું સંસારથી છૂટતો નથી અને તેમને સંસારમાં રાખવા ઇચ્છે છે અને તે પણ તારા સ્વાર્થને માટે ! તે તારા સગા હતા, એજ ભ્રાંતિ છે. તારા કેટલાએ માતાપિતા થઇ ગયાં છે ! તે સઘળાને તું સંભારતો એ નથી. સમુદ્રમાંથી અનેક મોજાં નીકળે તેમ તારા કાંઇ કાંઇ જન્મો થઇ ગયાં છે અને તે તે જન્મોમાં કાંઇ કાંઇ સગા સંબંધી સ્નેહી હતાં કે જેના વિયોગને તું આજે રડતો નથી. "**पुनरपि जननं पुनरपि मरणं**" એ વાત યાદ કર. દરેક વસ્તુ ઋતુએ થાય અને ઋતુએ જાય. નામ તેનો નાશ છે. તું માતાપિતામાં સ્નેહ બાંધે છે માટે તને શોક થાય છે. જાગતો છતાં ભ્રમમાં

પડયો છે. નિદ્રાનું સ્વપ્ન એવો તારો આ જાગ્રત ભ્રમ છે. કોઇ તારૂં સગું નથી. મરૂસ્થળની નદી છે એમાં કાંઇ એક ટીપું પણ જળ મળે એમ નથી. લક્ષ્મીવાનની લક્ષ્મી ચંચળ છે. લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ, બાણભટની કાદંબરીમાં જોઇ લો. લક્ષ્મીના વૈભવનો પણ આખરે અભાવ થાય છે. ગુરૂડપુરાણમાં મૂવા પાછળ રોવું નહિ એ વિષે બોધ કહ્યો છે. રોનારો ક્યાં રહેનારો છે ? તુંજ ક્યાં છે ? જગત્ ક્યાં છે ? પોતાનું શરીર અને જગત્ તારા જ્ઞાનમાં જણાયું છે. એ તારૂં દ્રશ્ય અને ભ્રાંતિ મિથ્યા છે તેને દૂર કર. દ્રશ્યનો ભાસ માયા દ્રષ્ટિ છે. થાય છે અને મટે છે; આપણી કલ્પના માત્ર છે. સંકલ્પ સિવાય વસ્તુ નથી. વૃત્તિ અવૃત્તિ એજ વાત છે. વાસના તજો તો કાંઇ નથી. જગત્ મૃગજળમાં શુભઅશુભ મોજાં છે. પવનમાં ધૂળના કણ ઉડે તેટલાં સગાવહાલાં માતપિતા થઇ ગયા. એક એક કણ એકેક જીવ છે તેને પણ તેના સગાવહાલાં છે. જેવી ભાવના તેવું ભાસે છે. કેવળ માનેલું તેજ જગત્ છે. "**भवोयं**" ભાવના માત્ર. ભવ એટલે થએલું એવું ભાસે છે તે. મિત્ર સ્નેહ મોહથી કલ્પિત છે. પોતીકા પારકા કહેવા કરવા આપણા હાથમાં છે. જો તારો હમણાનો સ્નેહ ખરો છે એમ તું માનતો હોય તો બીજા જન્મના માતપિતા પરનો તારો તે વેળાનો સ્નેહ શું ખોટો હતો ? હતો તો ખોટો પણ તે વેળા તને તે ખોટો લાગતો હતો ? ચોર્યાંશીલક્ષયોનિમાં મનુષ્ય, હાથી, વૃક્ષ, પથ્થર વગેરે તારા માતપિતા થઇ ગયાં છે, તે સર્વે પર તારો એવોજ સ્નેહ તે વખતે હતો તે તો તું આજ ભૂલી ગયો છે તે સંભારીને પણ તું જો. આજે સર્વપર સમાન સ્નેહ રાખે તો બસ છે કે ફલાણા જન્મના ફલાણા પોપટ પુત્ર પરનો સ્નેહ હોવાથી આજે તેને હુ તેવાજ ચાહુ઼ં. કદાપિ તે પોપટ હાલના પોપટથી જુદો હશે તોપણ તે પોપટ પોતાના તે વેળાના જ્ઞાતીલા તો ખરા કેની ? તે તે જન્મોમાં શું તેઓનો સ્નેહ તારા ઉપર ઓછો હતો કે તેં તેને સર્વને વિસારી મેલ્યાં છે ? તને તે યાદ નહિ આવતા હોય, તો સર્વપર સમાન સ્નેહ રાખ તેમાં તે આવી જશે; તેતો તને આજે યાદ પણ નથી. તે વેળા તેં જે શોક કર્યો હશે તે આજે મિથ્યા થયો છે માટે ખરૂં જોતાં કોઇને માટે ખાસ શોક કરવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય પશુ-પક્ષી બધાંજ તારા બાંધવો છે માટે સૌનો સ્નેહ કરવો એવી રીતે કે કોઇનો સ્નેહ ગળે વળગે નહિ કે શોક કરવો પડે. આ વાસના પૂર્વક વૃત્તાંત કહ્યું કારણ કે જગત્ અપ્રમાણ છે.

તા. ૨૪-૯-૧૯૦૪.

૪૯. સંસારનું સ્વરૂપ.

सर्वे क्षयान्ता निचयाः प्रतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥

योगवासिष्ठम्.

અર્થ:—વૃદ્ધિને અન્તે ક્ષય, ઉન્નતિને અન્તે પતન, સંયોગને અન્તે વિયોગ, એમજ સંસારમાર્ગમાં સર્વની વ્યવસ્થા છે.

સંસારની અતિ ગહન વિચિત્રતા માણુસના ધ્યાનમાં એકાએક ઉતરતી નથી એ વાત એકરીતે જોતાં ખેદજનક ગણાય. વિદ્વાનોનું કહેવું એમ પણ છે કે જગત્ ઇશ્વરજન્ય છે અને સ્વપ્નસૃષ્ટિ મનુષ્યજન્ય છે. એ ફેર ધ્યાનમાં રાખીને સ્વપ્ન તથા જગત્નુ સાદ્રશ્ય બતાવવાનો પ્રયત્ન ચાલૂ છે છતાં વેદાંતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે સ્વપ્ન અને જગત્ બન્ને મિથ્યા છે, એટલુંજ નહીં પણ જીવ ઇશ્વર પણ મિથ્યા છે. જો જીવ ઇશ્વરમાં ફેર કરવાનો વિચાર હોય અને મિથ્યા વસ્તુઓમાં મોટા નાનાપણું માની લેવું હોય તો સ્વપ્ન એ અલ્પ સંકલ્પનું કાર્ય છે અને જગત્ એ દીર્ઘ સંકલ્પનું કાર્ય છે. પણ "**नास्ति मूलं कुतः शाखा**"? જો રચનાર મિથ્યા છે તો રચેલું કાર્ય છેજ ક્યાં કે જેમાં નાના મોટાનો ફેર કરવા બેશીએ ? સ્વપ્નસૃષ્ટિ અને જગત્ એ બન્નેના પ્રત્યક્ષ, અનૂમાન કે શાબ્દીયપ્રમાણ વગેરે પ્રમાણો અજમાવી જોઇએ તો તેપરથી પણ સંસારની સત્યતા અથવા સિદ્ધતા સાબીત થતી નથી. પૂરાવો આપનારા આંખ કાન વગેરે પોતેજ મિથ્યા હોઇ, માનવા લાયક પૂરાવો આપતાં નથી. આંખ રૂપ સિવાય બીજું કાંઇ બતાવવામાં સાધન થતી નથી એટલુંજ નહિ પણ કાન વગેરેના પૂરાવાને વિષે તે કાંઇ જાણુતી પણુ નથી. કાન શબ્દ સિવાય બીજા કશાનો પૂરાવો આપી શકે નહિ અને પોતાના સિવાય બીજાની હકીકત કબૂલ રાખે નહિ. આવી રીતે દરેક પૂરાવો આપનાર એકજ વસ્તુને વિષે જુદી જુદી હકીકત બતાવી, એક બીજાથી વિરૂદ્ધ પૂરાવો આપે છે અને તેથી તેમાંના કોઇની પણ વાત વસ્તુને સિદ્ધ કરતી નથી. એજ વસ્તુની અસત્યતા તથા પૂરાવો આપનારનું મિથ્યાપણું

બતાવી આપે છે અને જે સત્તાથી વસ્તુ અને વસ્તુને સિદ્ધ કરવાનું ડાળ કરનારી ઇંદ્રિઓ સત્ય ભાસે છે, તે અખંડ સત્તા સર્વદા, સર્વથા, સર્વત્ર, પ્રકાશી રહી છે તેજ સત્ય છે. આવું પરોક્ષજ્ઞાન થાય તો માણુસ સંસારને અડધો સમજતો થયો એમ માનવામાં વિલંબ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. હવે અપરોક્ષ જ્ઞાન પ્રદીપ્ત થવાને મહા વાકય સમજવાનોજ વિલંબ છે. મહાવાકય પૈકી "**तत्वमसि**" માં **तत्** અને **त्वं** ને વિષે **असि** પદની સત્તા સમજવી. **असि**ની સત્યતા સર્વત્ર વ્યાપક પણુ છે, અને **असि** સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. તેથી **तत्** અને **त्वं** પદની પોતાની અસત્યતા સમજી **तत्** તેજ **त्वं** અને **त्वं** તેજ **तत् असि** પદને આધારે છે અને **असि**પદ તેજ હું છું, એમ સત્તાની ઉપરની ભાસતી સ્ફૂર્તિ, સત્તાથી જુદી નથી જુદી માને તો મિથ્યા છે. એ નિશ્ચય સમજમાં આવે, તો સંસારમાં કોને જ્ઞાની અને કોને અજ્ઞાની કહેવો ? ધૂમાડાના ગોટે ગોટા ગગન તરફ જતાં હોય છે તેમાં મોટા નાના આકાર ભાસે છે તથા વાદળાઓમાં લાંબા ટુંકા વિચિત્ર આકારો જોવામાં આવે છે. તેવીજ રીતે માણુસના મનમાં અનેક નાના મોટા તુરંગો ઉઠે છે. એ વૃત્તિ, એ તુરંગ, એ સંકલ્પ, સંસારને ખડો કરે છે. સંકલ્પ ન ઉઠે એવી વૃત્તિ થાય તો મનનું મનપણું રહેતુંજ નથી અને સંસાર ખડો છતાં નિઃરસ–નહિ જેવો માત્ર સંસ્મરણ કરતો ભસે છે તે આત્માને વિષે આત્માની શકિતરૂપે બની રહે છે. પાણીદાર હીરો લખલખાટ બતાવે છે, તે લખલખાટ કાંઇ હીરાથી જુદો નથી પણુ લખલખાટ એ હીરાની શક્તિ છે. એ લખલખાટ ન ભાસે તો તે હીરો કહેવાયજ નહિ. તેમ આત્માને વિષે સંસ્મરણુ ન ભાસે તો આત્માની સત્તાશકિત કાંઈ પણુ છે એમ કહેવાનો, જાણુવાનો, સંભવ આવેજ નહિ. સંકલ્પ મનને વિષે ઉઠે તેનો ભય નથી. તે સ્વાભાવિક ઉઠયા જાય અને કાર્યરૂપે પરિણુામ પામે નહિ તો તે સંકલ્પમાં ગણુાતાં નથી. આરસામાં સારી નરસી છબીઓ સારા નરસા જતાંઆવતાં માણુસોની પડે છે તે કાંઇ આરસામાં ચોંટી જતી નથી અથવા પેસી જતી નથી. અંદર પેઠેલી ભાસે છે પણુ આરસાને કાંઇ અસર કરતી નથી, આરસો તો છે તેજ છે ને તેવોજ છે એમ છબીઓ આરસાપર છતાં આપણે જાણીએ છીએ કેમકે વસ્તુઓ ખસવાનીજ ખોટી છે. ખસી કે પ્રત્યક્ષ ખાતરી કે આરસો તો

તેવોજ હતો અને હજી છે. જે થઇ તે ઉપર ઉપર વાત બની ગઇ કે જેનો થડ પાયો કાંઇ નથી. તેટલી ઘડી તેવા પ્રસંગોમાં તેવી ફોટો (Photo) પડેલી ભાસી. આરસાપર જેવી છબીનો ઓળો પડે છે તેવું તે પોતાનું રૂપ બતાવે છે પણ તે ઉપલક છે. બહારના જોનારને આરસાનું તેવું રૂપ ભાસે છે પણ આરસો બદલાયો નથી કે આરસામાં કાંઇ વત્તુંઓછું બગડયુંસુધર્યું લાગ્યુંવળગ્યું નથી. ઓળો ખસ્યો કે આરસાના સ્વરૂપની સાબીતી. આ પ્રમાણે આરસા ઉપર જે ભાવ તથા અભાવ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય છે અને આરસાને આવરણ કરે છે તેમ આત્મા તથા મનને વિષે બનતું નથી કેમકે આત્માથી મન જુદું નથી. મન મિથ્યા છે; આત્મા સત્ય છે. છતાં મનને આત્મા સત્યતા આપે છે તેથી મન સત્ય ભાસે છે આત્મારૂપી આરસાની ઉપલી સપાટીને મન એવું નામ આપ્યું છે. વિશેષરૂપે પ્રગટ ન થાય ત્યાંસુધી તે આત્માજ છે અને મન છેજ નહિ પણ વિશેષરૂપે પ્રગટ થાય ત્યારે ત્યારે તેને મન એવી સંજ્ઞા આપવાની જરૂર પડે છે અને મનની ખૂબી એવી છે કે જ્યાં વિશેષરૂપે ચોંટયું ત્યાં તે તદ્રૂપ થઇ જાય. " મન બન્યું પંખી મારૂં જહાં તહાં ઉડિ ઉડિ જાય, જેવા વૃક્ષે જઈ ચડે તેવાં ફળ તે ખાય. " મનનો ચમત્કાર એ છે કે તેના ઉપર જે વસ્તુનો ઓળો પડે તે ભાવરૂપેજ પોતે જણાય. આરસામાં તો બાકીની જગામાં આજુબાજુ ખાલી આરસો દેખાય પણ મન તો મોટી વસ્તુ સાથે મોટું ને નાની સાથે નાનું થઇ રહે છે અને આસપાસનો અભાવ જણાતો નથી તેથી મનનું સ્વરૂપ ઓળખવુ મૂશકેલ પડે છે પણ એ મનરૂપી બહુરૂપીને જેણે ઓળખ્યો છે તે તો એનું મિથ્યાપણું જાણે છે એથી મન તેવા ઓળખનારને સદા વશ રહે છે એટલુંજ નહિ પણ સવારને ઓળખી લેનારી મનરૂપી ઘોડી ચતૂર સવારની દરેક ચાકરી ઉઠાવવાને તત્પર રહે છે. આરસામાં એક વસ્તુનો ઓળો પડે તો તેની આસપાસની જગામાં આકાશ દેખાય છે પણ મનના ઉપર જે વસ્તુ પડે તેવડો આકાર મન કરી નાંખીને તે વસ્તુની પાછળ ભરાઇ રહે છે અને આસપાસ બીજું કાંઇ જણાતું નથી; મન તેમાંજ રોમેરોમ ગુંથાઇ જાય છે. તેથી વસ્તુને સત્ય માનવામાં આવે છે અને તેથી સંસારમાં મન એવો મંત્રી ખડો થયો છે. સંસારની સત્યતા આગ્રહપૂર્વક માનવામાં આવે છે;

અને હજારો જાતના દુઃખસુખની મારામારી બની રહી છે. એક કોરો કાગળ લઇને તેને સારી રીતે કાતરીને કુંડું બનાવી ટાંગ્યું હોય તો તે કાગળ છતાં આસપાસનો ભાગ કપાઇ ગએલો હોવાથી અણુજાણ્યા માણુસને કુંડા જેવુંજ ભાસે છે પણ એ કુંડાને ઓળખનાર તો કાગળ સિવાય બીજી વસ્તુને જોતોજ નથી. કાગળપર કુંડું ચિતર્યું હોય, ત્યારે તો આસપાસના કાગળપરથી કાગળપણું પકડાઇ આવે છે. આ પ્રમાણે મન એકરૂપ થઇ જાય છે. કાતરેલું કુંડું થઇ પડે છે અને અજાણુને છેતરે છે. આ દ્રષ્ટાંતમાં જેમ કાગળ કુંડા સાથે એક થઇ ગયો છે, છે કાગળ અને નામ તેનું કુંડું પાડયું છે, તેમ વસ્તુ સાથે મન એકરૂપ થઇ જાય છે અને મન વસ્તુ કહેવાય છે. મન છે માટે વસ્તુ ભાસે છે; બાકી વસ્તુમાં વસ્તુપણું છેજ નહિ. ભલે વસ્તુ પડી રહે પણ તે નહિ જેવીજ છે. વસ્તુનો રસ ગયો તો તે વસ્તુનું વસ્તુપણું કહેવાતું નથી. પ્રાણુ જતાં રહ્યાં પછી તેના તે અવયવો છતાં શબ મનુષ્ય કહેવાય નહિ. મન વિશેષ ભાવે પ્રગટ થાય છે, તેથીજ વસ્તુ પણુ ખડી થાય છે. રંભા જેવી સ્ત્રી હોય તો પણ નપુંસકને તે સ્ત્રીમાં સ્ત્રીપણું સર્વાંગે ભાસતું નથી. એકની એક વસ્તુ જુદી જુદી દ્રષ્ટિથી જુદે જુદે સ્વરૂપે ભાસે છે માટે જે છે તે આત્મામાં છે વસ્તુમાં નથી. વસ્તુ તેની તે પણ જેનું જેવું મન તે મૂજબ તે ભાસે છે. કોઇની સ્ત્રી તો કોઇની બહેન. આત્મા વિશેષરૂપે મન નામથી નામરૂપ વસ્તુને ખડી કરે ત્યારે મિથ્યા છતાં વસ્તુની સત્યતા ભાસે છે અને તે એટલે લગી કે મનને સત્ય માનવામાં આત્માનું વિસ્મરણ થઇ જાય છે. ગવર્નરજનરલ (Governor General)ની સત્તા માનવામા એડવર્ડ ધી સેવન્થ (Edward the VII) ને ભૂલી ન જવાય તે પર લક્ષ રહેવું જોઇએ, નહિતો ચંદ્રનું તેજ ખરૂં માનવામાં સૂર્યનું આવરણુ થઇ જાય છે. જે ચૈતન્યસત્તા ઘડામાં અને ઘડાની બહાર સ્વભાવિક રીતે બની રહી છે તે ઘડો ફૂટયાથી વધતી ઘટતી નથી પણુ ઘડારૂપી નામરૂપ ભાસેલું તે દૂર થાય છે. એજ ઘડાનું મિથ્યાપણુ સિદ્ધ કરે છે. ઘડાથી આકાશ જન્મ પામ્યું નથી તેમ ઘડો ફૂટવાથી મૂઉં નથી. ઘડાને કરનારો કુંભાર છે પણુ આકાશને કરનારો કુંભાર નથી. આકાશમાં ઘડો છે અને ઘડામાં આકાશ છે અને ઘટાકાશ તથા મહાકાશનો ફેર ભાસતાં છતાં, ઘડારૂપી આકારે દ્વૈત

ખડું કર્યું છે પણ ઘડાની નિચે ઘડાને સત્યતા આપનારી સત્તા, ઘડો હોય ત્યારે અભાવ ભાસતી અને ઘડો ન હોય ત્યારે ભાવરૂપે બની રહી છે તેનાપર નજર કરીએ તો આકાશમાં કાંઇ કટકા થયાંજ નથી. આ દેહને બનાવનાર માતપિતા છે પણ ચૈતન્યને બનાવનાર માતપિતા નથી માટે ચૈતન્ય એક સત્ય છે અને માતપિતા તથા માતપિતાએ બનાવેલું શરીર મિથ્યા છે. આ સંસારમાં પંચ વિષયોને અનુભવવા માટે સાધનરૂપ શરીર પંચેન્દ્રિયયુકત એક યંત્ર છે, અને એવાં અનન્ત રૂપો અનન્ત યંત્રો દ્વારા અજ્ઞાનરૂપી બહુરૂપી અનન્ત મન ખડાં કરી ધારણ કરે છે. પોતે બને છે અને બીજાને બનેલાં માને છે. વસ્તુ સાથે અજ્ઞાની એકરૂપ થઇ જાય છે અને વસ્તુની સત્યતા માની વર્તે છે અને દેહ, ઇંદ્રિઓ, પ્રાણ, મન, એ સર્વના ધર્મને પોતાના ધર્મો માને છે. માણસ જ્યારે કોઇ વસ્તુને દેખે છે ત્યારે તેને ખબર પડે છે કે આંખ હું છું, સાંભળે છે ત્યારે કહે છે કે કાન હું છું, એમ દરેક વિષયનો અનુભવ કરતી વેળા દરેક ઇંદ્રિયને પોતે છે એમ માને છે અને એકાકાર તદ્રૂપ થઇ જાય છે. મન તે ઇંદ્રિયમાં, તે જગે, તે વસ્તુમાં, એકરસ થઇ ચોંટી લીન થઇ જાય છે અને પોતે મનનો અથવા મનના સ્વામી આત્માને ઓળખતો નથી. ગાડા તળે કૂતરૂં ચાલે તેજ ગાડાને ખેંચે છે એમ માની લેછે. વાવડી તો ચસતી જરાએ નથી તોપણ પોતાની પાવડી વાવડી સાથે બાંધીને ખેંચે છે અને કહે છે કે મારી પાવડીના સાધનથી, મારા બળથી, વાવડી ચસકી પણ ભાન ઉઠે છે ત્યારે જોય છે કે હું તો ઉભો છું અને મારી પાછળ એક પથ્થર બાંધ્યો છે તેણે મને પકડી રાખ્યો છે. આત્મદર્શી આ પ્રમાણે વસ્તુ સાથે એકરૂપ થઇ જતો નથી પણ તે સઘળું સત્યરૂપે અખંડ જાણે છે. તે જાણે કે હું મનથી પર છું. મનના પડદા સુધી સુખદુઃખ આવી શકે છે. મનના ધર્મ સુખદુઃખ છે તેથી તે મનની પેલી તરફ જઇ શકતાં નથી; તે આત્માને અડકતાં પણ નથી. છાપરાપર પડતો વરસાદ છાપરાને સ્પર્શ કરેછે અને આસપાસ વીખેરાઇ જાય છે પણ છાપરા તળે રહેલા સ્વરૂપને છાંટો પણ લાગતો નથી. એ રીતે આત્મા કર્તા છતાં અકર્તા છે. ઉપર બતાવ્યું કે આરસામાં રૂપાળુ કદરૂપું દેખાય છે તેથી આરસામાં રંગ લાગતો નથી: આરસો રંગાતો નથી. તેથી કોઇ એમ કહેશે કે એ પ્રમાણે તો મનુષ્ય

કઠોર થઇ જાય—સ્નેહ રહિત થઇ જાય સારી નરસી લાગણી તેને રહેજ નહિ અને જડ ભરતમાં અને તેનામાં શો ફેર પડે ? પણ તેમ નથી. એક કુટુંબ પાસે જો એક મણ અનાજ હોય, અને નાનું ગામ છે તેમાં દુકાળ પડયો હોય તો એ અનાજ એક કુટુંબને જરા વધારે વખત ચાલે અને બધામાં વહેંચી દેતો વહેલું પૂરૂં થઇ જાય તોપણ બીજા મરે જીવે તેની શું પરવા છે એમ માનવું એ કૃપણતા છે. જોકે વધારેનો લાભ વિચારવો સારો છે તોપણ બીજું અનાજ આવી પહોંચે એમ છે કે કેમ ? બીજાનાં લાભ સાથે મૂળ માલીકનો લાભ જળવાય છે કે કેમ ? મૂળ માલીકને જેટલો ગેરલાભ થાય છે તેથી સામાન્ય લાભ વધુ છે કે કેમ ? એવાં એવાં પ્રશ્નોપરથી નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે પરંતુ પ્લેગ (Plague) ચાલે ત્યારે કવૉરન્ટાઇન (Quarantine)માં મોકલી દેવા, અને આપણું સમાલી તેમની કાળજી નહિ લેવી એમ નહિ. થનાર પ્રભુનું ધાર્યું થશે પરંતુ આપણે તો તેમની કાળજી લેવીજ જોઇએ છતાં વ્યવહારમાં જોઇશું તો સરકાર તેમની પાસે જવા દેશે નહિ અથવા તો પોતે તેની પાસે જશે નહિ. પોતાનો સ્વાર્થ આવી કૃપણતામાં સમાયલો સમજવો એ આત્મ દ્રષ્ટિનું કાર્ય નથી. પરંતુ વ્યવહારમાં ચાલે અને રૂડું ગણાય એવું કાર્ય હાલમાં થઇ પડયું છે કારણ કે મન નબળું છે—સત્યાસત્યની ખાત્રી નથી. છે તો માત્ર મ્હોડે બોલવામાંજ છે—દ્રઢનિશ્ચયના વાંધા છે. ધર્મપરથી, પ્રભુપરથી, પરમાત્માપરથી, સત્ વસ્તુપરથી, આસ્થા એટલી ઓછી થઇ છે; ભ્રાતૃભાવે જુદું રૂપ પકડયું છે; ભ્રાતૃભાવની વ્યાખ્યા સમજવામાં ફેર પડયો છે. સ્વાર્થ કેટલે લગી ? ઘણી વસ્તુ એવી છે કે જે દરરોજ મારા ઉપયોગમાં આવતી નથી, નકામી જેવી પડી રહેલી છે તે જો હું બીજાને આપું તો બીજા તેનો ઉપયોગ કરી શકે એમ છે. એમ છતાં જે મારૂં કુલ કામ કરે છે, અને પૂર્ણ સંતોષ આપે છે તેને પણ પૂરતું તેની મજુરીનું આપતાં મારો જીવ દુઃદરે છે, કારણકે હું અને મારૂં ઘર કરી બેઠું છે. આ ઉપરથી જે વિશેષભાવે સ્નેહ બતાવે છે તેજ સહૃદય અને જે સામાન્યભાવે સ્નેહ બતાવે પણ આમ વિશેષ ભાવે સ્નેહ નહિ બતાવે તે કઠોરસ્નેહ રહિત, એમ કાંઇ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે સામાન્ય સ્નેહ બતાવનારનો સ્નેહ જોકે પ્રસરી રહ્યો છે પણ તે કાંઇ જતો રહ્યો નથી. વિશેષસ્નેહ તો

દુઃખનું કારણ છે; સ્નેહ રહિત થવાથી ઉત્તમ સ્નેહ દર્શાવી શકાય છે; વિશેષ સ્નેહથી તો ગભરામણ થાય છે. ડાકટર દરદીની દવા કરવા આવે છે તો તે યથાસ્થિત વ્યવસ્થા કરી શકે છે કેમકે તેનો સામાન્ય સ્નેહ છે. વિશેષ સ્નેહવાળા ગભરાઇ જાય છે અને ઘણું થોડું કરી શકે છે. માટે સ્નેહ રહિત કાર્ય ઘણાં અને સારાં થાય છે. ધૂમાડાના બાચકા જેવા સંસારમાં વિશેષ સ્નેહ બતાવવાની અથવા બીજા કોઇ-પણ પ્રકારની ઇચ્છા શી કરવી? સગાવહાલાં અમૂક વખતે હદ ઉપ-રાંત સ્નેહ રાખે છે અને અમૂક વખતે નહિ. પરવડતું ન આવે તો સામું પણ જોતાં નથી. તો ખરો સ્નેહ હોય તો તે ક્યાં જતો રહે છે? ખરો સ્નેહ માનનારી સ્ત્રીઓ તો પતિ પાછળ સતીઓ થાય છે. તે પતિને પ્લેગ (Plague) થતાં પીએર નાશી જતી નથી. વિશેષ સ્નેહ તો માત્ર સ્વાર્થનો સ્નેહ છે; સામાન્ય સ્નેહ પરમાર્થનો છે અને સદા નીભે છે. આ સંસારમાં ગ્રહણ ત્યાગ યોગ્ય કોઇ પણ પદાર્થ નથી અને નથી તેને લેવા શું દોડવું? સ્વપ્નની અંદર સ્વપ્નને જોનારો સ્વ-પ્નનર પોતે પણ મિથ્યા છે અને સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ પણ મિથ્યા છે. અધિષ્ઠાન ઉપર સ્વપ્ન બન્યું છે તે અધિષ્ઠાન માત્ર સાક્ષીરૂપે સત્ય છે અને પોતાની સત્તાથી સ્વપ્નની સત્તા દેખાડે છે અને જાગ્રતમાં પોતાવડે સ્વપ્નની સત્યતા હતી અને પોતા રહિત તેની અસત્યતા હતી અને છે એમ સાક્ષી પૂરે છે. તેવાજ મિથ્યા જગત્‌માં મિથ્યારૂપ મનુષ્ય વસ્તુઓને જોઇને તેની પાછળ ઇચ્છા કરી સંસારમાં બટકયાં કરે છે અને અધિષ્ટાન તરફ જાગૃત થતા નથી જોકે સારી પેઠે સમજે છે કે દરેક ઇચ્છાને પાળ્યા છતાં-પોષ્યાં છતાં તે પૂરણ થતી નથી; ઉલટી પાળેલી વધે છે; વધારે વધારે રખડાવે છે અને ફરીફરીને તેની ને એ પ્રમાણે ઘટ્ટચક્ર ચાલ્યાં કરે છે. કાણા ઘડામાં રેડેલું પાણી અહર્નિશ રેડયા છતાં ઘડો ભરાતો નથી, ખાલી ને ખાલી રહે છે; તૃષ્ણા વધતી ચાલી જાય છે. આવું સંસારનું સ્વરૂપ જાણવા છતાં, મનુષ્ય એ ઇંદ્ર-જાળને ઓળખી કહાડી ચેતીને ચાલવા તત્પર થતો નથી. ચિત્ત મુવું કે સંસાર ટળ્યો એમ કહેવામાં આવે છે તે બરાબર છે. શ્રીમદ્‌ભગ-વદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે કેઃ "**एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ**" મનની સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય તો મન સ્વરૂપે રહ્યુંજ નથી. બહારની ક્રિયાથી

સ્વસ્થ થયો, તે કાંઇ સ્વસ્થ કહેવાય નહિ. જેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઇ નથી—અંતઃમાં વાસના ઉઠે છે-ચિત્ત ભટકે છે, તે સ્વસ્થ કહેવાય નહીં, પણ જે જ્યાં જોય ત્યાં પરમ આકાશ જોય છે; તે નામરૂપને જાણતો નથી; બુદ્ધિ એની સખી છે; પોતા પાસે વિવેક છે; અને સંસાર-સમુદ્રને તરવાને તેણે સ્નેહરૂપી વૈતાળને દૂર કરેલો છે. સંસારમાં જે દુઃખ અને શોક થાય છે તેનું મૂળ સ્નેહ છે. રાગદ્વેષની અવસ્થા સુખદુઃખ ઉભાં કરે છે. દુઃખની પૂર્વાવસ્થા સ્નેહ છે. મીઠાસ કડવાસને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્નેહની મધુરતા દેખાય છે પણ તે કપટ ભાવે છે અને આખરે તે દુઃખરૂપ છે. મનુષ્યને પોતાના શરીરપર અત્યંત સ્નેહ બેઠો છે, અને દેહધ્યાસી દેહને પોતાનો માને છે એટલુંજ નહિ પણ દેહ તે હુંજ છું એમ દેહને વિષે અત્યંત સ્નેહ માનવાથી રોગ વગેરે દેહપર થાય છે તેનું પોતે દુઃખ માને છે. દેહપર માર પડે છે તે દેહને વાગી શકે નહિ. કારણ કે દેહ તો ચામડું છે. મુડદાને અથવા ચામડાને મારેલો માર વાગે છે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી પણ એમ કહી શકાય કે વાગતું નથી અને આત્માને તો દેહપર પડતા માર સાથે કે દેહ સાથે સંબંધ પણ નથી. વચમાં મન પોતાને માર પડતો હોય એમ સુખદુઃખ માની લેછે પણ મનતો સૂક્ષ્મ છે; મનનું સ્વરૂપ કોઇએ જોયું નથી. સૂક્ષ્મ છે એમ કબૂલ કરીએ તોપણ સૂક્ષ્મને કાંઇ લાકડાના સપાટા વાગે નહિ. એ પરથી જણાય છે કે મન એ કાંઇ વસ્તુ છેજ નહિ તો પછી સુખ દુઃખ એ પણ માના લીધેલાંજ છે. કુતર્કી એમ પૂછશે કે જો મન નથી, અને દ્રઢતાવાળો પુરુષ નિરંતર અભ્યાસથી દુઃખ નથી એવી ભાવના કરે તો તેના આત્માને વાગશે નહિ અને તેઓ 'મરા બાપરે' કહી બૂમ પાડશે નહીં એ શંકાનો ઉત્તર આપવામાં દેહ મન તથા સપાટાનુ મિથ્યાપણું તથા સપાટાથી પડતી બૂમનુ મિથ્યાપણું સમજવાની જરૂર છે પ્રશ્નકર્તા સપાટાની સત્યતા લઇ તથા બૂમની સત્યતા લઇ વાત કરે છે. જ્યાંસુધી જીવપણું કાયમ છે ત્યસુધી મોહોડે મોહોડે બ્રહ્મપણું કહેનારને એ સપાટાથી દુઃખભાવ ઉત્પન્ન થશેજ પરંતુ જે આત્મદર્શી જીવપણું સમજે છે અને આત્માપણું દ્રઢ સમજી ચૂકયો છે તેનાથી વૃત્તિ જ્ઞાનથી દુઃખની બૂમ પડાઇ જાય છતાં લેશ માત્ર પણ તેના મનને કે આત્માને તેની અસર નથી કેમકે તેના મનને સપાટાનું

દુ:ખ મિથ્યા છે પણ જે આત્મદર્શી નથી તેને આત્મદર્શી સમજવાથી–ખરાખોટાની પરિક્ષાનું સાધન નહિ હોવાથી આવાં કુતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. શરીર સાથે અદ્ભૂત સ્નેહ લાંબા વખતથી બંધાએલો છે એ દૂર કેમ થાય એવો અભિનિવેશ બેઠો છે તે અભ્યાસથી દૂર થઇ શકે છે. અભ્યાસથી જે દ્દઢતા પેશી ગઇ છે તે અભ્યાસથીજ દૂર થઇ શકશે. માટે 'ટ્રાઇ અગેન' (Try again) ના નિયમથી ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરી શુભભાવના–આત્મભાવના કરવી કે જેથી સંસારનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ થઇ આત્મભાવ દ્દઢ થાય. મનુષ્યને માથે પાંચ કલેશ–૧. અવિદ્યા, ૨. અસ્મિતા, ૩. રાગ, ૪. દ્વેષ અને ૫. અભિનિવેશ છે. અવિદ્યા બીજરૂપે પડી રહે છે. જ્યાં કાંઇ નથી ત્યાં પણ 'अहं" થયું–જ્યાં ભેદરૂપી મોહ ખૂલે છે. જ્ઞાની તેમજ અજ્ઞાનીને દેહ ત્યાગની અસહ્યતા હોય ત્યાંસુધી તેને અભિનિવેશનો કલેશ લાગુ છે. મરવું કોઇને ગમતું નથી; દેહનું સંરક્ષણ બની રહ્યું છે. બે વરસ વધારે જીવું તો ઠીક એમ લોભ રહે છે. મહા સંકટ આવે તો તમોગુણથી દેહ ત્યાગ કરવા તૈયાર થાય છે અને મૂઢ અવસ્થામાં દેહ ત્યાગ કરે પણ છે. પરંતુ તે તો જેમ મદિરાથી ઉન્મત્ત પુરુષ કરે તેમ વગર વિચારે થાય છે; કાંઇ વિચારથી દેહ ત્યાગ થતો નથી. જીવતો રહે અને ખરેખર દેહ ત્યાગ કર્યાં વિના માત્ર વિચારથી દેહ ત્યાગ કરે તો નિરંતર અભ્યાસથી તેનો અભિનિવેશ છૂટે છે અને તે સદા અમર બની રહે છે. તેનો દેહ છૂટી જાય છે ત્યારે પણ તે તો જીવેજ છે, અને એજ મોક્ષની સ્થિતિ છે–એજ જીવનમૂકત સ્થિતિ છે. જ્યાંસુધી દેહ ત્રિગુણનો બનેલો છે ત્યાંસુધી મરણ અવશ્ય છે, પણ જેને મન દેહ છેજ નહિ તો તેને તો મરવુ સંભવતું નથી. આત્મા મરતો નથી; દેહ છે નહિ તો મરે ક્યાંથી ? અને આત્મા તથા દેહનો સંબંધ સંભવતો નથી તો તેનો વિયોગ કયાંથી ? માત્ર આત્માનો દેહ પ્રત્યે જે સ્નેહ આપણે બાંધ્યો છે તે સ્નેહ તૂટી જતો ભાસે છે તેથીજ શોક ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જાણવું જોઇએ કે સોનાના દાગીનામાંથી સોનું ગળી ગયું તો પછી દાગીના છેજ નહિ અને સોનું તો દાગીનો કહેતા હતાં ત્યારે પણ હતું અને ગળી ગયું કહીએ છીએ ત્યારે પણ તેજ છે. દાગીનો નામરૂપ હોઇ મિથ્યા હતો. સોનું સત્ય હતું અને છે. તેમ દેહ મરી જવાથી દેહ અસત્ય હતો એમ

કરે છે અને તે નામરૂપ હતો. પણ આત્માથી ચૈતન્યમય બનેલો તે આત્મા ત્યારે પણ સત્ય હતો તે પહેલાં પણ સત્ય હતો અને પછી પણ સત્ય રહ્યો છે.

તા. ૨૫-૯-૧૯૦૩.

૫૦. પરતત્ત્વસ્થ ધીર.

परव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ।
तदेवास्वादयत्यन्तः परसङ्गरसायनम् ॥
एवंतत्त्वेपरेशुद्धे धीरो विश्रान्तिमागतः ।
तदेवास्वादयत्यन्तर्बहिर्व्यवहरन्नपि ॥

पञ्चदशी.

અર્થ:—પરવ્યસનવાળી નારી, ગૃહકર્મમાં વ્યગ્ર સતે પણ અંતરમાં પરસંગનું તેનું તે રસાયન ચાખ્યાં જાય છે,—એમજ પર, શુદ્ધતત્વને વિષે વિશ્રાન્તિ પામેલો ધીર, બહાર વ્યવહાર કરતો સતો પણ તેને ને તેનેજ અંતરમાં આસ્વાદે છે.

સંસારમાં દુઃખાદિ વિકારોથી તરવાને ધૈર્ય એકજ ઉપાય છે. સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એજ ધૈર્ય કહેવાય છે. દેહ સહિત દ્રશ્ય જગતની ઉપેક્ષા, સત્ શાસ્ત્રનો વિચાર, શ્રેષ્ઠ ગુણોનો અભ્યાસ, એ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના સાધનો છે. ત્રિલોકીના સર્વ ઐશ્વર્યનો ભંડાર તે સ્વરૂપ છે. તૃષ્ણા છે ત્યાંસુધી જન્મ મરણ છે. પગમાં જોડા પહેર્યાંથી આખી પૃથ્વી ચામડાથી મઢાયે માનવી. આશાને વશ થયો તેનું ચિત્ત શૂન્ય છે અગસ્ત્યે જળનું પાન કર્યું તેથી સમુદ્ર શૂન્ય થયો. તેમ આત્મજળથી શૂન્ય એવું જે હૃદય હોય તે સૂકું છે. તૃષ્ણા વાંદરી સ્થિર નથી; અટકયાળાં કર્યાંજ કરે છે. તૃષ્ણાવાન ક્ષોભ પામે છે. તૃષ્ણા રહિત અંતઃકરણ શીતળ છે; તેની શીતળતાથી પૂર્ણચંદ્રની શીતળતા ઉતરે છે. વિવેકરૂપી કુહાડાથી આશારૂપી ડાળાની અનેક શાખાને કાપો. ચિત્ત ઉલુક પક્ષી છે તેની તૃષ્ણા સ્ત્રી છે, તે જ્યાં હોય ત્યાં અશુભજ થાય.

આશા ફાંસી સાથે બંધાએલો મનુષ્ય મુક્ત નથી માટે બળવાન બુદ્ધિ કરો; કરેલો નિશ્ચય કદી ફેરવવો નહિ. બલીરાજાને જ્ઞાનવિજ્ઞાન છતાં ભેદ ઉત્પન્ન થયો—કે જે બળીને ત્યાં વિષ્ણુ દ્વારપાળ છે—કે જેની મીઠી નજરથી કુવલયાચલ પર્વત પળમાં તૃણુ જેવો નરમ થઇ જાય છે. ત્રિલોકી મળી તોપણુ શું શાન્તિ છે? રોજ એનું એજ. રોજ ખાવું-પીવું-ભોગવવું. એકનું એક વાસી ફરી ફરીને ખાવામાં લાજ પણુ આવતી નથી? જે વસ્તુ એકવાર નિરસ થાય તે કરવા ફરી પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ. નિરસ થએલું હોય તેમાં પાછા પડીએ ત્યારે તે ભ્રમ કહેવાય છે અને બીજાંને હસવા લાયક થઇએ છીએ. સંકલ્પ ઉઠે છે અને સમાઇ જાય છે. દીવાના લોક જેવી ચેષ્ટા કરીએ છીએ પણુ એમ નથી સમજ પડતી કે નાના છોકરાની રમત કોણુ કરે? સઘળો અનર્થનો પસારો છે. સંસારમાં વિષયો એક પણુ મોટું ફળ ઉત્પન્ન કરનારાં નથી. ભોગ લેતાં ભોગ મળે છે. અવિનાશી જાણ્યા નહિ. વિરોચનને પૂછયું કે: "એવું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં સઘળાં સુખદુઃખનો અન્ત આવે અને સર્વ ભ્રમ શાન્ત થાય અને જે પદ પામીને બીજું પામવાનું રહે નહિ." ભોગના પદાર્થ ઘણુા છે તેમાં સુખ નથી. પ્રાપ્તિ વેળા તથા અપ્રાપ્તિ વેળા ચિંતાગ્રસ્ત થવું પડે છે. જે ન બને તેને બનાવવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ. હૃદયઆકાશમાં સંશયરૂપી વાદળ ઉઠયું છે તે વચનરૂપી પવનથી દૂર કરવું સદગુરુના હાથમાં છે. પથ્થરપર કમળ નાંખે તો કમળ કુંઠીત થાય પણુ પથ્થરને અસર થાય નહિ તેથી શિષ્ય પણુ સારો જોઇએ. યુદ્ધ કર્યાંથી મન વશ થતું નથી. મને સર્વ દેવ દેવીને વશ કરીને ફેંકી માર્યાં છે. પ્રલયકાળનો અતિ વાયુ છે તેથી નારાયણુાદિને વશ કર્યા છે; કલ્પતરૂને તોડી પાડયા છે. રાજાને વશ કરીએ તો મંત્રી વશ થાય; મન જીત્યાથી સઘળું જીતાશે. ધૈર્ય અને દૃઢ નિશ્ચયથી બધું થાયજ. ગમે તેટલું અશકય જણુાતું હોય તોપણુ કોઇ વસ્તુ અશકય છેજ નહિ. નેપોલીઅનનો શબ્દકોશ જૂઓ કે જેમાં "અશકય" બોલ છેજ નહિ.

તા. ૨૧-૫-૧૯૦૩.

૫૧. મનોનિગ્રહ.

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मन : कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

भगवद्गीता.

અર્થ:—ધીરજથી બુદ્ધિને આધાર આપી ધીમે ધીમે ઉપરમ પામવો; મનને આત્મસંસ્થ કરી કશાનું પણ ચિંતન કરવું નહિ. ચંચલ અને અસ્થિર એવું મન જ્યાંથી જ્યાંથી બહાર નીકલી જાય ત્યાંથી ત્યાંથી પાછું નિયમમાં લાવી તેને આત્માને વશ કરવું.

બાળકને યુક્તિથી વશ કરીએ છીએ તે પ્રમાણે મનને યુકિતથી વશ કરીએ તો આત્માનું દર્શન થાય છે. રાજાનું દર્શન નથી ત્યાંસુધી મંત્રી વશ થાય નહિ. મનમંત્રી પોતે સર્વ વિશ્વ થઇ બેઠો છે. જેમ મટોડું ઘડો થાય, ધુમાડો વાદળીના એક આકારને પ્રાપ્ત થાય, તેમ આત્મામાં મનની ઉત્પત્તિ છે, અને મન મંત્રી યુકિતથી વશ થાય છે. હાથીને ફસાવી ખાડામાં નાંખી નિર્બળ કરી તેનો ખોરાક દૂર કરવો. મનનો ખોરાક શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ છે. તેનો સર્વદા સર્વથા ત્યાગ કરવો—એટલે તેને નાશવંત, ભ્રમરૂપ, અનર્થકારી જાણવાં, મનહાથી વિષયરસતણા મદે મસ્ત થયો છે, તેનું દમન યુકિતથી થાય છે. બળે નહિ પણ કળે થાય છે. ક્રમે કરેલા અભ્યાસથી સુગમ થાય છે. પૃથ્વીમાં રસ છે ત્યાંલગી ઝાડ ખીલે છે. અંદરથી શઠ હોય અને બહારથી મોક્ષની ઇચ્છા કરે પણ અભ્યાસ કરે નહિ તેથી તેને મુકિત કઠણ પડે છે, માટે વિષયોના રસને સુખના સાધનો છે એવી બુદ્ધિથી જોવા નહિ; વિષયોની સત્યતાનો ત્યાગ કરવો. આત્માને ધ્યેય કરો. વિષયોને, નામ-રૂપને, અસત્ય સમજી તેનું ચિંતવન નહિ કરો; તેનું મિથ્યાત્વ જાણી વર્તો. કલ્પના ઉઠે તેમાં આત્મસ્વરૂપનુંજ ભાન ઉઠે. પુરુષાર્થ વિના કોઇ કાર્ય થતું નથી; યથાર્થ ક્રિયાનું ફળ થાય છે. પાણી વલોવે દહીં નહિ થાય; રેતી પીલે તેલ ન મળે અને છાણમાં તરવાર મારે લોહી ન નીકળે.

પુરુષાર્થનો નિયમ એજ દૈવ છે—એજ દૈવ છે. પુરૂષાર્થ એજ પ્રારબ્ધ છે. જેમ આકાશને ભૂરાસ નથી તેમ સંસારમાં સુખદુઃખ નથી. ભૂરાસ જેમ આકાશમાં ખોટી ભાસે છે તેમ સુખદુઃખ સંસારમાં ખોટાં ભાસે છે. જેમ ભૂરાસ સત્ય જેવી લાગે છે તેમ સુખદુઃખ પણ સાચાં જેવાં જણાય છે. સંકલ્પ કરીએ તેવું ભાસે છે. સંકલ્પ નિયમ અનુસાર થાય છે. મન નિયમે ચાલે તો કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. અનિયમથી ચાલે તો નિષ્ફળ થવાય છે. મન છે તો નિયમ છે. મન છે ત્યાંસુધી દૈવ છે. પુરુષાર્થ વિના મોક્ષ નથી માટે વૈરાગ્યનો પરમ પુરુષાર્થ કરો અને જે મોક્ષ સર્વદા બનીજ રહ્યો છે તે મેળવો. મહેલ આગળ ઝુંપડી તેમ આત્મસ્વરૂપની દ્રષ્ટિથી વિષયને તૂચ્છ જાણો ચિત્ત સ્થિરતાને પામે તોજ સ્વરૂપ સુખ મળે. લક્ષ્મી સર્વ વિષયોનું બીજ છે તેનું જે કરવું હોય તે બને છે. તેથી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાન વિષયને દેખીને લલચાતાં નથી અને લક્ષ્મી પાસે રાખતાં નથી અને વિષયપર પ્રીતિ રાખે છે તો વિષય દ્રષ્ટિથી રાખતાં નથી પણ આત્મદ્રષ્ટિથી સામાન્ય પ્રીતિ રાખે છે તેમાં ગર્ભિત શકિત છે. આત્મસ્વરૂપ સર્વનું બીજ છે નામરૂપમાં તેજ પ્રગટ છે. પ્રદેશ જાય ત્યાં દ્રવ્ય લઇને જાય; નોટો કે હુંડી લઇ જાય તેમાંથી પછી સહુ વેચાતું મળે. માટે દ્રવ્ય એ બીજ ગણાય છે. તેમ લિંગદેહ એ પણ બીજ છે કે જે વટાવેથી સ્થૂલ દેહ પ્રાપ્ત થાય સ્થૂલ પડયું રહે છે અને લિંગદેહ અનુભવ સાથે બહાર પડે છે આત્મરૂપી દ્રવ્યથી જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં આનન્દની રેલ છે.

જાગ્રતકાળના ચાર ભાગ કરવા; બે ભાગ ધંધામાં; એક ભાગ શાસ્ત્રીય વિચારમાં અને એક ગુરુની સેવામાં કહાડવો.

૧. શારીરિક, ૨. ઉદરનિર્વાહ, ૩. મનરંજન અને ૪. પરમાર્થ, એમ ટાઇમ ટેબલ (Time Table) બાંધી નિયમિત વર્ત્તવું. પહેલાં કરતાં બીજામાં, બીજા કરતાં ત્રીજામાં અને ત્રીજા કરતાં ચોથામાં વધુ વખત ગાળવો. પરંતુ એ પ્રમાણે ક્રમે થતું નથી. વટાવ ખાતું પરમાર્થમાંથી કહાડવામાં આવે છે. આવો શિથિલ પુરુષાર્થ કેમ સિદ્ધ થાય? કાળની વ્યવસ્થા રાખવી. દરેક વિભાગમાં કેટલો કાળ ગાળ્યો તેનો હિસાબ રોજમેળમાં રાખવો. પરમાર્થનો કાળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવી. બધા કામમાં પરમાર્થને ઘુસાડવામાં શી હાની છે? પ્રભુ નામસ્મરણમાં કોણ ના પાડે છે? નામસ્મરણ ઘુસાવો કે જેથી નિદ્રામાં પ્રભાવ છૂટે. જાગ્રત, સ્વપ્ન

અને સુષુપ્તિ સિવાયની સંધિની જે અવસ્થા હોય ત્યાં જપ ચાલે છે એવો અજપાજાપ બની રહ્યો છે. નામસ્મરણમાં હરિ, નારાયણ, રામ, કૃષ્ણ, મંત્રરૂપ છે. માટે માળા ફેરવવાની કરી છે. મુમુક્ષુઓએ તો વિષયોનો ત્યાગ કરી, સત્શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તથા ગુરુસુશ્રુષામાં કાળક્રમ કરવો. ગુરુને પ્રશ્ન કરીએ એ પણ એક સેવા છે. ચિત્તરૂપી બાળકને શાસ્ત્રમાં લલચાવો. જ્ઞાન થાય કે પ્રપંચની ફાંસી છૂટે છે. મનમાં સમદ્રષ્ટિ કરવી. કીડીથી બ્રહ્મ પર્યંત એકજ સ્વરૂપ છે. દરેક દાગીનામાં સોનુંજ છે. બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ, શુદ્ર કનિષ્ઠ એ કયો ન્યાય છે? નૌકાને નાવિક લઇ જાય છે પણ નૌકા નાવિકને લઇ જાય છે એ વાત ભૂલવી જોઇએ નહિ. આત્મદ્રષ્ટિ તૃષ્ણાને દૂર કરી નાંખે છે અને તૃષ્ણા ત્યાગ આત્મદ્રષ્ટિ કરાવે છે અભ્યાસના અવધિના આનન્દનો અભાવ નથી અવિનાશી આનન્દ છે. આત્માનું દર્શન તો સદા છેજ પણ તે જાણવું એટલે સ્વભાવ જાણવો. વસ્તુ લપટાએલી છે; પરભાવમાં દેખાએલી છે પણ સ્વભાવમાં દેખાવવી જોઇએ. નામરૂપના લપેટામાં ભેદ ભાસે છે. જે જાણવું થાય છે તેજ આત્મસ્વરૂપ છે. આકારોને દૂર કરે. અનુભવ તેજ જ્ઞાન તેમ સ્વરૂપ છે. કહેનાર તો ઘણું કહે પણ જોવું કહેવું પોતાના હાથમાં છે. બીજનો ચંદ્રમા સામાએ જોયો તે પોતાના જોયા વિના કહેવાય નહિ. નીચું જોઇને ઉંચો ચંદ્ર જોવાય કેમ? તેને જોવાને તો નીચી નજર છોડી ઉંચી નજર કરવાની જરૂર છે.

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानी न ते विभो ।
न कर्तासि न भक्तासि मुक्त एवासी सर्वदा ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

तथास्तु.

ધી ક્રાઉન

ઇલેકટ્રીક પ્રિન્ટીંગ વર્કર્સ,

એલફીન્સટન શરકલ,

કોટ, મુંબઇ.